

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Кафедра всесвітньої історії

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ: *матеріали для поглибленого вивчення.*

*Для студентів спеціальностей
«Історія та археологія» і
«Середня освіта (історія)»*

Частина I

Чернівці
Чернівецький національний університет
2024

УДК 94(100)(08)

В 852 **Всесвітня** історія: матеріали для поглибленого вивчення. Для студентів спеціальностей «Історія та археологія» і «Середня освіта (історія)». Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. – Ч. I. – 270 с.

УДК 94(100)(08)

Представлені у збірнику матеріали присвячені актуальним проблемам всесвітньої історії, що висвітлюються у нормативних і спеціальних навчальних курсах, викладання яких забезпечує кафедра всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Особлива увага приділена ключовим питанням для розуміння найважливіших явищ і подій історичного процесу, а також маловивченим чи дискусійним проблемам того або іншого історичного періоду.

Матеріали насамперед призначені для поглибленого вивчення студентами спеціальностей «Історія та археологія» і «Середня освіта (історія)». Водночас видання може бути корисним для науковців, викладачів і вчителів історії.

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 8 від 27 травня 2024 р.).

З М І С Т

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Микола ІЛЬКІВ

Взаємозв'язки населення Східної Європи з
Ахейською Грецією за даними античної писемної традиції 5-31

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ

Олександр СИЧ

Деякі нотатки до питання про походження і зміст
Англійської революції XVII ст. 32-41

Олександр БЕЗАРОВ

До питання про місце та роль євреїв в анархістському русі
напередодні революції 1905–1907 рр. у Російській імперії 42-60

Микола ГЛИБИЩУК

Новітня західна історіографія Великої війни 1914-1918 рр.
(реферативний огляд) 61-79

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ (НОВІТНІЙ ПЕРІОД)

Олександр СИЧ

Про зміни в суспільній свідомості європейського суспільства
після Першої світової війни 80-96

Олександр СИЧ

Вибір народів чи вибір еліт? (до питання про
суспільно-політичний устрій держав Центрально-Східної
Європи після Першої світової війни) 97-108

Олександр СИЧ

Демократичний досвід Веймарської Німеччини
(ретроспективний аналіз) 109-126

Ігор ПІДДУБНИЙ

Джерела та історіографія праворадикального руху
в Румунії міжвоєнного періоду 127-155

КРАЇНИ ЗАХОДУ В ДОБУ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»**Андрій МІНАЄВ**

Молодіжний протест 1960-х рр. в країнах Заходу:
основні форми, прояви та етапи 156-182

ІСТОРІЯ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ**Богдан БОДНАРЮК, Михайло ЧУЧКО**

Виховні та дидактичні методики у сфері
духовної освіти в Чернівецькій та Сучавській волостях
Молдавського князівства та на Буковині австрійського
і румунського періодів (XVIII – перша половина XX ст.) 183-198

ЕТНОЛОГІЯ**Олена КОЖОЛЯНКО**

Образ змії у світогляді слов'ян 199-221

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ**Іван ВОРОТНЯК**

Концепт «Центрально-Східна Європа» та його аналоги
у науковому дискурсі медієвістів..... 222-246

Микола ГЛЫЩУК

Дискусія щодо поняття «модернізація» у
другій половині XX — на початку XXI ст. 247-255

Андрій МІНАЄВ

Науковий текст у методології
соціально-гуманітарного пізнання 256-269

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

УДК 930.272:327(4-11:495)«652»

Микола ІЛЬКІВ

Взаємозв'язки населення Східної Європи з Ахейською Грецією за даними античної писемної традиції

Взаємозв'язки племен Східної Європи з Егейським світом традиційно починають вивчатися дослідниками з часу грецької колонізації північнопричорноморсько-го узбережжя, тобто з VII ст. до н.е. Однак цим подіям передував цілий пласт стосунків різного характеру, які залишили помітний слід в подальшій історії населення обох регіонів. Одним із важливих етапів цих взаємин була друга чверть – середина II тис. до н.е., пов'язані з виникненням Мікенської держави, поширенням легкої бойової колісниці з парною кінською упряжжю, циркульного орнаменту, ідеї писемності тощо. З огляду на вагоме значення подібних зрушень та низки дискусійних моментів, різні аспекти контактів населення двох віддалених регіонів нерідко вивчалися вітчизняними та зарубіжними дослідниками, насамперед археологами¹. Так, багато уваги присвячено Бородінському (Бессарабському) скарбу, який з самого початку виявлення (1912 р.) розглядався як поєднання східноєвропейських та крито-мікенських рис². О. Є. Кузьміна та С. С. Березанська виділили низку спільних рис в культурі східноєвропейського населення та Греції періоду шахтових гробниць, вказуючи

© Ільків М.

Друкується з доповненнями за: Деякі аспекти взаємозв'язків східноєвропейського населення з Ахейською Грецією в другій чверті - середині II тисячоліття до н.е. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. - Чернівці-Вижниця, 2010. - Т. 2 (30). - С. 61-78.

Ільків Микола Володимирович - кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

на єдиний хронологічний горизонт від Мікен до Уралу³. З походами військових загонів було пов'язано появу колісниці на Пелопоннесі та відповідних елементів упряжі, а також зворотне проникнення в Південно-Східну Європу мікенського орнаменту, техніки золотого плакування. Гіпотеза походження колісниці з євразійських степів та питання зв'язків східноєвропейських племен з Ахейською Грецією у цей період знайшли подальше висвітлення у працях Ю. К. Колосовської⁴, В. В. Отрощенко⁵, Я. Ліхардуса і Ж. Владара⁶, Н. Борофки⁷, С. Пеннер⁸, Ю. В. Гончарової⁹, О. К. Нефьодкіна¹⁰, М. С. Бандрівського¹¹, Д. В. Ентоні¹², Л. Л. Залізняка¹³ і особливо Я. Маккея¹⁴, який узагальнив та проаналізував низку археологічних, антропологічних та лінгвістичних даних. Іншої думки притримувався В. А. Тріфонов¹⁵. Знаковою стала ідентифікація В. В. Отрощенко сюжету з гіперборейського циклу давньогрецької міфології та мінойського сюжету «Тавромахії» серед східноєвропейської системи знаків XVI–XV ст. до н.е. (рис. 1)¹⁶.

Узагальнивши зібраний матеріал, можна дійти висновку, що атрибутом контактів другої чверті II тис. до н.е. було поширення колісниці, виникнення якої пов'язане з євразійськими степами, найімовірніше – Південним Уралом. Рухаючись на захід, коліснічні загони досягли Пелопоннесу. Прихід групи індоіранського населення відзначився формуванням за його участі нової панівної верхівки в грецькому суспільстві у формі військової аристократії, що відобразилося в археологічному, антропологічному та лінгвістичному матеріалі. Військові походи сприяли становленню шляхів сполучення на значні відстані та подальшому розвитку взаємин. Гіпотезу щодо приходу в Грецію бойовничого заgonу індоіранців чи ранніх іранців піддав сумніву Л. С. Клейн. Поділяючи паралелі та співставлення дослідників, автор все ж таки вважає за краще не приймати подібного припущення. Головним аргументом з цього приводу є, на його думку, відсутність будь-яких спогадів про вторгнення іранців з півночі у грецькій міфології, адже мікенське минуле відобразилося у ній досить повно. Натомість автор пропонує асоціювати прибуття мікенських династій, похованих у розкішних шахтових гробницях, з фракійцями¹⁷. Не зупиняючись на вельми дискусійних питаннях фракійської приналежності носіїв культур Ноа та Кослоджені,

наявності чи відсутності колісниць у культурі багатоваликової кераміки, до чого апелює дослідник і чому присвячена низка спеціальної літератури¹⁸, варте подальшого вивчення питання, чи справді в грецькій міфології відсутні ремінісценції приходу на Пелоппонес індоіранців у другій чверті – середині II тис. до н.е.

Звісно, події такої давнини, якщо й знайшли якесь відображення в античній писемній традиції, то майже виключно в напівлегендарній міфологізованій формі. Таким вимогам відповідає гіпербореїський цикл давньогрецької міфології, насамперед два його сюжети: передавання священних гіпербореїських дарів на о. Делос та розповіді Арістея Проконнеського, викладені в епічному творі «Арімаспея». Давно підмічено, що згадувані поряд з Аполлоном гіпербореї та шлях слідування їхніх дарів відображають напрямки вторгнення північних племен у Грецію¹⁹, проте переконливого датування цих подій, визначення конкретних їх учасників чи просторової локалізації маршруту зроблено не було. Що достеменно входило до складу дарів було невідомо ще в давнину, знаємо тільки, що їх називали «первинками», «початками» (*ἀρχαί*, *primitias*) і загортали в солому чи колосся (Hdt., IV, 33; Paus., I, 31, 2). Через таку невизначеність висловлювалися припущення, що цими дарами могли бути лебедині яйця, мед, бурштин чи хлібне колосся. В будь-якому випадку дари гіпербореїв продовжували надходити на о. Делос принаймні до ранньої імператорської епохи включно. Їхня історична реальність засвідчена джерелами документального характеру IV ст. до н.е., пов'язаними із витратами на супровід цих процесій під час святкування Делій²⁰.

Факт передавання дарів підтверджує історичність їхнього маршруту та самих гіпербореїв. Звісно, назва останніх не виступала етнізмом, а лише, як ще повідомляв Павсаній, вказувала на людей, «які живуть за межами північного вітру Борея» (Paus., V, 7, 7), тобто були найпівнічнішими²¹. Гіпербореїв розглядали також як мешканців місцевості за великою горою чи горами, на що вказує близькість складу *Βορέα* в слові *ὑπερβόρειοι* зі слов'янським «гора», що дозволяє припускати більш ранню асоціацію Борея не з північним, а з гірським вітром²². Оскільки межа пізнання греками півночі (точніше північного-сходу) відступала все далі, то в різний час у якості таких гір могли виступати пасма Альп і Карпат²³, а також Урал²⁴.

За Геродотом, шлях передавання гіперборейських дарів був наступним: «Священні предмети, загорнуті в пшеничну солому, переносяться від гіперборейців до Скіфії, а від Скіфії їх приймає кожен народ від своїх сусідів і відносить їх далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря. Звідти їх відсилають на південь і першими серед еллінів їх одержують додонці, а від них ці предмети переносять до Малійської затоки і приставляють до Евбеї і від міста до міста їх посилають до Каріста. Проте звідти проминають Андрос, бо карістійці переносять їх просто на Тенос, а теносці на Делос. Отже, кажуть, що так ці священні предмети прибувають на Делос» (IV, 33). Таким чином, визначити кінцевий відрізок маршруту від Адріатики до Делоса, завдовжки близько 700 км, доволі легко²⁵.

Початкову ділянку шляху в Геродота відзначають лише два орієнтири: гіперборейці та Скіфія. Зокрема, на думку Б.О. Рибаківа подальший шлях пролягав від північного узбережжя Адріатичного моря до русла Вісли та співпадав таким чином з центральноєвропейською гілкою Бурштинового шляху. Щоб узгодити всі дані, дослідник локалізував Скіфію аж до Прибалтики²⁶. Однак такий напрямок руху суперечить тому ж свідченню Геродота, коли дари від скіфів через різні народи відносилися «далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря» (IV, 33), тобто дари передавалися зі сходу на захід, а не з півночі на південь. Б.О. Рибаків, неодноразово вказуючи на тотожність шляхів передавання гіперборейських дарів та подорожі аргонAUTів по Адріатичному морі, лишив поза увагою маршрут останніх до цієї місцевості. За Аполлонієм Родоським, аргонAUTи дісталися північної Адріатики з Чорного моря, рухаючись вздовж Істра-Дунаю²⁷, що цілком відповідає Геродотовому слідуванню жертвних предметів зі Скіфії. Прибалтійській локалізації гіперборейців і відповідному шляху їхніх дарів суперечить у даному випадку і той факт, що дари були загорнутими в пшеничну солому, тобто символізували багатий хлібом землеробський регіон, якому найкраще відповідає причорноморська частина Скіфії (Hdt., IV, 17). Логічно припустити, що з Північного Причорномор'я дари потрапляли до фракійських племен, що співвідноситься зі шляхом їх

транспортування вздовж русла Дунаю, а також зі словами Геродота про поширення в них такого ж звичаю з пшеничною соломою (IV, 33). Завдяки дослідженням Ю. К. Колосовської встановлено, що в даному випадку під гіпербореїцями античних авторів слід розуміти племена вздовж Південного Бугу та західніше Дніпра, не відкидаючи можливості поширення цієї назви на більш північне населення²⁸. До них дослідниця віднесла також «розфарбованих» агафірсів (Verg. Aen., IV, 147), які кружляли у ритуальному танці «Журавель» біля одного зі святилищ Аполлона на Делосі.

Ймовірно, що Геродот, критично оцінюючи інформацію від своїх попередників, зокрема Арістея, поєднав більш давні та призабуті відомості про східноєвропейську гілку Бурштинового шляху з центральноєвропейською (адриатичною), яка продовжувала доволі інтенсивно функціонувати й в античну добу та відобразилася згодом у переказах про мандрівку Пітея із Массалії по Північному океані²⁹. В будь-якому випадку прив'язаність маршруту передавання гіпербореїських дарів до двох відгалужень Бурштинового шляху вказує на можливість того, що до складу цих священних предметів міг входити бурштин. Саме на Делосі цей мінерал з'явився раніше, ніж на інших островах (XV ст. до н.е.)³⁰.

Із причорноморською, а не «прибалтійською» Скіфією пов'язаний більш повний опис слідування жертвних дарів у Павсанія: «Гіпербореї передають їх арімаспам, арімаспи – ісседонам; від цих останніх скіфи доставляють їх в Синоп, а потім через землі еллінів вони доставляються в Прасії, а потім вже афіняни везуть їх на Делос» (Paus., I, XXXI, 2). Корисними для з'ясування початкового відрізка шляху є уривки з поеми «Арімаспея», яка лягла в основу більш пізніх розповідей. Шлях Арістея, пророблений за натхнення Аполлона, співпадає та у значній мірі доповнює маршрут слідування гіпербореїських дарів: «За ісседонами живуть одноокі люди арімаспи, а ще далі за ними є грифи, які охороняють золото, а там далі біля моря живуть гіпербореї. Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від арімаспів, постійно нападають на своїх сусідів. Арімаспи витіснили з країни ісседонів, а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря, скіфи змусили

покинути країну». В проміжку між скіфами та ісседонами проживали аргіппеї (Hdt., IV, 13, 23-25). Отже, співставивши повідомлення Геродота і Павсанія, можемо реконструювати цю ділянку шляху наступним чином: кіммерійці – скіфи – аргіппеї (лісі) – ісседони – арімаспи (однооки) – гіпербореї.

Локалізація кіммерійців та скіфів у межах Північного Причорномор'я не викликає сумнівів. Відомо, що гіпербореїські дари передавалися не просто від народу до народу, а від святилища до святилища³¹. Це дозволяє конкретніше локалізувати пункт проходження дарів у межах Північного Причорномор'я – через Еksamпей (Священні шляхи), який розміщувався у місці максимального зближення течій Дністра і Бугу (Hdt., IV, 52)³². Саме землі Скіфії виступали ключовою ланкою в процесії передавання, яку не обминув згадкою жоден з античних авторів, а Геродот розпочав із неї цей маршрут (IV, 33). Неподалік він навіть розмістив алазонів (IV, 17), де Аполлон користувався особливою шаною³³.

Аргіппеї, які жили біля «високих гір», харчувалися плодами «понтійського» дерева (очевидно, вишні), із соку якого готували темний густий напій «асхі» (Hdt., IV, 23). Вже здавна прийнято ототожнювати його з напоєм башкирів і татар, виготовленим із вишні – «ачи», «ече» (по-татарськи) або «аси», «есе» (по-башкірськи), що означає в перекладі «кислий», «гіркий». «Кожен із них живе під деревом і взимку обгортає дерево білою непромокальною повстю» (Hdt., IV, 23), тобто користувався житлом на зразок чуму або юрти. Всі ці факти дозволяють локалізувати аргіппеїв у степовій частині сучасної Башкирії та на Південному Уралі³⁴.

Країна ісседонів, до якої вдалося дійти Арістею (Hdt., IV, 16), розміщувалася дослідниками в різних місцевостях: Тибеті, Снісеї, Тянь-Шані, Центральній Азії³⁵. Однак подальша локалізація массагетів, на яку орієнтувалися дослідники, дозволила позбутися надміру східного розташування ісседонів³⁶, хоча подібні спроби робилися й надалі³⁷. Оскільки ісседони жили у місцевості східніше аргіппеїв (Hdt., IV, 25), то нею виступає середня і верхня течія Уралу і Зауралля³⁸. Про правомірність подібного місцезнаходження свідчить походження назви давньої країни Іссетії та р. Ісеть у басейні Тоболу³⁹.

Арімаспи жили «вище» ісседонів, на що вказував Геродот, посилаючись на розповіді ісседонів та скіфів: «Про однооких людей і грифів, що охороняють золото, розповідають ісседони, а від них про це довідуються скіфи і переказують іншим» (IV, 27). Ймовірно, Геродот почерпнув ці відомості з «Арімаспей»: «Ісседони, які вихваляються довгим волоссям (власне гривами). – Ці люди живуть зверху, по сусідству з Бореєм... – Кожен із них має одне око на чудовому лобі; вони носять лахмате волосся і є наймогутнішими зі всіх мужів»⁴⁰. Аналогічне розташування спостерігаємо також у давньогрецького логографа Дамаста Сігейського (бл. 400 р. до н.е.), посилення на якого збереглося в «Географічному словнику» Стефана Візантійського: «Вище скіфів живуть ісседони, ще вище за них – арімаспи, за арімаспами знаходяться Рипейські гори, з яких дує Борея і ніколи не сходить сніг, а за цими горами живуть гіпербореї до іншого моря»⁴¹. Отже, арімаспи проживали в басейні Верхнього Уралу та на східних схилах Уральських гір.

На основі відомостей античних авторів початкова частина шляху передавання священних предметів реконструюється наступним чином: Зауралля (арімаспи) – Південний Урал (ісседони) – Середнє Поволжя (аргіппей) – Північне Причорномор'я (скіфи, кіммерійці, агафірси, Еksamпей) – Нижнє Подунав'я (фракійці), що цілком співпадає з картою поширення дископодібних псаліїв для керування кінями в колісничному запряжі (рис. 1, 2).

Античні джерела, крім просторової локалізації, містять вказівки на хронологію подій, пов'язаних з гіпербореїськими дарами і мандрівками Арістея. На значний вік культу Аполлона на Делосі, в якому були задіяні гіпербореї, вказує те, що в священному танці «Журавель» навколо вівтаря брав участь Тезей (Plut. Thes., XXI), правління якого в Афінах «Пароський мармур» датує 50-ми роками XIII ст. до н.е.⁴² Культ Аполлона нерідко був пов'язаний з цим птахом⁴³. У Греції між Мегарами і Коринфом знаходилася гора Геранія, тобто Журавлина, на якій був споруджений храм Аполлону. За переказами, крик журавлів змусив мегарців тікати на цю гору під час Девкаліонового потопу (Paus., I, 40, 1; 43, 7-8). Останній датується «Пароським мармуром» 1528/1527 р. до н.е.⁴⁴, що також дозволяє віднести існування танцю «Журавель»

та гіперборейських процесій до XVI ст. до н.е. Схожу церемонію на Делосі біля вітваря очолював, уподобившись Аполлону, Еней, який покинув зруйновану Трою, що вказує на події кінця XIII – початку XII ст. до н.е. Саме в цьому хороводі серед його супроводу були присутні й згадувані агафірси⁴⁵.

З найбільш ранньої розповіді про гіперборейські дари, викладеної Геродотом, відомо, що «естафетний» передачі дарів від сусідів до сусідів передувало посольство гіперборейців з двома дівами – Гіперохою та Лаодікою. Геродот бачив їхню могилу в теменосі святилища Артеміді, ліворуч від входу. Ще раніше, продовжує Геродот, з країни гіперборейців спільно з Аполлоном та Артемідією на Делос прибули Арга й Опіс. Їхня могила розміщувалася східніше храму Артеміді біля бенкетного залу кеосців (Hdt., IV, 33-35). У результаті розкопок впродовж першої половини XX ст. на Делосі було досліджено святилище Артеміді та могили гіперборейських жінок саме там, де їх розмістив Геродот. Виявлений матеріал свідчив, що обидві могили стали місцем культу на Делосі в кінці XVI – на початку XV ст. до н.е., який не перервався й у період «темних віків» протягом XII–VIII ст. до н.е.⁴⁶ Показово, що початки релігійної процесії передавання гіперборейських дарів з південнобузького Ексампею на о. Делос на основі місцевих археологічних матеріалів також датуються кінцем XVI – XV ст. до н.е.⁴⁷ З реаліями доскіфського часу (II тис. до н.е.) також пов'язані Священні шляхи⁴⁸. За кількістю згаданих представників гіперборейців в Елладі складається враження, що масштаби їхнього приходу впродовж II тис. до н.е. були доволі значними: Арга і Опіда, Гіпероха та Лаодіка з п'ятьма чоловіками супутниками (перфереями) (Hdt., IV, 33-35), Гіперох і Амадок, Ілітія, Абарис, Ахейя, Опіда і Гекаерга, Олен, Парас, Агіейя, Ерісіхтон (Paus., I, 4, 4; 18, 5; 43, 4; III, 13, 2; V, 7, 7.8; X, 4, 8; 5, 7-9) та ін. Згідно повідомлення Євсевія, чи всі жителі Делосу були вихідцями з гіперборейської країни⁴⁹.

Заслугує також на увагу хронологія, пов'язана з постаттю Арістея Проконнеського, його праці та описуваного в ній матеріалу. Арістей інколи розглядається як міфічна істота з характерними дивовижними властивостями та вчинками, хоча на перших порах відображав реально існуючу особистість⁵⁰.

Вже сам цей факт вказує на значний вік розповіді, яка встигла «обрости» легендарними оповідями та була не зовсім зрозумілою античним авторам. В історіографії розглядаються три найбільш ймовірні варіанти датування життя та діяльності Арістея: рубіж VIII–VII ст. до н.е. або й раніше 800 р. до н.е.⁵¹, VII ст. до н.е.⁵² чи VI–V ст. до н.е.⁵³, які ґрунтуються в основному на повідомленнях Геродота і «Суди». Вже така розбіжність у датуванні викликає недовіру до проробленої критики джерел та їх достатньої інформативності.

«Суда» синхронізує Арістея з Кіром та Крезом і датує його появу третім роком 58 олімпіади, тобто 545 рр. до н.е., що суперечить відомостям інших авторів, зокрема Геродота і Страбона⁵⁴. В античній літературі широко розповсюджені сюжети, які штучно вносять у контекст перського завоювання Лідії історії про відомих особистостей, життя яких припадає на VII – першу половину VI ст. до н.е. Поява подібних сюжетів пов'язана з падінням Лідії, яке справило на греків велике враження. По-друге, в даних «Суди» простежується поєднання відомостей про двох Арістей: один – син Демохарида, інший – Каїстробія. До того ж Арістей у «Суди» виступає автором не лише «Арімаспей», але й прозового твору «Теогонії» та низки інших поем (Suid., A 3900). Це дозволяє вважати, що таке пізнє датування «Суди» стосується саме іншого Арістея – сина Демохарида й автора «Теогонії»⁵⁵.

Датування, яке базується виключно на відносній хронології подій, не має прив'язки до абсолютних дат. Як зазначав Геродот: «Наступне... відбулося... за двісті сорок років після другого зникнення Арістея, як я підрахував, зіставивши те, що трапилося в Проконнесі з тим, що було в Метапонті» (IV, 15). Про ці події галікарнаський історик міг дізнатися під час свого візиту в Італію в 443 р. до н.е., пов'язаного із започаткуванням Фурій. Проте Геродот не дає підстав припускати синхронність якоїсь із описаних подій з його сучасністю, від чого відштовхувалися дослідники під час розрахунків. У тексті немає точки опори для хронологічних розрахунків⁵⁶. За даними Геродота, точно дізнатися можна лише одне – мандрівка Арістея повинна була розпочатися раніше 690 р. до н.е. (443 р. до н.е. – візит Геродота в Італію та знайомство з місцевим переказом про Арістея + 7 років першого зникнення Арістея під час подорожі до

ісседонів + 240 (340) років після його другого зникнення).

Тезис, що в поемі згадується велике вторгнення кіммерійців та скіфів у Малу Азію в 40-30-х рр. VII ст. до н.е.⁵⁷ також можна віднести до руху індоіранського чи ранньоіранського населення на південний-захід у другій чверті II тис. до н.е. Натомість давньогрецька традиція називає Арістея чоловіком Автоної, доньки Кадма (Paus., X, XVII, 4). Прихід останнього у Фіви датується згідно «Пароського мармуру» 1518/1517 р. до н.е.⁵⁸, що вказує на кінець XVI – початок XV ст. до н.е. як час життя Арістея та зв'язку таких віддалених регіонів як Пелопонес, Північне Причорномор'я та Південний Урал.

Вагомим доказом такого датування і взаємозв'язку виступає розшифрування низки знаків та сюжетів у середовищі населення епохи бронзи Східної Європи, яке здійснив В. В. Отрощенко⁵⁹. Досліднику вдалося ототожнити окремі знаки та їхні композиції, нанесені на кераміці, з персонажами та сюжетами гіперборейського циклу давньогрецької міфології. Так, для восьми знаків з'ясовано їхнє тлумачення та підібрано міфічний відповідник: 1) водоплавний птах – лебідь колісниці Аполлона; 2) знак бога – Аполлон; 3) людина зі стрілою – Абаріс; 4) людина – Абаріс, Арістей; 5) людина-птах, шаман – Арістей у подібі крука; 6) птах на злеті – душа Арістея; 7) птах-стріла – душа; 8) стріла – стріла Абаріса (рис. 3). Один сюжет з кількох посудин відображає перетворення людини на стрілу і пов'язаний зі служителем Аполлона – гіперборесом Абарісом, який мандрував зі стрілою в руці й нічим не харчувався (Hdt., IV, 36).

Інша група знаків відображає низку перетворень людини в птаха і співставляється з іншим супутником Аполлона – власне Арістеєм. Знайдено вже дві посудини із зображенням такого перевтілення. Аналогічне зображення вміщено на круглому щиті бронзової статуетки воїна із Лужан у Верхньому Попрутті⁶⁰. Географія поширення знахідок посудин із сюжетом перевтілення (Сіверський Донець, Волга, Урало-Тобольське межиріччя) збігається з маршрутом Арістея до країни ісседонів. Кераміка зі знаками та сюжетними композиціями гіперборейського циклу була виготовлена у XVI–XV ст. до н.е.⁶¹, що цілком відповідає іншим лініям синхронізації. Показово, що в цей же час

на східноєвропейських старожитностях простежується мінойський сюжет «Тавромахії» (рис. 4), з'являється мікенський циркульний орнамент та ідея писемності, окремі елементи якої були запозичені, ймовірно, з егейських систем письма⁶².

На противагу дискусійності датування твору, більшість фахівців вважають інформацію з фрагментів «Арімаспеї» реалістичною та достовірною, а фантастичні мотиви в розповіді про ісседонів розглядаються, наприклад, як засіб відлякування чужоземних купців⁶³. У зв'язку з цим варто зупинитися на цих даних, які, попри свою фрагментарність, донесли суть епічної традиції, зосередивши в собі найважливіші моменти. Оперуючи цими повідомленнями та конкретним регіоном (Південний Урал, Зауралля), можна визначити характерний для таких реалій час існування. Так, зокрема, мандрівник повідомляв про арімаспів наступне: «численні і дуже відважні воїни, багаті кіньми й стадами овець і биків»⁶⁴, «далі за ними є грифи, які охороняють золото» (Hdt., IV, 13; 27), «вони (грифи – М. І.) через золото змагаються з арімаспами», «арімаспи... постійно воюють через рудники з грифами»⁶⁵, «Бережись... грифів, і одноокого кінного війська арімаспів, які живуть біля золотоносного Плутонового потоку»⁶⁶. Тобто стосовно арімаспів Арістей вказує на такі особливості як: багатство на родовища металу, зокрема, золота та розвинута гірничо-металургійна справа; значні стада великої та малої рогатої худоби; важливе значення коней у військовій справі. Відома навіть спроба встановити етимологію цього етноніму як «власники диких коней»⁶⁷ або ж прирівняти до іранської назви арімаспи (Αρμασπών) грецький переклад калліпідів (καλλιπίδες) – «прекраснокінні»⁶⁸.

Змальовані особливості, однак, не є характерними для південноуральського регіону в античну добу, а значною мірою відображають реалії епохи бронзи – того ж періоду, на який припадає життя легендарного Арістея, початки слідування гіперборейських дарів на Делос і пов'язаних з ними традицій. Саме в епоху бронзи Середнє Поволжя і Урал виступали одними із найбільших виробників та експортерів металу, насамперед міді⁶⁹. На південно-західному Уралі виявлено один із найбільших металургійних осередків цього часу в Старо-

давньому Світі⁷⁰. З XIX/XVIII ст. до н.е. впродовж п'яти століть тут було прокопано десятки, якщо не сотні, кілометрів підземних ходів, викинуто на поверхню до 50 мільйонів кубічних метрів породи та виплавлено не менше 55-60 тис. тон міді⁷¹. Тут же, головним чином на східних схилах гір, присутні поклади золота, які були відомі населенню з II тис. до н.е.⁷² Продукція місцевих металургів потрапляла далеко на захід від цієї провінції, сягаючи берегів Дніпра. Цікаво, що згідно давньогрецької міфології, гіпербореї Опіс та Гекаерг принесли з собою на Делос мідні пластини⁷³. Рудники з невідомих причин були раптово залишені близько XIII–XII ст. до н.е., але шлях, яким транспортувався метал та відбувалися міграції племен продовжував функціонувати до скіфського часу включно. Він чітко фіксується картографуванням поширення металу з волго-уральських рудних родовищ та власне маршрутами розселення племен⁷⁴, а хронологічно та просторово цілком співпадає зі шляхом мандрівки Арістея.

Страбон припускав, що: «Однооких циклопів він (Гомер – М. І.) запозичив з історії Скіфів. Кажуть, що такими (одноокими) є арімаспи, про яких вперше заявив Арістей Проконнеський, в т.зв. Арімасповій поемі» (Strab., I, II, 10). Ймовірно, що саме через це автор вважав Арістея одним із вчителів Гомера (Strab., XIV, I, 18). Якщо вірити словам Страбона, то сюжет «Арімаспеї» сягає ще догомерівського періоду і за своєю давниною може бути поставлений в один ряд з переказами про амазонок та аргонавтів⁷⁵. Можливо, прототипом печери, в якій мешкав згадуваний в «Одіссей» одноокий циклоп, були «печери», «рудники», «підземні шахти» на землях арімаспів, які за результатами археологічних досліджень датуються епохою бронзи. Цікаво, що будівництво Левиних воріт у Мікенах греки приписували саме однооким велетням-циклопам⁷⁶.

Друга характерна ознака арімаспів, – великі стада худоби, – також відображає специфіку побуту населення південноуральського регіону XVIII–XII ст. до н.е. На обмеженій площі одного із селищ, наприклад, виявлено понад 2,5 млн. кісток великої та малої рогатої худоби, що перевищує все, що відомо для всіх степових пам'яток Євразії епохи раннього металу. Звісно, що гірники та металурги цього гігантського осередку скотарством не займалися: величезні стада корів, овець та кіз приганяли сюди для обміну

на руду чи метал за сотні кілометрів⁷⁷. По-третє, важливе значення коня у військовій справі місцевого населення, засвідчене античними джерелами, теж відповідає реаліям першої половини II тис. до н.е., оскільки саме тоді в межах південноуральського регіону з'явилися бойові колісники й, відповідно, сформувалися харизматичні клани воїнів-колісничих⁷⁸. Саме у мікенський період у Греції з'явилися також зображення грифонів⁷⁹, які, за повідомленнями античних авторів та сюжетами розписів на кераміці, були пов'язані з арімаспами.

Отже, на основі відносної та абсолютної хронології, викладеної античними авторами, описані події та процеси гіпербореївського циклу можуть сягати XVI–XV ст. до н.е. На цей період вказує низка фактів: датування могили Гіперохи та Лаодіки на Делосі, початок відправлення дарів з південнобузького Ексампею, синхронізація з Девкаліоновим потопом, період життя Арістея, зображення відповідних сюжетів у знаковій системі східноєвропейського населення, хронологія металургійних осередків та поширення колісниць з Волго-Уральського регіону.

Однією з ключових для розкриття змісту та глибшого розуміння цих подій виступає проблематика культу Аполлона як одного із найскладніших в грецькій міфології та релігії, і пов'язаних з ним Лато і Артеміді⁸⁰. Згідно грецької міфології, Лато походила із землі гіпербореїв, а її чоловіком був гіпербореї Опіс. Тікаючи від гніву Гери, Лато зупинилася на Делосі, де народила Аполлона і Артемиду. Аполлон зберігав свої стріли в країні гіпербореїв, куди щорічно мандрував взимку та через кожних 19 років. Саме там сльози Аполлона перетворилися на бурштин⁸¹. Оскільки процесії передавання гіпербореївських дарів та мандрівка Арістея теж безпосередньо покликані служити культу Аполлона, спостерігаємо найтісніший його зв'язок з територією Східної Європи. Встановлено, що Аполлон прийшов зі сторони, він не був елліном і його ім'я, відповідно, не пояснюється грецькою мовою. Аполлон з'явився як великий руйнівник та ворог греків, до яких потрапив у додорійський період з півночі⁸². Аполлон навіть не згадується поряд з іншими богами в крито-мікенських текстах⁸³. Цікаву думку про походження культу Аполлона висловив Г. Коте. За дослідником, він походив із Середнього Дунаю і був пов'язаний з тамтешніми племенами, які спільно з

північнопричорноморськими скелотами вторглися в Грецію та Малу Азію в XIV ст. до н.е. Паралельно дослідник вказував на походження цього культу з країни гіпербореїв, хоча в етнічному відношенні не вважав Аполлона гіпербореєм. Згадувані поряд з Аполлоном гіпербореї вказували, як він вважав, лише напрямок вторгнення північних племен в Грецію. До такого протиріччя Г. Коте підштовхнула та обставина, що вшанування гіперборейських дів на Делосі (XVI ст. до н.е.), пов'язане з Аполлоном, засвідчене значно раніше від приходу тих племен, які могли принести з собою культ Аполлона з півночі (XIV ст. до н.е.)⁸⁴.

Спробувала ліквідувати це непорозуміння Ю. К. Колосовская, припустивши, що чужинці, які з'явилися в XIV ст. до н.е. у Греції, були культурно та етнічно спорідненими з племенами, рух яких на південь відбувся раніше і з якими пов'язана доместикація коня. Оперуючи датою появи коня в Греції, запропонованою Ф. Шахермеєром, дослідниця пов'язала появу культу Лато, гіперборейських дів та Аполлона з приходом на Пелопоннес населення з території сучасної України близько 1900 р. до н.е.⁸⁵ Проте докази існування культу Аполлона на початку II тис. до н.е. відсутні, що дозволяє зробити припущення про його привнесення у Грецію саме войовничими загонами колісничих зі Східної Європи у XVI ст. до н.е.⁸⁶ Хоча стародавні греки нічого не пам'ятали про походження колісниць в Елладі⁸⁷, однак вважали її атрибутом Аполлона⁸⁸.

Зворотний середземноморський вплив проявився поширенням у середовищі населення півдня Східної Європи парадних зразків озброєння (Бородінський скарб), циркульного орнаменту та ідеї писемності. Деякі елементи останньої були запозичені, очевидно, з егейських систем письма, носили квазілінійний характер (як і відповідні центральноєвропейські зразки⁸⁹) і були з часом пристосовані до місцевих потреб⁹⁰. Схожість знаків з лінійним письмом А теж виступає хронологічним репером, вказуючи на XVI ст. до н.е. З етнокультурними трансформаціями XIII–XII ст. до н.е. «письмо» у населення півдня Східної Європи практично зникло, що, крім внутрішніх причин, дозволяє розглядати і зовнішні – крах Мікенської Греції та, відповідно, зникнення об'єкту наслідування та джерела надходження культурних імпульсів.

Таким чином, є підстави припускати, що прихід на Пелопонес індоіранських загонів колісничих зі Східної Європи у другій чверті II тис. до н.е. знайшов своє відображення як в археологічному, антропологічному, лінгвістичному матеріалі, так і в античній писемній традиції у вигляді гіперборейського циклу давньогрецької міфології.

Ключові слова: Східна Європа, Мікенська Греція, колісниця, циркульний орнамент, ідея писемності, шляхи сполучення, гіперборейські дари, буриштин, Арістей, Абаріс, культ Аполлона.

Рис. 1. Схематичний шлях передавання гіперборейських дарів на о. Делос згідно античної писемної традиції.

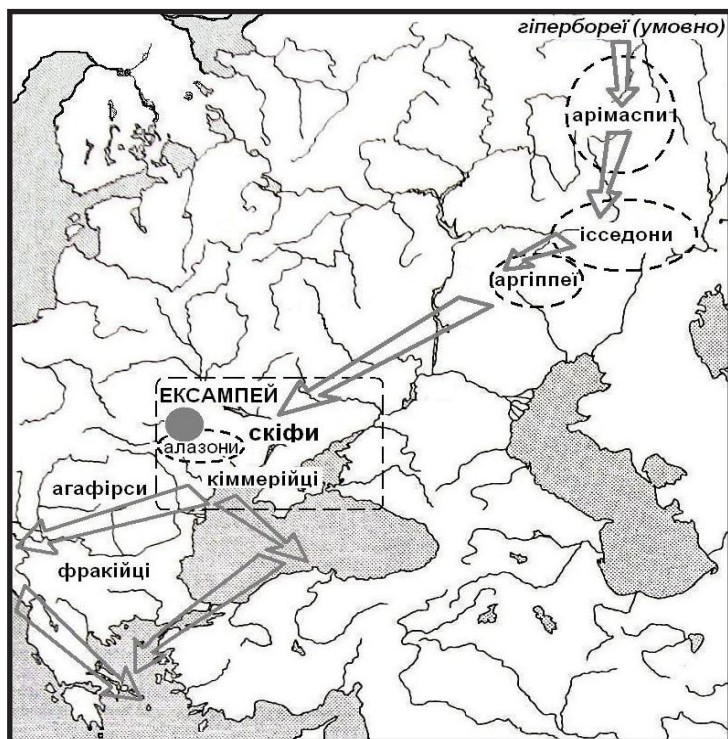

Рис. 2. Поширення знахідок дископодібних щиткових псаліїв
типу 1 варіантів 1-3 за класифікацією С. Пеннер (2004).

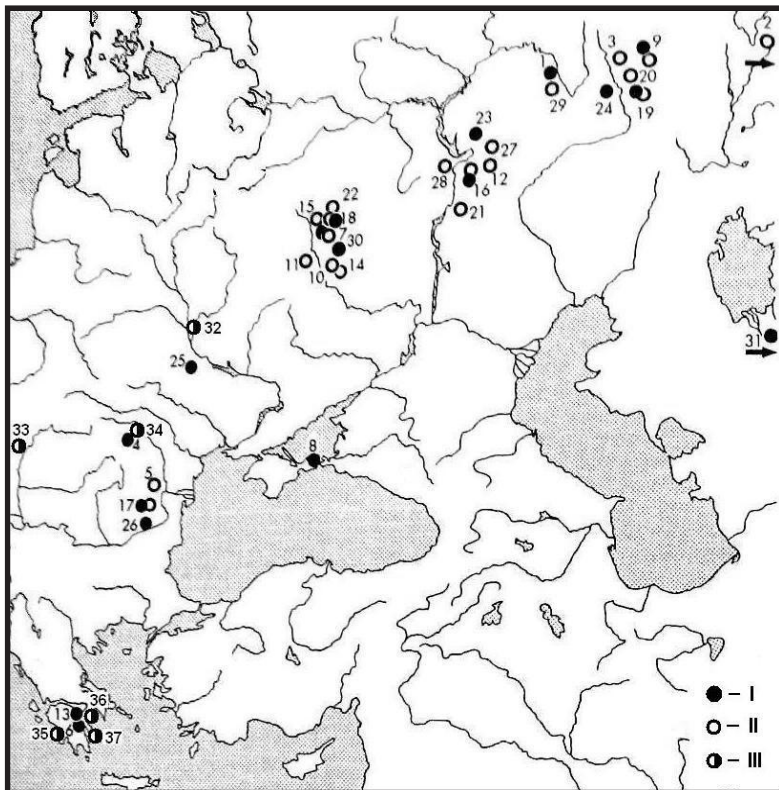
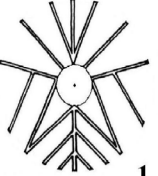

Рис. 3. Тлумачення знаків на кераміці зрубної спільноти у порівнянні з персонажами гіперборейського циклу давньогрецької міфології (I) (за Отрощенко 1998) та зображення на щиті Лужанської бронзової статуетки (II.1) і на бойовому щиті з Борисівського поховання (II.2)

Знак								
								
Тлумачення	Водоплавний птах	Знак бога	Людина з стрілою	Людина	Людина-птах шаман	Птах на злеті	Птах-стріла	Стріла
Міфічний відповідник	Лебідь колесниці Аполлона	Аполлон	Абаріс	Абаріс	Арістей у подібні крука	Душа Арістея	Душа	Стріла Абаріса

		
1		

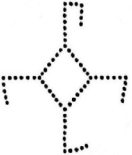
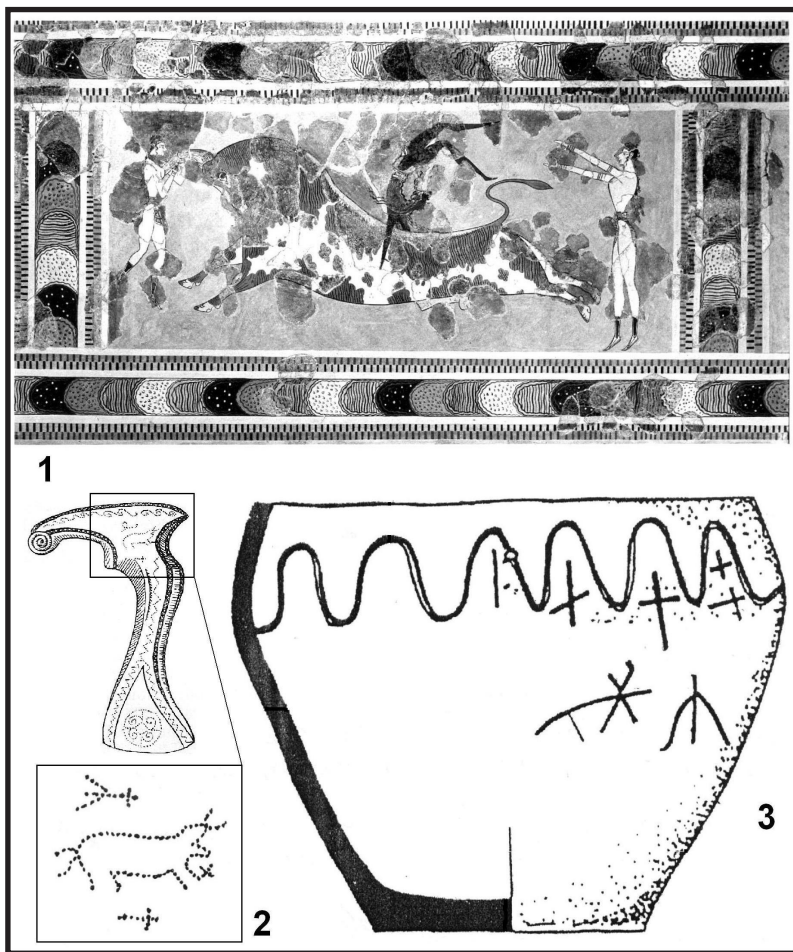
		
2		

Рис. 4. Фреска із зображенням «Акробати з биком» (Крит) (1) та знакові композиції ритуальної гри з биком на металевій сокирі зі скарбу Цуфалеу (Трансільванія) (2) і на посудині з кургану Стара Тойда (Воронізька обл.) (3) (за Отрощенко 1998).

Примітки:

¹ Ільків М. Взаємозв'язки населення Південно-Східної Європи зі Східним Середземномор'ям у II тисячолітті до н.е.: історіографічний аспект // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця, 2012. – Т. 2 (34). – С. 11-14, 19-20.

² Див., наприклад: Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад. – Москва: Изд. Гос. исторического музея, 1949. – 28 с.; Сафронов В.А. Датировка Бородинского клада // Проблемы археологии. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – Вып. 1: Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы (Юго-Запад СССР). – С. 75-128; Бочкарев В.С. Проблема Бородинского клада // Проблемы археологии. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – Вып. 1. – С. 129-154; Harding A.F. The Mycenaeans and Europe. – London: Academic Press, 1984. – P. 200-203.

³ Кузьмина Е.Е. Связи евразийский степей и Средиземноморья во второй четверти II тыс. до н.э. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. Научные труды. – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 21-23; Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 177; Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – Киев: Наукова думка, 1986. – С. 38-39, 42-43.

⁴ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // Вестник древней истории. – 1982. – № 4. – С. 47-69.

⁵ Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // *Studia Praehistorica*. – 1988. – Т. 9. – С. 147-178; Отрощенко В. Полеміка стосовно західного вектора руху колісничих // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2007. – Т. ССLIII: Праці археологічної комісії. – С. 206-214; Отрощенко В.В. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III–II тис. до н.е.) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Київ-Львів, 2009. – С. 17-20; Отрощенко В. В. Образний ряд карпато-мікенського орнаментального стилю // *Магістеріум*. – 2017. – Вип. 67: Археологічні студії. – С. 43-53.

⁶ Lichardus J., Vldar J. Karpatenbecken-Sintasta-Mykene. Ein Beitrag zur Defenition der Bronzezeit als Historischer Epoche // Slovenska Archeologia. – 1996. – T. XLIV-1. – P. 25-93.

⁷ Boroffka N. Bronze- und fruheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumanien und ihre Beziehungen // Eurasia Antiqua. – 1998. – Bd. 4. – S. 81-135.

⁸ Penner S. Schliemanns Schachtgröberrund und der europäische Nordosten // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. – Bonn, 1998. – 60. – S. 3-239; Penner S. Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordostliche Beziehungen (Пеннер С. Щитковые псалии из Микен и их северо-восточные аналоги) // Археологический альманах. – 2004. – № 15: Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности. – С. 62-91.

⁹ Гончарова Ю.В. Некоторые аспекты интерпретации погребений с дисковидными псалиями в степной и лесостепной зонах Евразии // Stratum plus. – 1999. – № 2: От Балкан до Гималаев: Время цивилизаций. – С. 336-349.

¹⁰ Нефёдкин А.К. Боевые колесницы и колесничие древних греков (XVI–I вв. до н.э.). – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2001. – С. 124-131.

¹¹ Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 38-64.

¹² Anthony D.W. The horse, the wheel, and language: How bronze-age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world. – Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2007. – P. 369.

¹³ Залізняк Л.Л. Надчорноморські індоєвропейці в Трої // Археологія. – 2018. – № 4. – С. 24-25.

¹⁴ Makkay J. The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the Northeast. – Budapest, 2000. – 84 p.; Makkay J. The oar of Odysseus. – Budapest, 2006. – 120 p.

¹⁵ Трифонов В.А. К абсолютному датированию «микенского» орнамента эпохи развитой бронзы Евразии // С 14. Археология и радиоуглерод. – Санкт-Петербург, 1996. – Вып. 1. – С. 60-64.

¹⁶ Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти // Археологический альманах. – 1998. – № 7. – С. 93-98; Отрощенко В.В. Знаки на кераміці доби пізньої бронзи // Археологічна керамологія. – 2019. – № 1 (1). – С. 67, 72, мал. 13, 17.

¹⁷ Клейн Л.С. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев. – Санкт-Петербург: Евразия, 2010. – С. 68-72, 72-75. Про привнесення колісниць в Грецію фракійцями близько 1600 р. до н.е. також див.: Григорьев С.А. Колесницы в Балкано-Карпатье, происхождение греков и фракийцев и проблемы исторической хронологии // *Magistra Vitae*: электронный журнал по историческим наукам и археологии. – 2021. – № 2. – С. 65-81.

¹⁸ Наприклад: Cavruc V. With reference to formation of Noua culture (a historiographic survey) // *Culture et civilisation av bas Danube*. – Calarasi, 1993. – P. 83-99; Cavruc V. Once more about the Ponto-Caspian factor in the formation of the Noua culture // *Thraco-Dacica*. – 1998. – T. XIX. – № 1-2. – P. 93-111; Petrescu-Dimbovita M. Reflexions concernant le complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeni en contexte europeen // *Culture et civilisation av bas Danube*. – Calarasi, 1993. – Vol. X. – P. 9-14; Отрощенко В.В. Колісниця бабинської культури в графічному та рельєфному відтворенні // *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. – Луганськ, 2005. – № 4. – С. 235-242; Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // *Археологія*. – 2005. – № 4. – С. 37-52.

¹⁹ Gallet de Santerre H. Delos primitive et archaïque. – Paris: De Boccard, 1958. – P. 169; Kothe H. Apollons ethnokultureller Herkunft // *Klio. Beitrage zur alten Geschichte*. – 1970. – Bd. 52. – S. 58, 67-68, 69.

²⁰ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 62-63.

²¹ Висловлювалися різноманітні версії щодо локалізації гіпербореїв, інколи зовсім необґрунтовані: на о. Крит, на Дунаї, в Прибалтиці, Ефіопії чи Атлантиці тощо. Див., наприклад: Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – Москва: Гос. учебно-педагогическое изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1957. – С. 402-403; Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 67; Пьянков И.В. Аристей: путешествие к исседонам // *Исседон: Альманах по древней истории и культуре*. – 2005. – Т. III. – С. 15-35.

²² Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. – С. 96.

²³ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 67.

²⁴ Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. – Москва: Мысль, 1983. – С. 32, 36; Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота» (из Северного Причерноморья на Южный Урал) // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 56.

²⁵ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981. – С. 413.

²⁶ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – С. 411, 414-415.

²⁷ Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – Москва: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1961. – С. 19.

²⁸ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 67.

²⁹ Хеннинг Р. Неведомые земли. – Москва: Изд-во иностран. лит-ры, 1961. – Т. I. – С. 175-202, 364-373; Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – С. 113-125; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – С. 411, 414; Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. Географические открытия народов Древнего мира и средневековья (до плаваний Колумба): в 5 т. – Москва: Просвещение, 1982. – Т. 1. – С. 111.

³⁰ Блаватская Т.В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура. – Москва: Наука, 1976. – С. 94.

³¹ Gallet de Santerre H. Delos primitive et archaïque. – P. 168.

³² Саме в Побужжі на шляху між Балтикою та Чорним морем локалізується один із найбагатших на вироби із бурштину й золота могильник епохи бронзи, який почав функціонувати з середини II тис. до н.е. (див.: Berezanskaja S.S., Klocko V.I. Das Graberfeld von Hordeevka // Archäologie in Eurasien. – 1998. – Bd. 5. – 87 p.; Ключко В.І. Торговельний шлях Буг-Бог // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Київ-Львів, 2009. – С. 72-82; Ільків М. Шляхи сполучення Карпато-Дніпровського регіону в епоху бронзи: до питання про контакти місцевого населення з цивілізаціями Східного Середземномор'я // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф. Кайндль: Матер. V міжнар. наук. конф. «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч. 1. – С. 62-65.

³³ Пьянков И.В. Кочевники Казахстана VII в. до н.э. и античная литературная традиция // Античность и античные традиции в культуре и

искусстве народов Советского Востока. – Москва: Наука, 1978. – С. 185-186; Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – С. 38.

³⁴ Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 55.

³⁵ Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*, Oxf., Clarendon Press, 1962, X+258 стр., 3 табл., 2 карты // Вестник древней истории. – 1967. – № 4. – С. 174, 176; Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 54.

³⁶ Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 54.

³⁷ Куклина Е.Е. Этногеография Скифии по античным источникам. – Ленинград: Наука, 1985. – С. 80, 87, 177, 188; Мачинский Д.А. Новое о древнейшем сакральном пути Евразии, о взаимосвязи афанасьевской культуры и стел с «трехглазыми ликами» // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Михаила Петровича Грязнова. – Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. – Кн. 1. – С. 191.

³⁸ Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 54; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – С. 28-37.

³⁹ Хеннинг Р. Неведомые земли. – С. 96-97.

⁴⁰ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 1. – С. 298.

⁴¹ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 3. – С. 328.

⁴² Бартонек А. Златообильные Микены. – Москва: Наука, 1991. – С. 319.

⁴³ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 60.

⁴⁴ Бартонек А. Златообильные Микены. – С. 317-318.

⁴⁵ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 57, 61.

⁴⁶ Gallet de Santerre H. *Delos primitive et archaïque*. – P. 32-35, 111, 125, 165-166; Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 66-67, 68.

⁴⁷ Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири. – С. 57, 59.

⁴⁸ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 52, 65; Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири. – С. 56.

⁴⁹ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – С. 413.

⁵⁰ Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*. – С. 174; Пьянков И.В. Кочевники Казахстана VII в. до н.э. и античная литературная традиция. – С. 185.

⁵¹ Хеннинг Р. Неведомые земли. – С. 93; Геродот. *Історії в дев'яти книгах* / Пер., передм., прим. А.О. Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 472.

⁵² Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*. – С. 172-173; Пьянков И.В. Кочевники Казахстана VII в. до н.э. и античная литературная традиция. – С. 186; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – С. 28; Шталь И.В. Аримаспы и грифы (миф, культ, эпос) // *Классическая филология на современном этапе*. – Москва: Наследие, 1996. – С. 29; Мачинский Д.А. Новое о древнейшем сакральном пути Евразии. – С. 191; Алексеев А.Ю. *Хронография увропейской Скифии (VII–IV вв. до н.э.)*. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – С. 64, 293; Мусбахова В.Т. К вопросу о достоверности свидетельства Геродота о времени жизни Аристея из Проконнеса и времени создания «Аримаспеи» // *Аристей*. – Москва, 2012. – Т. 5. – С. 21-52.

⁵³ Иванчик А.И. О датировке поэмы «Аримаспея» Аристея Проконнеского // *Вестник древней истории*. – 1989. – № 2. – С. 41.

⁵⁴ Иванчик А.И. О датировке поэмы «Аримаспея» Аристея Проконнеского. – С. 41-42.

⁵⁵ Щеглов Д.А. Аристей из Проконнеса: факты и интерпретации // *Аристей*. – Москва, 2010. – Т. I. – С. 25.

⁵⁶ Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей родины в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. – Москва: Наука, 1982. – С. 221.

⁵⁷ Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – С. 37.

⁵⁸ Бартошек А. Златообильные Микены. – Москва: Наука, 1991. – С. 318.

⁵⁹ Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. – С. 93-98.

⁶⁰ Ільків М. До питання ідентифікації етноніма «шардана» давньосхідних джерел // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (28). – С. 186, 188, рис. 1:1.

⁶¹ Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. – С. 95-97, рис. 4:8-9.

⁶² Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – С. 177; Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла. – С. 153, 175; Ільків М. Дані античних писемних джерел про зв'язки населення Східної Європи з Ахейською Грецією // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): Тези. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 261.

⁶³ Хеннинг Р. Неведомые земли. – С. 94; Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*. – С. 173-174; Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. – С. 83; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – С. 71-73.

⁶⁴ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 1. – С. 298.

⁶⁵ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1949. – № 2. – С. 273.

⁶⁶ Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 1. – С. 303.

⁶⁷ Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер., передм., прим. А.О.Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 473.

⁶⁸ Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей родины в «Истории» Геродота. – С. 226, 257.

⁶⁹ Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. – Москва: Наука, 1970. – 180 с.

⁷⁰ Ancient Europe 8000 B.C. – A.D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World / Peter Bogucki & Pam J. Crabtree, Editors in Chief. – New York-Detroit-San Diego-San Francisco-Cleveland-New Haven-Waterville-London-Munich: Charles Scribner's Sons, 2004. – Vol. II: Bronze Age to Early Middle Ages (c. 3000 B.C. – A.D. 1000). – P. 9.

⁷¹ Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – С. 252, 256-257.

⁷² Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 56-57.

⁷³ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – С. 412.

⁷⁴ Членова Н.Л. Предыстория «торгового пути Геродота». – С. 52-54, 56-57.

⁷⁵ Участь у поході аргонавтів, до речі, брали два гіпербореї: Зет і Калаїд (див.: Пыслару И. Индоевропейцы, конь и узда в эпоху бронзы // *Stratum plus*. – 2000. – № 26: Рождение Европы. – С. 324). Про повідомлення Страбона як таке, що не варто сприймати серйозно, див.: Щеглов Д.А. Аристей из Проконнеса: факты и интерпретации. – С. 24.

⁷⁶ Янсон Х.В., Янсон Э.Ф. Основы истории искусств. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2002. – С. 66.

⁷⁷ Черных Е.Н. Степной пояс Евразии. – С. 259.

⁷⁸ Отрощенко В.В. З приводу західного вектору руху колісничих // Проблеми гірничої археології (матеріали V-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 72.

⁷⁹ Наприклад, золоті фігурна бляшка з Мікен та циліндр-печатка з толосу Епано-Енгліанос поблизу Пілоса (див.: Клейн Л.С. Время кентавров. – Ил. 16; Блаватская Т.В. Ахейская Греция во втором тысячелетии до н.э. – Рис. 49).

⁸⁰ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – С. 402.

⁸¹ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // Вестник древней истории. – 1982. – № 4. – С. 65; Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – Москва: Советская энциклопедия, 1988. – Т. 1. – С. 92-98, 107-108, 304; 1991. – Т. 2. – С. 51-52.

⁸² Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 57. Припущення про малоазійське, вавілонське чи критське походження Аполлона суперечить його зв'язку з північними країнами, адже його безпосередній зв'язок зі сніжними зимами, а також перелітними птахами (лебідь, журавель) чи круком вказує на помірні широти (див.: Кузьмина Е.Е. Еще раз о дисковидных псалях Евразийских степей // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1980. – Вып. 161: Памятники эпохи бронзы. – С. 17).

⁸³ Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. – Санкт-Петербург: Алетей, 2000. – С. 52.

⁸⁴ Kothe H. Apollons ethnokultureller Herkunft // *Klio. Beiträge zur alten geschichte.* – 1970. – Bd. 52. – S. 216-217.

⁸⁵ Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. – С. 68-69.

⁸⁶ Ільків М. Дані античних писемних джерел про зв'язки населення Східної Європи з Ахейською Грецією. – С. 260-261.

⁸⁷ Нефёдкин А.К. Боевые колесницы и колесничие древних греков. – С. 115.

⁸⁸ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – С. 284.

⁸⁹ Vladar J. Bartonek A. Zu den Beziehungen des Ägäischen, Balkanischen und Karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der Ägäischen Schriften in die Nachbarländer // *Slovenska Archeologia.* – 1977. – T. XXV-2. – S. 432; Бартонек А. Златообильные Микены. – С. 68.

⁹⁰ Діодор Сицилійський, описуючи пов'язані з Аполлоном й Абарісом давні дружні стосунки делосців і гіпербореїв, відмітив, що елліни підносили останнім дари з надписами на грецькій мові (II, 47, 4).

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(410)«16»

Олександр СИЧ

Деякі нотатки до питання про походження і зміст Англійської революції XVII ст.

Відомо, що лейтмотивом багатьох історичних, публіцистичних, літературних творів останніх років, присвячених революціям, є твердження про їх «безплідність», «історичну безперспективність», «руйнівний характер» тощо. Проте, як не дивно, інтерес дослідників до революційної проблематики не зникає, про що свідчить поява все нових теорій, концепцій, методологічних підходів щодо цього феномену всесвітньої історії, а також численні наукові дискусії, що не вщухають.

Проблеми Англійської революції XVII ст., її ідейно-політична спадщина та значення для подальшого розвитку Британії хвилювали різні покоління істориків. Ставлення до цієї події з плином часу змінювалося, тому і діапазон оцінок її був теж дуже широкий: від категорично рішучого неприйняття до беззастережного схвалення. Водночас те, що сталося в Англії в середині XVII ст., чимало істориків взагалі не вважають революцією. Тривалий час зарубіжна історіографія зводила історичний зміст бурхливих подій 40-50-х років XVII ст. до релігійної чи політичної боротьби, тобто вони розглядалися або як релігійний конфлікт між пуританами та англіканською церквою на чолі з королем, або як конституційний конфлікт

© Сич О.

Друкується за: Деякі нотатки до питання про походження і зміст Англійської революції XVII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії* (Збірник наукових статей). Випуск 2. Чернівці, 1996. С. 93 - 100.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

між парламентом і королівською владою. Звідси поява такого терміну, як «пуританська революція», який, до речі, використовував і відомий історик Р. Віппер у своєму «Підручнику нової історії»¹.

Вельми поширеним у британській історичній науці було і залишається тлумачення того, що відбулося в Англії в 40-х рр. XVII ст., як громадянської війни. Так, саме крізь призму громадянської війни подавав біографію Кромвеля сто років тому англійський історик Фр. Гаррісон. У «Всесвітній історії в ілюстраціях» для дітей, виданій у Великобританії, відповідний розділ також названий «Громадянська війна в Англії», де, зокрема, говориться, що «конфлікт між королем і пуританами призвів до громадянської війни»², хоча і не уточнюється суть цього конфлікту.

Подібну тенденцію простежуємо й у підручниках з історії для американських університетів. Скажімо, у досить відомій праці викладачів Ілінойського університету «Історія західного суспільства» у розділі «Занепад королівського абсолютизму в Англії (1603 - 1649)» вживано термін «громадянська війна». Щоправда, перипетії суспільно-політичної боротьби того часу викладені дуже спрощено: в тексті не згадуються ані пресвітеріани, ані індепенденти, ані левелери, а дигери поготів. Натомість державний переворот, що позбавив влади короля Якова II, називається «славною революцією», «революцією 1688 р.». Хоча й підкреслюється, що події 1688 - 1689 рр. не були «демократичною революцією», бо передали вищу владу в державі парламенту, в якому були представлені лише «вищі класи»³.

Більш ґрунтовний і об'єктивний підхід до зазначеної проблеми демонструють автори іншого підручника – «Історія цивілізації», який неодноразово перевидавався, що свідчить про його досить високий рівень і популярність з боку студентів і професури. В розділі «Стюартівська Англія» відповідні параграфи мають назви «Громадянська війна, 1642 - 1649», «Реставрація», «Славна революція», хоча власне в самому тексті термін «Англійська революція» використовується⁴. Тобто визнається, що в Англії мала місце революція, хоча не вказується, який саме період вона охоплювала. Ставить-

ся запитання: чи була вона викликана відчаєм джентрі, що перебували в занепаді через інфляцію, обгороджування, конкуренцію нових власників старих монастирських земель, і тому відчуваючи послаблення своїх економічних позицій, намагалися «повернути стрілки годинника назад», а отже, і революція, в якій вони відігравали провідну роль, була консервативною за своїми цілями, або революція була спричинена усвідомленням необхідності модернізації існуючого суспільства і зміни інститутів влади, тобто логічним кроком на довгому шляху переходу від феодалізму до нового ладу, капіталізму⁵. Однак автори чомусь уникають дати відповідь на ці справді важливі запитання, і тому їх думка щодо причин революції залишається незрозумілою. Вони вважають, що революція не дуже змінила «обличчя Англії», констатуючи, що трудяща біднота майже не відігравала якої-небудь помітної ролі в революції. Більш виважена оцінка дається «славній революції», яка справедливо характеризується як державний переворот⁶.

У марксистській історіографії і, зокрема радянській, те, що трапилося в Англії в 40-50-х рр. XVII ст., однозначно визнається буржуазною революцією. Ця точка зору залишалася незмінною до кінця існування Радянського Союзу, про що говорять як назви, так і зміст історичних праць⁷. Марксистська інтерпретація Англійської революції тривалий час посідала помітне місце і у зарубіжній історіографії. Невипадково, що невеличка книжечка відомого вченого марксистського напрямку Крістофера Хілла «Англійська революція 1640» перевидавалася багато разів протягом декількох десятиріч. На наш погляд, це пояснюється насамперед очевидною привабливістю марксистської концепції походження Англійської революції, яка зовні чітко й логічно визначає причини, що обумовили її початок (зародження і розвиток нових, капіталістичних форм виробництва та формування нових класів – носіїв буржуазної ідеології й суб'єктів капіталістичних виробничих відносин, що зароджувалися, протидія їм з боку старих феодальних інститутів і соціальних груп суспільства, політичне безправ'я класу буржуазії, економічні позиції якого постійно міцнішали тощо) та її значення.

На Заході марксистська концепція піддавалася досить гострій критиці. На думку представників немарксистського напрямку в історіографії, пояснення причин і змісту Англійської революції як революції буржуазної, з використанням парадигми класового конфлікту чи класової боротьби втратило своє значення і не відповідає історичній дійсності того часу. Безумовно, деякі їх критичні зауваження й висновки заслуговують на увагу. Наприклад, стосовно поширених у марксистській історіографії уявлень про чітку розстановку класових сил напередодні й під час революції. Проведені ними дослідження свідчать, що насправді соціальна база протиборчих сил нерідко була фактично однотипною, і в різних таборах люди опинялися не стільки через свою соціально-класову приналежність, скільки з певних політичних, географічних та інших причин. Принагідно зазначимо, що останнім часом і радянські історики визнали, що поняття, які вони використовували, характеризуючи рушійні сили революції (велика, середня й дрібна буржуазія, робітники чи предпролетаріат), не позбавлені очевидного схематизму, мають дещо абстрактно-соціологічний характер і взагалі спрощують реальну картину соціальної структури англійського суспільства XVII ст. і взаємини між його складовими частинами. Варто також відзначити, що історики немарксистського напрямку звернули увагу у своїх дослідженнях на ті аспекти проблеми походження Англійської революції, які не знайшли відображення в працях радянських учених. Залучаючи нетрадиційні різноманітні джерела, застосовуючи сучасні методики проведення досліджень (зокрема так звані кількісні методи тощо), використовуючи міждисциплінарний підхід до вивчення причин революції, вони розробили оригінальні й досить цікаві концепції, що пояснюють її походження і характер. Серед них варто згадати *структурно-демографічну* з її акцентом на комплексне вивчення демографічного чинника та його впливу на різні соціальні структури, інститути, стосунки між соціальними групами і владою і т. ін. Прикладом такого структурно-демографічного підходу може бути трактування причин Англійської революції американським ученим Джеком Голдстоуном з Північно-Західного університету (місто Еванстон). Коротко його трактування полягає в наступному.

У своїх міркуваннях він відштовхується від таких фактів: за століття, що передувало 1640 року, тобто початку революції, населення Англії подвоїлося, а населення Лондона зросло більше ніж у 6 разів⁸. Розвиток економіки не встигав задовольняти потреби зростаючого населення, і ціни підвищилися у 6 - 7 разів порівняно з початком XVI ст. Ця обставина й зумовила безпосередні причини революції. По-перше, тривале зростання цін виснажило державні фінанси, примусивши королівську владу в пошуках необхідних коштів спершу продавати свої землі, потім торгувати монополіями-патентами на виробництво і продаж певних товарів, посадами, титулами, а пізніше перейти до безжалісного збору податків і наступу на привілеї заможних верств населення, фокусом якого став конфлікт короля і джентрі. По-друге, зростання населення та цін викликало серйозні зсуви у структурі самого дворянства, збагативши одних, більш підприємливих, і розоривши інших, посиливши процеси індивідуальної мобільності, породивши проблему великих сімей джентрі в умовах обмежених можливостей зробити кар'єру чи отримати маєток на державній службі, що призвело до суперництва і політичного розмежування в середовищі «еліти». По-третє, головним джерелом народних заворушень стало дуже суттєве збільшення тієї частини населення, чиє існування залежало тільки від заробітної плати, яка не встигала за зростаючими цінами. Здійснивши ретроспективне моделювання демографічних процесів, Голдстоун вважає, що саме завдяки їм відбулися зміни в існуючих відносинах власності протягом століття перед революцією. Ці зміни полягали в подрібненні та скороченні розмірів земельних ділянок, посилюючи незабезпеченість існування їх власників-утримувачів, сприяли припливу безземельних і зубожілих у міста, що, своєю чергою, спричинило зниження там реальної заробітної платні⁹. Від цього страждали сільськогосподарські робітники, селяни-копігольдери, ремісники, з яких і складалась та маса незадоволених людей, яких заможна еліта могла використати у конфлікті з королівською владою.

Отже, періоди демографічного «тиску», за Голдстоуном, розхитуючи основні структури держави й створюючи «горючий матеріал», спонукали суспільство до революції. І, навпаки, період 1640 - 1740 років (не беручи до уваги роки власне

самої революції) став часом політичної стабільності, бо населення Англії зросло не більше ніж на 10% (щорічний приріст мешканців Лондона складав усього 0,6 %), ціни на збіжжя через деякий час навіть впали, реальна ж заробітна плата збільшилася понад третину¹⁰. Натомість 1750 - 1850 рр. стали періодом, знов позначеним, за словами Голдстоуна, «синдромом росту населення», що й зумовило цілу низку революційних виступів.

Однак і запропонований Голдстоуном підхід щодо пояснення причин Англійської революції не є бездоганим, він не позбавлений вразливих, недостатньо обґрунтованих моментів. Це стосується і його наріжного каменя – зростання населення, все ж таки значною мірою біологічного чинника, хоча й тісно пов'язаного з соціальними умовами життя населення конкретного суспільства (до речі, ще до нього роль демографічного чинника в історії ґрунтовно дослідив відомий французький науковець Фернан Бродель). До того ж, вбачаючи у ньому основну причину революційних потрясінь, американський дослідник свідомо чи несвідомо ігнорує дуже складний комплекс виробничих відносин, у які втягнуті люди і які, насамперед, породжують соціальні антагонізми, протиріччя й конфлікти.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що суперечки щодо причин Англійської революції тривають, і дехто навіть пише про «запеклий характер наукових дискусій» з проблем цієї революції¹¹. І справді, наявний дуже широкий спектр інтерпретацій, що пояснюють події 40 – 60-х років XVII ст. зовсім по-різному: і як цілком випадковий збіг обставин, і як «заколот провінцій», і як «розкол всередині еліти», і як буржуазну революцію¹². Очевидно, що старі й застарілі тлумачення подій 1640 - 1660 рр., як «пуританської революції» або «великого заколоту» чи, згідно марксистської інтерпретації, як «першої буржуазної революції європейського масштабу», навряд чи можуть вважатися актуальними з наукової точки зору на сучасному етапі. Замість спрощених, однобічних підходів до соціально-економічних і політичних реалій англійського суспільства першої половини XVII ст. вочевидь є потреба у комплексному підході із застосуванням усього розмаїття дослідницьких методів, нагромаджених сучасною наукою. Тільки тоді можливо буде з'ясувати походження Англійської революції найбільш по-

вно, глибоко й адекватно вимогам історичної істини. Зрозуміло, наскільки це важливо і необхідно, бо саме від цього, тобто чіткого усвідомлення причин революції, залежатимуть визначення її головної мети, рушійних сил, характеру, етапів, історичного значення і врешті-решт навіть її хронологічних меж.

З іншого боку, щоби краще зрозуміти походження та історичне значення, періодизацію й місце революції в англійській історії, варто торкнутися деяких проблем методологічного характеру. Справа в тому, що в нашій науковій і відповідно навчальній літературі термін «революція» часто використовувався без належного усвідомлення його змісту, а звідси і невизначеність з критеріями, що обумовлюють початок і кінець, історичний зміст і характер конкретної революції.

На думку автора, аналіз зазначеного явища передбачає необхідність врахування наступних моментів: 1) справжня революція – це різка зміна політичного режиму і державного ладу, а також докорінний, якісний переворот у всій соціально-економічній структурі суспільства; як правило, це супроводжується застосуванням насильства як з боку тих політичних сил і груп населення, які зацікавлені в таких змінах, так і з боку тих, матеріальним інтересам і соціальному статусу яких ці зміни загрожують; 2) у широкому розумінні революція є *процесом* розв'язання усіх її основних завдань, поставлених історичним розвитком країни, де вона відбувається; у більш вузькому – період безпосередньої боротьби за зміну існуючого режиму влади; 3) починаючи з історії нового часу, революційний процес став поєднанням соціальної й політичної революції, причому остання підпорядкована першій, тобто політична революція була складовою частиною соціальної революції, що здійснювала економічні, соціальні, політичні, духовні перетворення, необхідні для перемоги нового суспільного ладу, хоча саме політична революція починала чи давала поштовх революції соціальній. Отже, головна мета будь-якої буржуазної революції, до якої належить і Англійська XVII ст., полягала в руйнації феодальних відносин у соціально-економічній галузі життя і встановленні політичного панування буржуазії (або принаймні в завоюванні нею належного політичного впливу відповідно до набутого за попередній період економічного).

Зважаючи на сказане, історію Англійської революції також варто розглядати як тривалий процес з притаманним йому нерозривним взаємозв'язком соціальної та політичної революцій. Причому остання по суті продовжувалася декілька десятиліть. Схематично її розвиток можна зобразити у такий спосіб:

1) переможна політична революція знизу (від опозиційних виступів у парламенті через перемогу в громадянській війні до повного повалення абсолютистської влади);

2) встановлення республіканського ладу, що виявилось передчасним з точки зору зрілості внутрішніх умов (свого роду «забігання наперед»);

3) розклад завойованого революцією політичного порядку або контрреволюційний відкіт (від республіки через протекторат до реставрації монархії Стюартів);

4) формування компромісної за своїм характером державності, тобто синтез феодальної політичної форми і капіталістичного соціального «змісту», що знайшло свій вияв у встановленні в Англії внаслідок державного перевороту 1688 р. конституційної монархії.

До речі, така схема, запропонована деякими радянськими істориками під час дискусії про співвідношення революції і реформи на сторінках журналу «Азия и Африка сегодня» (1985, № 9), могла б бути з успіхом використана і при аналізі багатьох наступних революцій, в тому числі Жовтневої революції в Росії. Останнє особливо важливо, бо надало б можливості, по-перше, подолати очевидні вади й прогалини радянської історіографії у вивченні історії Жовтневої революції, в якій ціла низка найсуттєвіших для будь-якої революції питань, мабуть, свідомо не розроблялася (хоча б питання про кінець революції), по-друге, спростувати сучасні твердження, що мають відверто політизований, кон'юнктурний характер, про те, що в жовтні 1917 р. стався всього лише «жовтневий (або більшовицький) переворот», а не революція, яка фактично змінила хід історії в XX ст.

Таким чином, подальше дослідження походження та змісту Англійської революції видається актуальним не тільки в науковому плані, але корисним і повчальним для нашого сьогодення. Пам'ятаймо, що саме Англійська революція вперше вия-

вила характерну закономірність, яка підтвердилася досвідом революцій XVIII – XX ст., а саме: встановлюючи на короткий час демократію для широкого загалу, революція потім з тією ж неминучістю веде до диктатури окремих осіб, що були на чолі мас, і ці лідери революцій починають узурпувати права народу, обмежувати демократію, вдаючись до прямого насильства й терору для утримання своєї особистої влади, демонструючи схильність до авантюристичної внутрішньої та зовнішньої політики. За таке переродження революції народ платить дорогою ціною. Видається, що і у XXI ст. необхідність засвоєння уроків історії не знімається з порядку денного людства.

Ключові слова: революція, громадянська війна, джентрі, буржуазія, марксистська й немарксистська історіографія, структурно-демографічний підхід.

Примітки:

¹ Виппер Р. *Учебник Новой истории*. Москва, Госиздат, 1922. С. 68.

² Мартелл Х. М. Эпоха открытий /Пер. с англ. *Всемирная история в иллюстрациях*. Т. 5. Москва: АО «Слово», 1994. С. 24.

³ Mc Kay J. P., Hill B. D., Buckler J. A. *History of Western Society*. Vol. 1. From Antiquity to the Enlightenment. Boston, 1983. P. 283.

⁴ Winks R. W., Brinton Cr., Cristopher J. B., Wolff R. L. *A History of Civilization*. Vol. II. 1648 to the Present. Seventh edition. Englewood, New Jersey, 1988. P. 411.

⁵ Winks R. W., Brinton Cr., Cristopher J. B., Wolff R. L. Op. cit. P. 411.

⁶ Winks R. W., Brinton Cr., Cristopher J. B., Wolff R. L. Op. cit. P. 417.

⁷ Барг М.А. *Великая английская революция в портретах ее деятелей*. Москва: Мысль, 1991; Павлова Т. *Кромвель* (ЖЗЛ). Москва: Молодая гвардия, 1980; Семенов С.Б. К вопросу об историческом значении Английской буржуазной революции XVII века. *Буржуазные революции XVI – XIX веков: история политики, история идей*. Тезисы докладов и сообщений межвузов. научно-практич. конф. (5 - 8 мая 1991 г.). Одесса, 1991.

⁸ Goldstone J.A. *The English Revolution: A Structural-Demographic Approach. Revolutions/ Theoretical, Comparative; and Historical Studies/*. Ed. by J. A. Goldstone. San Diego, 1986. P. 100-101.

⁹ Goldstone J. A. Op. cit. P. 100.

¹⁰ Goldstone J. A. Op. cit. P. 101.

¹¹ Репина Л. П. Новые подходы к Английской революции середины XVII в. в немарксистской историографии. *Средние века*. Вып. 54. Москва: Наука, 1991. С. 202.

¹² Репина Л. П. Указ. соч. С. 216.

УДК 94(470)(=411.16):329.285]«1905/1907»

Олександр БЕЗАРОВ**До питання про місце та роль євреїв
в анархістському русі напередодні
революції 1905–1907 рр. у Російській імперії**

Відомо, що в історії «Великої російської революції» помітний відбиток залишили анархісти, діяльність яких багато у чому вплинула на характер революційних процесів у Росії та в Україні аж до 1922 року.

Проте, на наш погляд, значно менше відомо про вплив анархістського руху на події Першої російської революції, яка мала важливі наслідки у розвитку суспільно-політичного життя Російської імперії у наступне десятиріччя. Очевидно, що не лише есери та соціал-демократи поставали активними учасниками революційних подій 1905 – 1907 рр., але, передусім, анархісти, які у певному сенсі й визначали їх. Цікавою особливістю російського анархістського руху була участь у ньому представників багатьох національних груп Російської імперії, серед яких чільне місце посідали євреї. Їх місце та роль, як нам видається, залишається маловивченою сторінкою російської історії. Визначення чинників, які стимулювали участь російських євреїв в анархістських організаціях напередодні Першої російської революції, вивчення мотивації поведінки найвідоміших їх лідерів, аналіз форм і методів революційної боротьби єврейських анархістів, дозволить, на нашу думку, висвітлити не тільки причини розвитку анархістського руху в Російській імперії, в країнах Східної Європи, але й усвідомити логіку революційних процесів 1905–1907 років.

© Безаров О.

Авторизований переклад українською: Безаров О. Т.

Друкується за: К вопросу о роли евреев в анархистском движении накануне революции 1905–1907 гг. в Российской империи. *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. 2018. № 6. С. 41–61.

Безаров Олександр Троянович – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Під терміном «анархістський рух в Російській імперії напередодні Першої російської революції» ми розуміємо діяльність усіх відомих нам революційних організацій, які діяли на теренах Російської імперії на початку ХХ ст. під гаслами анархістської ідеології, учасники яких так чи інакше сповідували ідеали анархізму. Оскільки анархісти виключали побудову своєї організації за національною або політичною ознаками, то, вочевидь, вживання етнічного критерію при характеристиці персонального складу учасників анархістського руху буде не зовсім коректним підходом. Однак, можна припустити, що національні особливості учасників анархістських організацій могли визначати їхні тактичні завдання напередодні революції, якщо врахувати той факт, що революційна риторика анархістського руху загалом була вельми привабливою для маргінальних верств етносоціальних груп імперії Романових. Анархізм пропонував прості відповіді на складні запитання. У цьому, на наш погляд, полягав секрет його популярності на тлі гострої політичної кризи в Російській імперії на початку ХХ століття.

Отже, завданням статті є вивчення місця та ролі євреїв в анархістському русі напередодні революційних процесів 1905–1907 рр. у Російській імперії. Об'єктом дослідження постають процеси становлення анархістського руху в Російській імперії, а предметом – місце та роль євреїв у цих процесах.

Проблеми участі євреїв в анархістському русі напередодні Першої російської революції опинилися у центрі уваги небагатьох сучасних дослідників, які вивчали загальну історію анархістського руху в Російській імперії. Наприклад, американський історик П. Евріч зазначав, що єврейські погроми у смузї осілості стали поштовхом до розвитку єврейського анархізму, адже саме тут «економічний занепад переплітався із відчутним національним гнобленням, що викликало потужні почуття нігілізму серед студентів, робітників і селян, що приводило багатьох із них до рішучого радикалізму»¹. Автор справедливо підкреслював важливе значення міжнародних центрів єврейського анархістського руху в умовах становлення єврейських анархістських організацій у Російській імперії, зокрема, у Білостоку та Одесі². Очевидно, що П. Евріч вважав, що «радикальна молодь з Білостоку» була єврейською.

Натомість він не розглядав їх як самостійну групу анархістів. Заповнити цю прогалину спробували сучасні українські дослідники³, які визначали єврейських анархістів, по-перше, яка масову національну групу серед російських анархістів, а, по-друге, як найбільш вмотивованих учасників руху, налаштованих опозиційно стосовно самодержавства, мали яскраві лідерські якості та були схильні до самопожертви. Водночас, як зауважував В. А. Савченко, не варто перебільшувати роль євреїв в анархістському русі Російської імперії, адже, на думку українського історика, це неодмінно призведе до міфологізації анархізму як «єврейської змови» проти Російської імперії і російського народу⁴.

Проте, для того, щоби виключити можливі спекуляції та хиби в оцінках місця та ролі євреїв в анархістському русі Російської імперії (до яких, мабуть, варто віднести і спроби применшити їх роль) необхідно спиратися на статистичні відомості про національний склад учасників анархістських груп, яких у сучасній історіографії, очевидно, немає, за винятком результатів дослідження сучасного російського історика анархізму В. В. Кривенького, котрий зазначав, що євреї становили близько половини усіх учасників анархістських організацій в Російській імперії⁵. Щоправда, навряд чи ці відомості можна вважати остаточними. За нашими підрахунками, у 1903–1905 рр. співвідношення євреїв ті інших національностей серед анархістів можна уявити як вісім до двох, а в окремих групах російських анархістів ця пропорція взагалі була відсутня на користь євреїв. Приблизно однакова кількість єврейських та неєврейських учасників руху, на наш погляд, спостерігалася у більш пізній період історії й коливалася у бік збільшення чисельності неєвреїв, але за умови, що певна група анархістів діяла далеко за межами смуги осілості.

Цікаві результати дослідження, для розуміння особливостей національного чинника у розвитку революційного руху взагалі, і анархістського зокрема, можна знайти у розрахунках ступеня «ворожості» певної етногрупи пізньоімперської Росії, які здійснив на початку ХХ ст. Степний генерал-губернатор, член Державної ради і начальник академії Генерального штабу Російської імперії, професор М. М. Сухотін⁶. Так, наприклад,

за його підрахунками, на кожних 100 росіян і 100 поляків у Російській імперії припадало напередодні революції 1905–1907 рр. по 5 і 16 революціонерів відповідно, тоді як у євреїв цей показник дорівнював 65 революціонерів⁷. Натомість, як зауважував М. М. Сухотін, незважаючи на очевидну нелояльність у ставленні «не православних» і «не християнських» етносів імперії стосовно самодержавства, кількість етнічних росіян у лавах революційних організацій стрімко зростала й на початку 1905 р. становила майже половину усіх російських революціонерів⁸.

Відомо, що єврейський анархізм, який являв собою своєрідну суміш ліберальних, соціалістичних і сіоністських поглядів на майбутнє єврейського народу, як суспільно-політичний рух виник та оформився у Західній Європі та Північній Америці у середині 1880-х рр. у середовищі єврейських емігрантів з Російської імперії⁹. Після публікації у серпні 1903 р. у Лондоні першого номеру друкованого органу російських анархістів «Хлеб и Воля» під редакцією відомого теоретика анархізму П. О. Кропоткіна, ідеї анархізму почали активно поширюватися на теренах Російської імперії завдяки особливій анархістській літературі на їдиш, яка нелегально потрапляла до країни, передусім, до єврейських читачів у смугі осілості.

Економічна занедбаність маси єврейського пролетаріату, що була затиснута правовими кайданками смуги осілості, соціальне розшарування всередині єврейської етногрупи, посилення суспільно-політичного антисемітизму, і, як наслідок цього, хвиля єврейських погромів, – усі ці чинники призвели до популярності анархізму серед певної частини єврейського населення Російської імперії. Не дивно, що з 14 губерній Російської імперії, в яких, якщо вірити розрахункам М. М. Сухотіна, спостерігався найвищий рівень ворожості місцевих етногруп, 10 належали до «смуги осілості постійної осілості євреїв»¹⁰. Також відомо, що саме південні та південно-західні регіони смуги осілості були охоплені у 1905–1907 рр. потужним анархістським рухом, в якому домінували євреї. Як зазначав на початку XX ст. російський публіцист О. Фаресов, «євреї на сприятливому півдні особливо був типовим», адже там він «заробляв свої гроші у характерний та принизливий

для людської гідності спосіб»¹¹. Анархізм виявлявся популярною доктриною там, де, як влучно висловився О. Фаресов, ніколи «не зростатимуть тургенєвські типажі з їх ідеалізмом та вишуканими хибами», у тих містах, де «бідність створює норови нав'язливих людей»¹².

Динаміка економічної модернізації Російської імперії, яка була, особливо, відчутною у південно-західних губерніях, вочевидь, створювала соціальні ризики для тих із євреїв, які опинилися затиснутими між націоналізмом аграрних етносів (українців, росіян, поляків) і політичною лояльністю асимільованої частини єврейської буржуазії, яка була нездатною протистояти посиленому тиску імперського центру, який намагався у своїй внутрішній політиці опертися на ідеологію етнонаціоналізму. Як влучно зауважив сучасний російський історик, автор теорії імперської модернізації Б. М. Міронов, ініціатором політики модернізації Російської імперії завжди виступало самодержавство, яке, натомість, ніколи не було впевненим у тому, який з трьох варіантів модернізації (допетровський, прозахідний або комбінований) є адаптованим для аграрного суспільства Росії¹³. На наш погляд, активна участь євреїв в анархістському русі було результатом незавершеної модернізації (квазімодернізації) імперського суспільства, коли, за словами Б. М. Міронова, «вічне балансування між традицією та сучасністю»¹⁴ у процесі модернізації, створювало додаткові стимули для радикалізації суспільних настроїв маргінальних верств містечкового і міського єврейства, представники якого вже втратили будь-який зв'язок зі своєю релігійно-культурною традицією, але поки що не набули національної єдності в індустріальному суспільстві великого міста.

Отже, криза національної ідентичності єврейської молоді, яка здолала тривалий шлях асиміляції з хедерів та єшив в аудиторіях російських університетів, стала особливо гострою упродовж єврейських погромів. У такий спосіб, посилювалися її опозиційні настрої стосовно самодержавного режиму, який не виправдав сподівань євреїв Російської імперії з приводу довгоочікуваної емансипації. Проте, якщо емансипація євреїв в обмін на їх асиміляцію в умовах деспотії виявилася

нездійсненою мрією, то, мабуть, залишався революційний шлях здобуття рівноправності, на чому власне наголошував П. О. Кропоткін, коли зазначав, що «права не дають, але їх беруть»¹⁵. Як справедливо зауважив у свій час польський анархіст Л. Кульчицький, «російська держава, або точніше, абсолютизм, так сильно давав себе відчувати суспільству, що сама ідея держави стала ненависною для тих, хто виступав проти чинного політичного та суспільного ладу»¹⁶.

Єврейські анархісти у Російській імперії у своїй стратегії революційної боротьби мало чим відрізнялися від своїх неєврейських товаришів. На уламках державного ладу Росії вони мріяли побудувати нове суспільство на засадах вільної праці, на ідеях світової рівності та людяності. Організація індивідуального й масового терору, страйків та експропріацій була, на думку анархістів, єдиним методом для здобуття зазначених цілей. Крім того, зростання популярності ідей анархізму серед молодих єврейських радикалів була у прямій пропорційній залежності від посилення антиєврейської політики самодержавства. Наприклад, резонансний єврейський погром у Кишиніві у 1903 р., який виявив дивну безпорадність місцевої влади¹⁷, посилював підозри радикальної частини російсько-єврейської інтелігенції у тому, що, мовляв, схилити самодержавство до визнання усіх російських євреїв повноцінними підданими імперії було взагалі неможливо. Політика державного антисемітизму Романових змусила єврейських анархістів вийти на вулиці російських міст у 1905–1907 рр. в якості непримирених борців проти будь-якої державності¹⁸.

Мабуть, що першою анархістською організацією у Російській імперії була група єврейських анархістів, яка з'явилася навесні 1903 р. у Білостоку¹⁹. Щоправда, сучасні автори вважають, що піонером анархістського руху в Росії варто визнати «Південну групу анархістів-комуністів», яка виникла на межі XIX–XX ст. у Кишиніві на чолі з М. Ханжи²⁰. У свою чергу, О. М. Лебеденко не впевнений у тому, що анархісти з Білостоку відіграли помітну роль у процесі становлення анархістського руху в Російській імперії. На його думку, білостоцька група була не єдиною групою анархістів, які діяли у Російській імперії у серпні 1903 року²¹.

Взагалі, питання про виникнення анархістського руху в Російській імперії та його соціальної ангажованості, як влучно зауважив В. О. Савченко, залишається дискусійним²². Анархізм як політичний рух, орієнтований на маси, на «російському ґрунті», на думку українського історика, виник лише у другій половині 1904 р., тобто набагато пізніше від своїх політичних конкурентів (Бунду, соціал-демократів, есерів). Також неоднозначними можна вважати проблеми організації анархістського руху, динаміки його численності, теорії і практики столичних і регіональних організацій тощо. Проте дискусія, зокрема, про історичну першість в анархістському русі в Російській імперії (безумовно важлива для розуміння процесів становлення анархістського руху загалом) для нашого дослідження не принципова, оскільки усі групи анархістів були переважно єврейськими та виникли майже водночас у різних регіонах смуги осілості. Епіцентром анархістського руху в Російській імперії були певні губернії смуги осілості. Натомість новий радикальний рух планувалося створити у центрі єврейського світу – в Одесі, порт якої пов'язував «країну ідиш» з Лондоном і Нью-Йорком²³.

Отже, крім Білостоку, помітними центрами розвитку єврейського анархістського руху були Вільно, Гродно, Ковно, Житомир, Варшава, Кишинів, Одеса, Київ і Катеринослав.

Географічні умови розвитку анархістського руху, разом із соціально-економічними, також мали свої особливості. Зокрема, у напрямку від Білостоку до Одеси, уздовж умовної лінії, що перетинала територію смуги осілості з півночі на південь, взаємодіяли розрізнені групи єврейських анархістів, які у роки революції перетворилися на самостійні центри руху, як, наприклад, у Києві, Житомирі або Катеринославі. Активність анархістів у губернських містах смуги осілості визначалася мобільністю їх пересування з міста до міста, вимогами конспірації і комунікативними можливостями максимально стиснутого соціального простору смуги осілості. За словами О. Фаресова, дивовижна здатність євреїв, які були ізольованими від іншого світу смугою осілості, орієнтуватися в інформаційному полі Російської імперії «від Петербургу до Одеси», створювало «живий телеграф по усьому краю»²⁴. У такий спосіб, мабуть, не складно уявити, чому майбутні

лідери єврейського анархістського руху розпочинали свою революційну діяльність подалі від столичних міст, не відчували дефіциту в комунікації з іншими центрами анархістського руху як у самій Російській імперії, так і далеко поза її межами. Наприклад, колишній учасник соціал-демократичного руху Л. С. Лапідус (В. Стрига) зміг на початку 1903 р. створити у Миколаєві анархістську групу «чистих соціалістів»²⁵, втекти у листопаді т. р. з місцевої в'язниці²⁶, і вже на початку наступного року стати лідером одеського «Союзу непримирених»²⁷. Щоправда, той факт, що Л. С. Лапідус загинув не в Росії, а в Парижі влітку 1906 р. від вибуху власної бомби, за допомогою якої він хотів помститися єврейському банкіру Мендельсону за те, що він, нібито, фінансував російський уряд²⁸, на нашу думку, підкреслювало умовність межі смуги осілості у процесі розвитку на її теренах єврейського анархістського руху. Зрештою, заперечення анархістами політичних форм організації революційної боротьби перетворювала столичні міста імперії на непривабливі центри для їхньої діяльності, хоча, звісно, спроби організувати анархістські групи, зокрема у Москві, вони ніколи не полишали.

Поява перших єврейських анархістів саме у Білостоку, як нам видається, не було випадковим збігом обставин, адже це місто у Гродненській губернії вирізнялося високою концентрацією фабричної промисловості та відносно розвинутим характером міської культури. З-поміж 75 тис. жителів Білостоку наприкінці XIX ст. 48 тис. були євреями²⁹, більшість з яких, натомість, були задіяні не у фабрично-заводському виробництві, а у міській інфраструктурі. Наприклад, на одній із найбільших ткацьких фабрик Білостоку з 400 робітників лише 40 були євреями. Незначну кількість єврейських робітників на фабриках, очевидно, можна пояснити тим, що на виробництво із новітнім на той час обладнанням (паровим), євреїв не брали внаслідок неналежної кваліфікації і фізичної сили. З іншого боку, графік роботи фабрик по суботам створював певні проблеми не лише для віруючих єврейських робітників, але й для самих фабрикантів³⁰. Крім того, десятитисячна маса єврейських ткачів на противагу німецьким робітникам була

вельми монолітною етноконфесійною групою єврейського пролетаріату, що дозволяло пропагувати революційні ідеї на ідиш у синагогах. У свою чергу, динамічна еміграція євреїв із цього регіону сприяла встановленню зв'язків «білостоцької групи» анархістів із міжнародними центрами анархістського руху³¹.

З метою популяризації своїх ідей анархісти часто виступали з критикою на адресу соціалістичних партій, що діяли у Білостоку. Останні не барилися із відповіддю, а отже, між анархістами та соціалістами точилися гострі ідеологічні суперечки з приводу їх ставлення до місця та ролі держави у постреволюційному суспільстві. Як зазначав у своєму листі у середині 1905 р. один із єврейських анархістів, «якщо соціал-демократи хочуть зруйнувати буржуазне суспільство, то я прагну до знищення будь-якої влади, до створення абсолютно вільної особистості, адже вони соціал-демократи, а я анархіст-комуніст»³². Не дивно, що «поява анархістів викликала великий переполох у всіх організаціях, особливо серед бундівців»³³.

Очевидно, що навіть такі відомі революційні організації, як Бунд і Партія соціалістів-революціонерів (ПСР), були не в змозі реалізувати величезний революційний потенціал маси єврейських робітників фабрик усмісності³⁴. Їх опозиційність режиму успішно експлуатували анархісти. Наприклад, Л. С. Лапідус, котрий народився у заможній єврейській родині, напередодні революції вельми активно пропагував ідеологію анархізму в Одесі, Варшаві і Білостоку. Він підкреслював, що «клас – це не просто зібрання людей, які їдять, сплять, працюють на буржуя, обирають до парламенту та заспокоюються на цьому. Ні, робітничий клас – це фанатик свого звільнення»³⁵. Лідер «чистих соціалістів» В. С. Лапідус, котрий захоплювався ідеями Я. В. Махайського (про нього йдеться нижче), критикував соціал-демократів за їх співробітництво з кадетами та із «примирницею класів» (інтелігенцією), «прагнув мучеництва й часто сумував з приводу того, що у цьому сенсі сучасні революціонери не схожі на перших християн»³⁶.

Непохитний bastion єврейського соціал-демократичного руху в Російській імперії Вільно, з його 75-ти тисячною армією єврейських ремісників, до початку революції поступово пере-

творився на об'єкт активної пропаганди єврейських анархістів, які вибудовували свою тактику революційної агітації на ідеях критики «дрібнобуржуазної» моралі та марності політичної боротьби за права «трудового народу».

У 1903 р. у Білосток із Лондона приїхав Ш. Х. Каганович («Зайдель», «Ісаак»)³⁷, котрий разом з іншими відомими єврейськими анархістами Н. Бумером і В. Бахрахом («Нотка»), заснував одну з перших груп анархістів у Російській імперії під назвою «Боротьба»³⁸. Ш. Х. Каганович, котрий дотримувався відомого принципу вчення М. О. Бакуніна про те, що «дух руйнування водночас є духом творення», переконував своїх прихильників у тому, що тільки завдяки насильству світовий пролетаріат зможе поліпшити своє життя, що робітникам треба зі зброєю в руках виступити проти несправедливого суспільства, на уламках якого, на його думку, можна здобути справжню рівність, братерство і свободу. Водночас В. Бахрах шукав «істини» анархізму в США, де вже переконаним анархістом він намагався згуртувати навколо себе ідейних прихильників, але, як зазначав радянський дослідник анархізму І. І. Генкін, американський «паперово-реферативний анархізм» його, вочевидь, не задовольнив, і він незабаром повернувся до Росії, де згодом став відомим терористом³⁹.

Анархістський терор перетворив ідеологію анархізму на привабливу революційну доктрину, яка не вимагала розуміння складних ідейно-політичних конструкцій та особливостей внутрішньопартійної боротьби. Вже у липні 1903 р., після нападу білостоцької поліції на учасників демонстрації робітників, анархісти важко поранили старшого городского, а через декілька днів скоїли невдалий замах на поліцмейстера Білостоку⁴⁰. Ці теракти виявилися несподіваними для місцевих жителів і поставали вельми ефектними явищами для провінційного міста, що сприяло популярності анархістів, особливо після встановлення зв'язку «білостоцької групи» анархістів з аналогічними групами в Одесі, де відбулися перші експропріації. Влітку 1904 р. анархісти з Білостоку започаткували здійснення «актів економічного терору», першою жертвою якого виявився власник місцевої ткацької фабрики А. Каган, який спробував об'єднати для боротьби проти страйкового руху в Одесі усіх

власників і підприємців. Білостоцькі анархісти широко практикували дрібні експропріації крамарів. Подібні акції називалися «захопленням продуктів» з метою роздачі награбованого місцевій єврейській бідноті. Тактика «прямої дії» виявилася певним тиском на підприємців, які були налякані загрозою повторення терактів і були готовими піти на деякі поступки анархістам або взагалі тікали з міста⁴¹.

Помітною фігурою у процесі становлення єврейського анархістського руху в Російській імперії був Ш. Х. Каганович, котрий народився у містечку Ясенівка Білостоцького повіту Гродненської губернії. Без будь-якої освіти, він працював носієм на вокзалі Білостоку, поки не поїхав закордон і деякий час проживав у Лондоні, Парижі та Женеві, а також в Іспанії. Звідти він повернувся ідейним анархістом і фактично став біля витоків анархістського руху в Росії⁴². У травні 1904 р. Ш. Х. Каганович відвідав Женеву, де познайомився з відомим лідером анархістського руху Б. Я. Енгельсоном, за дорученням якого, він знову повернувся до Білостоку для організації діяльності місцевих анархістів. Проте у вересні 1904 р. «Зайделя», разом з іншими членами групи, заарештовано поліцією⁴³. Серед інших активістів «білостоцької» групи також можна зазначити Л. А. Пінеса, Н. Лівшиць, Р. Фелль (А. Каплан) Н. Рафаловського і С. А. Франкфурта. Незважаючи на те, що ця група єврейських анархістів на початку 1905 р. була ліквідована поліцією, Білосток тривалий час залишався прикладом для анархістських організацій в Російській імперії⁴⁴.

Якщо у Білостоку і Житомирі діяли групи анархістів-комуністів («хлібовольці»), члени яких вочевидь відрізнялися поміж собою лише у питаннях тактики організації експропріацій⁴⁵, то ситуація в Одесі, мабуть, була іншою. Тут єврейський анархістський рух від самого початку уособлювали прихильники теорії Я. В. Махайського (Вольського), котрий вважав, що досягнути ідеалів анархізму можна тільки у спосіб економічного терору та організацією загального страйку робітників. «Махаєвці» активно виступали як проти соціалістичної пропаганди, адже вважали її дурманом для робітників, так і проти інтелігенції, яку розглядали як експлуататорку робітничого класу, а тому зробили ставку у своїй

боротьбі проти підступної буржуазії на справжній декласований елемент. Доктрину Я. В. Махайського складно назвати класичною формою ідейного анархізму. Зрештою, як зазначав відомий радянський історик анархізму В. В. Комін, «махаєвщина» була вельми короткочасним епізодом в історії російського анархізму та «померла перед тим, як розквітнути»⁴⁶. Однак навесні 1902 р. в Одесі здійснена перша спроба організувати групу анархістів («махаєвців») із амбіційною назвою «Партія терористів», яку, щоправда, було миттєво ліквідовано поліцією⁴⁷. Натомість восени наступного року «махаєвцям» вдалося залучити на свій бік колишніх есерів й створити відомий «Союз непримирених», який, на думку В. О. Савченко, став «базою для виникнення анархістського руху у Східній Європі»⁴⁸.

«Непримиренні» склалися винятково з радикальної єврейської ремісничої молоді, «майбутніх зірок єврейського анархізму»⁴⁹. Вибір «махаєвцями» Одеси як політичного центру для свого руху не був випадковим, адже це портове місто мало не тільки вигідне географічне розташування, організований робітничий рух, але й помітну кількість єврейських жителів, які, особливо після Кишинівського погрому, започаткували практику створення озброєних загонів самооборони⁵⁰. У зв'язку із цим, як нам видається, закономірним був візит до Одеси на початку 1903 р. єврейських революційних діячів В. М. Воліна-Ейхенбаума і Г. І. Шаєвича, котрий, до речі, виявився платним агентом начальника Особливого відділу Департаменту поліції С. В. Зубатова. Г. І. Шаєвич був одним із лідерів «Єврейської незалежної робітничої партії» (ЄНРП), яка мала неабиякий вплив на одеських робітників. Феноменальний успіх ЄНРП (в одній лише Одесі під знаменами новоспеченої партії опинилося не менше двох тисяч єврейських робітників), мабуть, став несподіванкою для самих авторів проекту «легального соціалізму», керівники якого спробували «сіонізувати» робітничу масу з євреїв⁵¹. Натомість проект «поліцейського соціалізму» в Одесі терміново згорнули, а самого Г. І. Шаєвича засудили до заслання⁵².

Очевидно, що Г. І. Шаєвич і С. В. Зубатов виявилися розмінними фігурами, за словами відомого публіциста, «у диявольському плані міністра внутрішніх справ В. К. Плеве організувати робітників, викликати з їхнього боку активні ви-

ступи, щоби одним ударом розчавити революційну гідру»⁵³. Варто зазначити, що С. В. Зубатову, котрого звільнили з органів охоронного відділення, у певному сенсі пощастило, адже на його життя ще у 1902 р. «хлібовольцем» з Ковенської губернії Хаїмом Лондонським (І. М. Гейцман) готувався замах, який, щоправда, виявився не вдалим⁵⁴. У цьому сенсі, цікавою, як нам видається, є гіпотеза В. О. Савченко про те, що нібито до організації вбивства В. К. Плеве у 1904 р. були причетні деякі єврейські анархісти Білостоку та Одеси⁵⁵, які розцінили цей резонансний теракт як своєрідний «заклик до революції»⁵⁶. У свою чергу, «махаєвці» вирішили скористатися певною розгубленістю серед соціалістичних організацій після викриття «зубатовщини» в Одесі і спробували перехопити у них ініціативу у спосіб здійснення дрібних експропріацій, агітації, участі у страйковому русі тощо. Водночас одеським анархістам вдалося влаштувати власну друкарню й створити осередки у Бердичіві, Острозі, Вільно, Варшаві та Білостоку⁵⁷. Проте вже у квітні-травні 1904 р. група зазнала відчутних втрат. Було заарештовано 40 одеських активістів, конфісковано друкарню⁵⁸. Це була перша значна поразка анархістського руху в Росії.

У другій половині 1904 р. в Одесі відбувся з'їзд південноросійських груп анархістів, на якому визначено цілі і завдання анархістського терору та експропріацій. На з'їзді обрано делегата на Лондонський форум анархістів-комуністів. Ним став колишній соціал-демократ, а з 1903 р. помітний діяч єврейського анархістського руху в Російській імперії О. Г. Таратута⁵⁹, котрий на момент свого обрання, вочевидь, перебував закордоном⁶⁰. У грудні 1904 р. на конференції російських анархістів-комуністів у Лондоні розроблена стратегія створення анархістських груп на засадах незалежності автономних груп та узгоджено тактичні завдання руху. Зокрема, замість самодержавного режиму анархісти пропонували створити «бездержавний соціалізм», а в якості тактичних завдань революційної боротьби розглядалися організація страйків, економічного терору (шляхом «добровільної угоди особистостей та груп між собою») і навіть «створення в Росії окремої, самостійної анархістської партії»⁶¹.

Незважаючи на масові арешти, одеські анархісти, які залишилися на свободі («Південноросійська група анархістів-комуністів»), на чолі з М. І. Мецем і Б. Шершевською⁶², наприкінці 1904 р. спробували викликати в Одесі загальний страйк і збройне повстання робітників. Після ліквідації цієї групи у січні 1905 р., деяким з її учасників знову вдалося уникнути арешту. Проте вони не залишали своїх спроб відновити втрачену організацію. Із цією метою були відновлені контакти з анархістськими центрами у Білостоку, Житомирі, Варшаві, Вільно і Бердичіві. З Женеви доставили вантаж із нелегальною літературою і друкарнею. У березні 1905 р. «Південноросійська група анархістів-комуністів» об'єдналася із місцевим осередком есерів, які забезпечили анархістів вибухівкою та зброєю. Однак у квітні 1905 р. поліції вдалося нейтралізувати грізний альянс одеських бойовиків, вціліла частина яких об'єдналася із групою І. С. Гроссмана⁶³.

Помітним центром розвитку єврейського анархістського руху також був Катеринослав, де у червні 1904 р. виникла махаєвська група «робітничого заклоту» із красномовною назвою «Партія боротьби проти дрібної власності та будь-якої влади», щоправда, існування якої виявилось нетривалим. Після арешту у серпні 1904 р. лідерів цієї «партії» К. М. Ерделевського і Н. Брумера, організація припинила своє існування⁶⁴. Варто зауважити, що уродженець Єлизаветграду К. М. Ерделевський був відомою фігурою в історії анархістського руху в Російській імперії. Він був активістом анархістських організацій Катеринослава, Одеси, виступав переконаним прихильником економічного терору, організатором єврейської самооборони упродовж єврейських погромів у жовтні 1905 р. в Одесі, де взяв участь в організації вибуху в кафе Лібмана⁶⁵.

Отже, місце та роль євреїв в анархістському русі напередодні революції 1905–1907 рр. у Російській імперії важко переоцінити. Євреї насправді відіграли помітну роль у становленні анархістського руху в Росії. Однак, на нашу думку, варто звернути увагу на наступні обставини. По-перше, розвиток анархістського руху визначався загальним цілями і завданнями, які стояли перед міжнародним анархістським рухом, а саме, повалення самодержавства і побудова в Росії безкласового, бездержавного соціалізму на основі ідеалів світової федерації

робітників. Політичний радикалізм в ідеології анархізму знайшов своє відображення у діяльності єврейських анархістів Російської імперії, які напередодні революційних подій 1905–1907 рр. створили перші в країні анархістські групи. По-друге, єврейський анархізм, який виник наприкінці XIX ст. як міжнародне суспільне явище, справив свій ідейно-політичний вплив на процеси становлення єврейського анархістського руху в російській імперії на початку XX ст., а міжнародні центри анархізму зазвичай поставали як центри фінансування і координації діяльності єврейських анархістів у Росії. По-третє, антисемітизм, дискримінація у правах і бідність містечкового єврейства були основними мотивами участі євреїв у лавах анархістів. Якщо окремі представники російсько-єврейської інтелігенції становили кістяк провідних революційних партій Російської імперії (йдеться, передусім, про РСДРП і ПСР), то євреї-анархісти були декласованою групою ліворадикальної єврейської молоді, яка виступила із зброєю в руках, з одного боку, проти самодержавства, яке «заплямувало себе кров'ю єврейських робітників», а з другого – проти єврейської буржуазії, яка, на думку лідерів єврейського анархістського руху, були схильна до політичних компромісів із «злочинним режимом Романових».

Звісно, що не всі російські анархісти були євреями, а єврейське питання, навіть у всій його гостроті у пізньоімперській Росії, не було ключовим чинником у розвитку революційних процесів 1905–1907 років. Проте кількість євреїв серед усіх анархістів Російської імперії була достатньою, щоби стверджувати про існування власне єврейського анархістського руху, епіцентром якого була смуга осілості. На наш погляд, саме єврейським анархістам довелося відіграти роль активного ферменту з дестабілізації соціально-економічного життя в країні, щоби змусити самодержавство припуститися низки політичних помилок у врегулюванні єврейського питання, які, зрештою, у сукупності з іншими чинниками, привели до подій Першої російської революції.

Ключові слова: євреї, анархісти-комуністи, «Хліб та Воля», «непримирені», Білосток, Перша російська революція, Східна Європа.

Примітки:

¹ Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917 гг.: пер. с англ. И. Е. Полоцка. М.: ЗАО Центрополиграф, 2006. С. 19–20.

² Там само. С. 46.

³ Лебеденко А. М. История анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX вв.). К.: Институт истории Украины НАНУ, 1995. 192 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси: відп. ред. В. А. Смолій. К.: Наукова думка. 2002. 952 с.; Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.). Монографія. Одеса: Печатный двор, 2014. 306 с.; Ткаченко-Плахтій О. П. Анархо-синдикалісти та їх терористична діяльність на Півдні України в роки Першої російської революції. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Серія «Історичні та політичні науки». 2014. № 18. С. 121 – 126.

⁴ Савченко В. А. Вказ. праця С. 304.

⁵ Предисловие. *Анархисты. Документы и материалы*. 1883–1935. в 2-х томах: Т. 1. 1883 – 1916: составитель, автор предисловия и комментариев В. В. Кривенький. М.: РОССПЭН, 1998. С. 11.

⁶ Верещагин Гр. Из истории борьбы с революцией в 1905 г. *Красный архив*. 1929. Т. 1. С. 223–230.

⁷ Там само. С. 229 – 230.

⁸ Там само. С. 230.

⁹ Гончарок М. Пепел наших костров. Очерки истории еврейского анархистского движения (идиш-анархизм). М.: Common place, 2017. С. 26.

¹⁰ Верещагин Гр. Вказ. праця. С. 230.

¹¹ Фаресов А. На благодатном юге. *Исторический вестник*. 1913. Июль. С. 274.

¹² Там само. С. 270.

¹³ Миронов Б. Н. Модернизация имперская и советская. *Вестник СПбГУ. История*. 2018. Т. 63. Вып. 1. С. 69.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Кропоткин П. А. Речи бунтовщика (Paroles d'un revolte): пер. с фр. Н. и С. Тамамшевых. СПб.: Редактор-издатель Валерий Бродский, 1906. С. 23.

¹⁶ Кульчицкий Л. Анархизм в России: пер. с польск. С. Штерн. СПб.: Издательство О. Н. Поповой, 1907. С. 32.

¹⁷ Жигня К. Кишинёвская трагедия 1903 года (По материалам предварительного следствия). *Кишинёвский погром 1903 года*: под редакцией И. Э. Левита. Кишинёв: Лига, 1993. С. 36.

¹⁸ Проблема єврейських погромів напередодні, а особливо, на початку Першої російської революції, на наш погляд, потребує окремого вивчення у контексті логіки розуміння розвитку революційних процесів у Російській імперії у 1905–1907 роках. Тактика «накручування» російської революції на «єврейський вулиці», якої дотримувалися чимало революційних груп у смузі осілої, відобразилася у жорсткому протистоянні влади і єврейських революціонерів в охоплених революційними погромами регіонах країни. Очевидно, що терористична діяльність анархістів упродовж і навіть після революції 1905–1907 рр. відповідала прагненням революційних партій використати будь-які методи боротьби проти російського уряду.

¹⁹ Кульчицкий Л. Вказ. праця. С. 36.

²⁰ Гончарок М. Вказ. праця. С. 353; Савченко В. А. Вказ. праця. С. 30.

²¹ Лебеденко А. М. Вказ. праця. С. 66.

²² Савченко В. А. Вказ. праця. С. 7.

²³ Там само. С. 28.

²⁴ Фаресов А. Вказ. праця. С. 277.

²⁵ Генкин И. И. Среди преемников Бакунина (Заметки по истории анархизма). *Красная летопись*. 1927. №1 (22). С. 179.

²⁶ Щукин В. В., Павлюк А. Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.): научн. ред. Н. Н. Шитюк. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. С. 92.

²⁷ Савченко В. А. Вказ. праця. С. 30.

²⁸ Генкин И. И. Вказ. праця. С. 178.

²⁹ Хорош И. По промышленной черте оседлости (Путевые наброски техника). *Книжки «Восхода»*. Журнал учёно-литературный и политический. 1901. Март. С. 50.

³⁰ Там само. С. 58–59.

³¹ Там само. С. 152.

³² Центральний державний архів України, м. Київ (ЦДАК України). Ф. 386. Оп. 1. Спр. 805. Арк. 380.

³³ Комин В. В. Анархизм в России. Специальный курс лекций, прочитанный на историческом факультете педагогического института. Калинин: б/и, 1969. С. 58.

³⁴ Мелкобуржуазный социализм на еврейской почве. Критика «теории» сионистов-социалистов: перевод статьи из № 40 «Arbeiter Stimme». СПб.: Трибуна, 1906. С. 29.

³⁵ Цит. за: Генкин И. И. Вказ. праця. С. 179.

³⁶ Там само.

³⁷ ЦДІАК України, Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2440. Арк. 19.

³⁸ Комин В. В. Вказ. праця. С. 56–58.

³⁹ Генкин И. И. Вказ. праця. С. 180.

⁴⁰ Комин В. В. Вказ. праця. С. 58.

⁴¹ Там само. С. 59–60.

⁴² ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2774. Арк. 39.

⁴³ Там само. Арк. 40.

⁴⁴ Комин В. В. Вказ. праця. С. 60–61.

⁴⁵ Наприкінці 1904 р. внаслідок розколу в житомирському осередку ПСР, частина есерів перейшли до анархістів, які змогли організувати результативний страйк на місцевій меблевій фабриці, влаштувати декілька успішних експропріацій та захопити значні суми грошей для організації власної друкарні та придбання зброї. Житомирські анархісти поширили свій вплив й у Черкасах, де спробували підірвати місцеву поліцейську дільницю. «Білостоцька» група анархістів-комуністів вочевидь не дотримувалася суворої тактики «хлібовольців», за якою експропріації приватних осіб, мовляв, відволікають пролетаріат від його політичної боротьби та шкодять іміджу власне анархістського руху, створюють прецедент для його криміналізації. Натомість революційна доцільність експропріацій державних установ, особливих сумнівів у анархістів не викликала.

⁴⁶ Комин В. В. Вказ. праця. С. 101.

⁴⁷ Савченко В. А. Вказ. праця. С. 22–23.

⁴⁸ Там само. С. 24.

⁴⁹ Там само. С. 30.

⁵⁰ Там само. С. 29.

⁵¹ Корелин А. П. Русский «полицейский социализм» (зубатовщина). *Вопросы истории*. 1968. №10. С. 52–53.

⁵² «Хмурый» полицейский. Карьера С. В. Зубатова. *Вопросы истории*. 2009. № 8. С. 11.

⁵³ Обнинский В. П. Последний самодержец. Очерк жизни и царствования императора России Николая II: под ред. С. С. Волка. М.: Республика, 1992. С. 43.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2774. Арк. 63.

⁵⁵ Савченко В. А. Вказ. праця. С. 34.

⁵⁶ По поводу убийства фон Плеве. *Анархисты. Документы и материалы*. С. 43 (№ 11).

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2774. Арк. 30.

⁵⁸ Савченко В. А. Вказ. праця. С. 33.

⁵⁹ Там само. С. 43.

⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2774. Арк. 58.

⁶¹ Лондонский съезд Российских анархистов-коммунистов. *Анархисты. Документы и материалы*. С. 73–74 (№ 21).

⁶² Савченко В. А. Вказ. праця. С. 44.

⁶³ Гроссман (Рощин) Іуда Соломонович – помітний діяч анархістського руху в роки Першої російської революції, лідер «херсонської» групи єврейських анархістів-комуністів, закликав до масової партизанської війни проти буржуазії, до організації селянських виступів та об'єднання усіх анархістських груп у смузі осілості з метою повалення самодержавного режиму в країні.

⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2440. Арк. 29.

⁶⁵ Там само. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2774. Арк. 30.

УДК 930(4+7):94(100)«1914/1918»

Микола ГЛІБІЩУК

**Новітня західна історіографія
Великої війни 1914-1918 рр.
(реферативний огляд)**

Відомий німецький історик Юрген Остерхаммель у фундаментальному дослідженні про XIX ст. зазначив, що на відміну від інших епох, серед науковців й досі немає єдиної позиції стосовно назви цього історичного періоду, як, для прикладу, XVIII ст. асоціюється з «добом Просвітництва». Тому, підкреслює Остерхаммель, ми маємо справу з безіменним, фрагментованим, перехідним етапом між стадіями розвитку людської цивілізації¹. Однак якщо йдеться про XX ст., то його без жодних заперечень можна означити «століттям Першої світової». Адже яку б царину суспільного життя не обрати, усюди буде відчутний вплив тих подій. Хоча історіографія Великої війни 1914-1918 рр. нараховує величезну кількість наукових праць, але дослідники й досі продовжують вивчати різноманітні аспекти світового конфлікту. Тому у цій статті спробуємо проаналізувати деякі новітні книги західних істориків, які, на нашу думку, є найбільш цікавими та демонструють сучасні тенденції у дослідженні світового конфлікту 1914-1918 рр.

Огляд наукових здобутків з цієї проблематики розпочнемо з книг знаного американського вченого Джея Вінтера, який є одним з провідних фахівців з історії світової війни 1914-

© Глібіщук М.

Друкуються за: Сучасна західна історіографія Першої світової війни (реферативний огляд). *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. – Вип. 28-29. – С. 201-221

Глібіщук Микола Васильович - кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

1918 рр. Окремі українські науковці у своїх статтях частково розглядали деякі роботи західного автора². Ми вирішили розширити їх огляд та проаналізувати праці, з якими вітчизняна наукова спільнота поки що малознайома.

З початку зупинимось на публікації Дж. Вінтера та його французького колеги А. Проста, де вони не лише запропонували оригінальну історіографічну класифікацію війни 1914-1918 рр., але й охарактеризували як письменники, журналісти, режисери та інші діячі культури зображували цей конфлікт впродовж століття, підходи до формування єдиного бачення Першої світової, що не обмежуються національними рамками³. У вступній частині автори зазначають, що їх колективне дослідження побудоване на здобутках західної історичної науки, своє прагнення висвітлити загальні тенденції та закономірності у вивченні цієї теми, дослідницькі питання, категорії і поняття, якими історики описували цю війну тощо.

У першому розділі, використавши критерій поколінь, вони сформували власний підхід щодо характеристики історіографічної спадщини світового конфлікту 1914-1918 рр. Першу генерацію вони назвали «поколінням Великої війни», яке охоплює період 1914-1939 рр. Це були сучасники тих буремних подій, які намагалися описати власне розуміння тих подій. Це політики, дипломати, генерали. Це покоління залишило чималу наукову та мемуарну спадщину. Ключовим актором у наукових роботах цих діячів була держава і опис війни відбувався крізь призму владних інститутів. Друге покоління Дж. Вінтер і А. Прост називають «поколінням 50-х років». Ця генерація істориків вивчала війну у 1950-1960-х роках. Вони аналізували події Великої війни 1914-1918 рр. з позицій держави, але й чимало уваги приділяли соціальній історії, де головною особою у війні була людина. Такі нові тенденції були особливо помітними у тогочасній британській, американській і французькій історіографії. Третє можна назвати «в'єтнамським поколінням». Представники цієї генерації працювали у 1970-1980-х роках. Таку назву воно отримало через те, що історики у цей час активно критикували американську військову кампанію у В'єтнамі та інші збройні протистояння, які мали місце у різних регіонах світу. Четверта генерація, яку виділяють автори, це

транснаціональне покоління. Термін «транснаціональний» описує домінуючу тенденцію у сучасній західній історіографії Великої війни 1914-1918 рр. Не зображувати цей конфлікт крізь призму національних наративів, не описувати з позицій європоцентризму, а, навпаки, відійти від західноєвропейського бачення цих подій та розглядати його як транснаціональний, глобальний конфлікт, який не обмежувався територією континентальної Європи*.

У другому розділі зарубіжні науковці зосередили увагу на політичному та дипломатичному вимірах Першої світової. Як слушно зазначають автори, питання щодо винуватця війни було надзвичайно важливим у міжвоєнний період. Особливої ваги воно набуло для європейських держав, оскільки перетворилося у вагомий чинник як зовнішньої, так і внутрішньої політики урядів цих країн. Для французького керівництва провина Німеччини виправдовувала репараційні і територіальні претензії. У Веймарській республіці його використовували ті політичні сили, які намагалися кинути виклик устрою, що був нав'язаний лідерами країн-переможниць. Також чимало місця було приділено вивченню дипломатичного аспекту. Після 1918 р. одним із ключових завдань для політичного керівництва усіх країн було публікування зовнішньополітичних документів, що мало на меті продемонструвати миролюбність зовнішнього курсу до початку збройного зіткнення. Після завершення Другої світової мали місце нові тенденції. Зовсім інакше почали інтерпретувати причини війни, роль економічних чинників та імперіалізму у розв'язанні конфлікту тощо.

У наступному параграфі історики проаналізували бачення цієї війни головнокомандувачами, генералами, політичними лідерами, очільниками міністерств. Автори умовно виділили декілька етапів цього дискурсу. Перший тривав у міжвоєнний час, коли це протиборство вказані вищі діячі описували як героїчне дійство. Другий – це 1960-1970 рр., упродовж якого зріс неабиякий інтерес до теми командування і логістики

* Детальніше про цю історіографічну класифікації можете дізнатися переглянувши цей відеоматеріал: *Глібіщук М. Західна історіографія Першої світової війни*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8_6oSLPVfg&t=143s (дата перегляду – 14.11.2019)

в умовах індустріальної війни. Останній – 1980-1990 рр. Цей етап характеризується новими дискусіями, інтерпретаціями щодо стратегії і тактики ведення бойових дій, принципів функціонування інститутів влади, суперечливими оцінками ролі військових та політичних діячів тощо.

Четвертий розділ присвячений не менш цікавій проблематиці, яка не так часто перебувала у дослідницькому фокусі, а саме, сприйняття Першої світової солдатами різних армій. Дж. Вінтер і А. Прост слушно підкреслюють, що ця тема активно не розроблялася у першій половині ХХ ст. Ключовим актором при описі військових дій були великі військові формування, а не звичайні солдати. Але в 1950-1960-х рр. ситуація змінилася. З одного боку, такі перетворення були можливі завдяки значній наративній спадщині, залишеній воїнами Великої війни 1914-1918 рр. (мемуари, листи, інтерв'ю тощо). З іншого, новим тенденціям у західній історичній науці. Це спричинило появу низки концептуальних досліджень стосовно даної проблеми. Зокрема, книг таких зарубіжних науковців, як Дж. Кігана, П. Фассела, М. Ферро, Ж-Ж. Беккера та інших. Також чимало місця у цій частині вони приділили проблематиці насильства, намаганням осмислити причини сплеску жорстокості в умовах війни тощо.

У п'ятому розділі йдеться про економічну історію світового конфлікту. Впродовж 1920-1930-х рр. вчені основний акцент надавали характеристиці економічної політики держав у ті роки. В 1960-1970-х рр. науковці суттєво розширили сферу зацікавлень. Тепер ці перипетії описувалися з позицій робітничих асоціацій і профспілок, підприємців тощо. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбулося об'єднання цих двох підходів. Не забули автори розповісти стосовно масштабного проекту під егідою фонду Карнегі про економічну історію війни. За підтримки цієї структури друкувалися книги та збірники архівних матеріалів стосовно економічних аспектів Першої світової. Звісно, що пріоритетним завданням було публікування документів, а не їх інтерпретація. Однак, як слушно вказують Дж. Вінтер і А. Прост, ця ініціатива стала свого роду першим міжнародним колоквиумом істориків Великої війни 1914-1918 рр.

Наступний параграф – це робітничий рух у 1914-1918 рр. Якщо у перші повоєнні десятиліття визначальним для дослідників було описання впливу робітників на політичне життя тієї чи іншої країни, то починаючи з 1960-х рр. акцент змінився на соціальний аспект (як вони працювали в умовах війни, їх повсякдення, чому війна змінила статус цієї соціальної спільноти, які зміни сталися через масове залучення жінок до роботи на фабрично-заводських підприємствах тощо). Автори доводять, що одним з важливих питань для дослідників цієї теми, це причини участі робітників у революційному русі у 1914-1918 рр.

Сьомий розділ присвячений проблематиці європейського суспільства і Першої світової. У цій частині книги автори намагалися прослідкувати як історики упродовж століття описували життя тилу в роки війни. Автори вказують, що у 1920-1930 роках історики здебільшого зображували соціум через призму соціальних і економічних заходів урядів воюючих сторін та як тло, що забезпечувало функціонування мільйонних армій. У 1960-1970-х рр. ситуація змінилася. Саме у цей час тилове життя стало повноцінним предметом дослідження західних науковців. Їх цікавили соціальні протиріччя у тилу в роки Першої світової. У 1980-1990-х рр. сфера зацікавлень змінилася. Зарубіжні вчені почали активно працювати над гендерною проблематикою, культурною історію Першої світової. Не минули увагою питання впливу агітації і пропаганди на суспільство в умовах тотальної війни. Зокрема, види і тематика пропаганди, інститути, які її здійснювали тощо.

У наступній частині дослідження Дж. Вінтер і А. Прост запропонували власний погляд на тему культурної пам'яті про Велику війну 1914-1918 рр. Головний акцент вони зробили на носіях спогадів про це протиборство. Умовно вони виокремлюють два періоди. Перший – це 1918-1970-х рр., коли домінував вплив сучасників тих подій (мемуари, щоденники, листи). Другий – 1980-2000-х рр. У цю добу пам'ять зазнає суттєвих метаморфоз. Також вони виділили шляхи, які допомагають функціонувати культурній пам'яті у суспільстві (музеї, художні твори, кінострічки тощо). Як влучно пишуть зарубіжні дослідники, пам'ять про Першу світову – це сума історій, переповідає про війну.

В останній частині праці західні науковці спробували продемонструвати глобальний вимір світового конфлікту. Адже національні історіографічні рамки часто перешкоджають нам зрозуміти масштабність та вплив цього протистояння на всесвітню історію XX сторіччя. Цікавими є їх судження про те, що кожне покоління істориків намагаючись осмислити війну 1914-1918 рр. відповідає на декілька важливих питань: чому і як почалася війна, як вона відбувалася, хто був переможцем, а хто переможеним у ній, якими були наслідки війни. Завершується книга авторськими міркуваннями про характер цього протистояння. Це остання війна у «довгому дев'ятнадцятому сторіччі» чи перша «у короткому двадцятому»? Можливо це перший етап «Другої тридцятилітньої війни»?

Наступне дослідження Дж. Вінтера, яке заслуговує нашої уваги, стосується тематики, що набуває неабиякої популярності в українській історичній науці, *«memory studies»*. Книга присвячена місцю Великої війни 1914-1918 рр. у пам'яті та історії XX століття⁴. Однією з ключових тез, яка проходить магістральною лінією скрізь цю працю те, що у роки Першої світової і після неї з'явилася низка зображень, мов і практик, якими будуть описувати усі майбутні конфлікти. Поділяючи концепт *«культурної пам'яті»*, фундаторами якого є німецькі дослідники Ян і Алейда Ассман, американський автор намагається проаналізувати не тільки академічний вимір історії Першої світової, але й публічний, який часто не збігається з науковими трактуваннями. Які існували режими колективної пам'яті, якщо її трактувати як активну діяльність соціальних груп у публічному просторі? За допомогою яких інструментів вони ініціювали свої спомини і передавали їх тим, хто не був свідком тих подій? Не менш важливим є те, що для висвітлення цієї проблематики західний дослідник запропонував власну наукову категорію *«історичне згадування»*. У його розумінні, це спосіб інтерпретації минулого, який, з одного боку, ґрунтується на документальних наративах, а, з іншого, на споминах людей, які були сучасниками тієї війни.

У першій частині праці розглядається питання пам'яті про Першу світову в історії минулого сторіччя. Дж. Вінтер стверджує, що теперішнє покоління у жодному разі не є першим, яке намагається звернутися до проблематики

колективної пам'яті. Апелювання до неї, як пише автор, допомагало будувати ідентичність для тієї чи іншої нації як у роки світового конфлікту, так і після нього. Також американський історик звертає увагу на такий аспект як *«травматичні спогади»*, які часто перепліталися з родинними історіями. Ці спомини, як слушно він зауважує, сформували категорії для опису жахів Другої світової, війни у В'єтнамі тощо. Також чимало місця приділено такому феномену як *«shell shock»* (*посттравматичний синдром*). Дж. Вінтер аналізує вплив цього захворювання на стан тогочасних солдат, як вояки долали цей післявоєнний стрес та яким чином вони кидали виклик героїчним уявленням про війну тощо. Автор на прикладі біографії британського героя Великої війни 1914-1918 рр. Лоуренса Аравійського продемонстрував, що люди, які воювали на фронтах, часто не могли пристосуватися до післявоєнних реалій.

Друга частина книги стосується практик пам'ятей про Першу світову. У ній автор охарактеризував як численні фотозйомки змінили уявлення людей про ту війну (*колекція фотодокументів єврейського медика Б. Бардаха, який служив у армії Австро-Угорщини*), як тогочасні вояки британської, французької і німецької армій на Західному фронті у листах описували цей конфлікт, чому британська та французька інтелектуальна еліти по-різному відображали це протистояння і які чинники на це впливали, роль військових меморіалів як місць функціонування пам'яті про війну (*пам'ятник загиблим британським воякам у центрі Лондона*), як пам'ятали цю війну у Британії та її імперських домініонах і чому спогади про війну 1914-1918 рр. створили єдиний культурний простір між метрополією та колоніями тощо.

У третьому розділі йдеться про різні театри пам'яті Першої світової. Західний дослідник акцентує увагу на значенні кінематографу у споминах про цей конфлікт. Автор аналізує кінострічки, які мали найбільший вплив на глядацьку аудиторію і викликали жваве обговорення серед очевидців війни (*«Велика ілюзія»*, *«На Західному фронті без змін»*, *«Стежки слави»*, *«Галліполі»*). Не залишилася осторонь тема Першої світової у телевізійному просторі, публічній історії та академічні про-

грами для дослідників. Скажімо, автор чимало місця приділив висвітленню двох телевізійних проектів про світову війну 1914–1918 рр., які спровокували неабиякий інтерес серед глядачів і науковців («*Great War*» 1964, «*1914–1918: The Great War and the Shaping of the Twentieth Century*» 1996). Також не оминув увагою роль музеїв, яку вони відіграють у культурній пам'яті про цей конфлікт. Особливе місце Дж. Вінтер приділив музейній установі про Першу світову (*Historial de la Grande Guerre*) в Перонні (Франція), одним з ідейних натхненником якого він був. Завершує автор цю частину книги міркуваннями про сучасників тих подій, їх досвід двох світових війн та Голокосту.

У останньому розділі американський дослідник розмірковує про Велику війну 1914–1918 рр. в контексті «буму пам'яті» у ХХ столітті. Дж. Вінтер слушно зауважує, що таке зацікавлення цією проблематикою, викликає деякі застороги. Зупинимося на деяких з них. По-перше, за таким ажіотажем завуальовано можуть приховуватись інтереси різних політичних сил. По-друге, не усі спогади можуть витримати «випробування історією». Скажімо, праві політичні організації у Веймарській Німеччині дотримувалися точки зору, що війну вони програли через «удар у спину» євреями та соціалістами у 1918 р. Цей міф став однією з основ ідейної доктрини нацистів, у який багато німців щиро вірили. Насправді ж німецька армія програла на полі бою, однак вказане вище спотворення тих подій мало катастрофічні наслідки для Німеччини. По-третє, автор поділяє думки знаного французького історика П'єра Нора, що «бум пам'яті» пришвидшує занепад національної держави, адже «меморіальна модель відкрила нове, непередбачуване використання минулого», а замість історії з'явилися групові спомини, які визначаються категоріями культурного капіталу деяких діячів чи спільнот, а не нації. Підсумовуючи, Дж. Вінтер наголошує, що замість того аби протиставляти «історію» та «пам'ять», як ізольовані категорії, є сенс подивитися на них мов на два взаємодоповнюючих поняття, синтез яких може відкрити нам нову перспективу.

Завершуємо огляд наукових доробків американського дослідника книгою про мову, якою описували Велику війну 1914–1918 рр. упродовж ХХ і на початку ХХІ століть⁵. Вона до певної міри є продовженням попередніх його праць, однак по-

гляд науковця фокусується на дещо іншому аспекті. Як слушно підкреслює автор у вступній частині, кожній мові притаманна власна лексика, у якій збережені відбитки цього конфлікту. Адже те, як французи говорять стосовно Першої світової, не ідентично тому як англійці та німці згадують її. Тому авторська теза про те, що саме мова формує нашу пам'ять про цю війну, проходить магістральною лінією крізь усю роботу. Зазначимо, що Дж. Вінтер зупиняється й на інших відмінностях у описі світової війни 1914-1918 рр., які є у кожного народу, в скульптурі, живописі, кінематографії тощо.

У першій частині автор досліджує вектори пам'яті про війну. Дж. Вінтер аналізує як новий тип протистояння вплинув на художнє мистецтво ХХ ст. На прикладі картин О. Дікса та інших художників він демонструє ці зміни (образи окопної війни, масові бомбардування і артилерійські обстріли тощо). Далі увага зосереджується на тому, як революційні перетворення у технології фотографування змінили бачення цього протистояння. По-перше, тепер сотні солдат і офіцерів могли без перешкод придбати фотоапарат, який на передодні війни суттєво здешевів. По-друге, тепер жодні цензурні обмеження не могли приховати правду. Це, у свою чергу, було важливим чинником, що зруйнував героїчну міфологему про війну, яка панувала у Європі на початку 1914 р. Також чимало місця приділено темі Першої світової у кінематографу. Автор умовно виділив декілька періодів, впродовж яких війна зображувалася по-різному. Завершує цю частину роботи своїми роздумами про опис війни літературними діями минулого сторіччя. Деякі його судження перегукуються з оцінками, які він подав у попередній книзі. Американський дослідник знову апелює до важливості творів британських поетів і письменників про війну 1914-1918 рр. і як вони вплинули на пам'ять майбутніх поколінь.

Другий розділ, який складається з трьох підрозділів, присвячений рамкам наших спогадів пов'язаних з Першою світовою. Західний вчений розпочинає з проблематики мучеництва та пам'яті про світову війну у ХХ ст. Автор наголошує, що ця тема до сьогодні залишається актуальною, адже обговорення окремих її аспектів (Геноцид вірмен 1915 р.) й досі викликає жваві обговорення. У наступному параграфі Дж. Вінтер аналізує як

трансформувалися твори європейських митців, меморіали і музеї Великої війни 1914-1918 рр. та деяких інших збройних конфліктів впродовж минулих десятиліть. Він наголошує, що визначальна зміна в іконографії військових меморіалів – це поступова заміна традиційного героїчного і вертикального зображення на горизонтальну ось, простір для жалоби, споглядання жаху смерті. Закінчує цю частину авторськими роздумами стосовно цікавої проблематики, а саме – мовчання як тип пам'яті про Першу світову. Для автора ця тема є важливою, оскільки заголовок цього підрозділу дублює назву книги. Багато солдатів, які поверталися з фронту додому, ніколи не згадували про війну. На це були різні причини. Одні вважали, що мирне населення ніколи не зможе зрозуміти воєнних жахів. Інші не хотіли розповідати аби швидше адаптуватися до реалій післявоєнного життя. Для нього визначальним є продемонструвати значення тиші у житті травмованих учасників бойових дій. Як зазначає Дж. Вінтер, напруга і невпевненість, що охопила багатьох вояків після 1918 р., були результатом цього замовчування воєнних споминів і саме воно призвело до пацифістських настроїв у наступних генерацій. Мовчання як мова пам'яті є цікавим підходом, який він вплітає і в інші частини роботи, перетворюючи це на ключову тезу дослідження.

Завершує роботу Дж. Вінтер судженнями про вплив Другої наукової революції на характер, наслідки Першої світової, як перший і другий «бум пам'яті» трансформували спогади стосовно двох світових конфліктів та повторює свою аргументацію щодо магістральної тези книги – мова формує наші спомини про війну.

Наступна публікація теж стосується тематики «*memory studies*», однак у ній розглядається зовсім інший регіон. У книзі американської дослідниці Карен Петрон аналізується культурна пам'ять населення СРСР про Першу світову⁶. Найбільше її цікавив міжвоєнний період, хоча й побіжно здійснила огляд наступних десятиліть. Звісно, більшість істориків стверджують, що ця війна була забутою в СРСР. Вони вважають її штучно табуованою радянською владою, а це, у свою чергу, спричинило її забуття населенням Радянського Союзу. Не слід забути, що події Російської революції та

громадянської війни 1917-1922 рр., витіснили світовий конфлікт 1914-1918 рр. на узбіччя радянської історичної науки, перетворивши на другорядну тематику. Тому авторка намагається зруйнувати цей стереотип і обґрунтувати ідею про те, що у культурній пам'яті населення вона продовжувала функціонувати. К. Петрон вирішила аргументувати цю тезу деякими прикладами: 1) документальне кіно; 2) музеї; 3) символічні практики; 4) література.

Тематика світової війни 1914-1918 рр. займала вагоме місце у радянській документалістиці в 1920-1930-х рр. Зрозуміло, що головною відмінністю документальних стрічок у Радянському Союзі від європейських, була відсутність процесу плюралізації – альтернативні трактування воєнних переживань заборонялися для показу на екрані. На погляд більшовиків, кіно повинно було формувати єдину правильну реальність. Найкращим зразком, який демонстрував поліфонічність різних підходів, була Веймарська Німеччина. Саме тут спомини стосовно тих подій були ареною політичного та соціального суперництва, місцем зіткнення різних ідеологічних таборів, груп та інституцій. У СРСР, не зважаючи на фактичну відсутність самостійних документальний кінострічок про Першу світову, її образ став важливою частиною матенаративу, у якому революція 1917 року була підсумком усієї історії людської цивілізації, де війна зображувалася як пік кризи капіталістичного ладу, царизму та прелюдією до революційного вибуху. Американська дослідниця стверджує, що використання образів Великої війни 1914-1918 рр. у радянській документалістиці, було не виключенням, а загальноєвропейською тенденцією, адже політичні лідери різних країн Європи використовували її для формування єдиної пам'яті про війну, легітимізації чи делегітимізації режимів влади, мобілізації населення тощо.

Щодо музеїв, то експозиції післявоєнних років відображали ту єдину репрезентацію війни, яку держава прагнула зберегти в пам'яті суспільства і зробити частиною національної ідентичності. При цьому історичний наратив, представлений в музейних установах СРСР, часто узгоджувався з образами в інших засобах масової комунікації і його вплив поширювався далеко за межі груп людей, що були

безпосередніми відвідувачами експозицій. Так, суспільство стикалося з одними і тими ж образами в різних контекстах, конструюючи колективну пам'ять про війну. Певна річ, що у Радянському Союзі не існувало жодного музею, який би був присвячений Першій світовій. Однак деякі виставки все ж існували у багатьох радянських музеях. Скажімо, у московському військово-історичному музеї, який розпочав свою роботу у 1921 році, існувала спеціальна експозиція про події, як тоді називали, «імперіалістичної війни». У цій секції глядачі мали змогу побачити фотографії солдат, військові знамена полків, популярні гравюри та листівки тих років тощо. Ключовою темою цієї виставки були тогочасні військові технології (засоби комунікації, отруйні гази, застосування танків і авіації) та можливість застосування цих засобів знову. Розповідалося про повсякденне життя вояків на фронті (їх переживання, пристосування до реалій позиційної війни). Також висвітлювався і радянський дискурс війни: відірваність офіцерського складу від звичайних солдат, загарбницький характер протиборства. Однак все перераховане вище, на думку К. Петрон, зайвий раз демонструє багатоголосся пам'яті про Першу світову у цей період.

Наступний приклад, який аналізує авторка, це тогочасні символічні практики. Найбільш показовий з них – похорони генерала Олексія Брусилова. Зауважимо, що Брусилов займав унікальне місце у радянській культурі, адже, як влучно зазначила К. Петрон, він був героєм минулої епохи, якого можна було звеличувати у радянському сьогоденні. Церемонія поховань відомого військового діяча була поєднанням різних практик – як дореволюційних, так і нових радянських. По-перше, некролог, опублікований більшовицькою владою у газеті «Правда», був сконструйований за колишніми зразками. Зазначалося, що Брусилов продовжуватиме жити у споминах радянського народу, який шанує його як священну фігуру. Тому він здобуде безсмертя у пам'яті радянських громадян. По-друге, похорони відбувалися за православним обрядом і, не зважаючи на заборону більшовицького керівництва оплачувати релігійні процесії від 1918 року, саме радянська влада профінансувала усі витрати. По-третє, на цих ритуалах

присутні особи мали як і дореволюційні військові відзнаки, так і нові радянські. На надгробних вінках теж було схоже поєднання – вінки з білих квітів і стрічками з ордену Святого Георгія та більшовицькі символи. По-четверте, усі промови, які були проголошені, демонстрували поєднання різних споминів про Першу світову (згадки про перемоги імператорської армії та здобутки більшовицьких військ). На думку авторки, це дійство поєднало три практики: православну, імперську та радянську.

Останній зразок, який характеризує К. Петрон, це художня література. Цей приклад вона розділила на дві частини. Перша стосується теми Першої світової у радянській міжвоєнній літературі. Другий – реакції радянського суспільства на зарубіжні літературні твори, де зображувалася війна. Щодо радянської літератури, то тут найбільш яскравим взірцем є роман Михайла Шолохова «Тихий Дон». Хоча ця праця стала однією з вершин соцреалізму, де революція та громадянська війна є центральними темами, однак світовий конфлікт 1914-1918 рр. теж тут репрезентовано. Якщо ми проаналізуємо першу редакцію цього твору, що вийшла в світ у 1920-х рр. та яку не встигла рецензувати радянська цензура, то побачимо, що бойові сцени з Кузьмою Крючковим, головним героєм Григорієм Меліховим пронизані бруталізаційним впливом війни («переможені страхом», «перетворення на тварин та бажання задовільнити свої звірині інстинкти» тощо). Ці мотиви у «Тихому Доні» перегукуються з епізодами із європейської літератури. Західна дослідниця наводить слова одного з головних персонажів роману «На Західному фронті без змін»: «Ми стали дикими звірами. Ми можемо лише убивати і руйнувати, щоб врятувати себе. Охоплені цією хвилею безумства, яка перетворила нас на головорізів, на убивць Бога». Як влучно зазначає К. Петрон, автори обох романів зображують своїх персонажів, як людей, що скалічені війною та втратили моральні орієнтири.

Щодо реакції радянського населення на зарубіжні твори про війну, які перекладалися в СРСР у 1920-1930-х рр., то вона знову повертається до праці німецького письменника «На Західному фронті без змін». Радянська читацька аудиторія позитивно сприйняла цей твір. Він був перекладений на

російську, українську та грузинську мови. Упродовж 1929-1937 рр. до редакцій літературних журналів надходила величезна кількість листів від читачів з різних регіонів Радянського Союзу. У листі робітника з тогочасного Сталінграду від 1931 р. вказувалося, «цей твір настільки чудовий, що потрібно надрукувати стільки примірників аби вистачило усім громадянам СРСР». Ще в одному листі зазначалося, що за такий твір німецькому автору варто надати премію у розмірі однієї тисячі карбованців. В іншому вказувалося, що такий роман письменника слід номінувати на Нобелівську премію з літератури через те, що «зумів передати безмежну любов до людини, не зважаючи на події війни». Необхідно зауважити, що це прохання про номінування перегукувалося з подібними закличками тогочасних європейських читачів.

Звісно, що цей роман викликав бурхливу реакції серед радянських громадян, які були ветеранами Першої світової. Наведемо приклад такого відгуку. У зверненні жителя Ростова-на-Дону зазначалося наступне: «Ремарк став для мене рідним братом. Нарешті я задоволений тим, що знайшов людину, яка розповіла світу про страждання солдата на війні. Він *(мається на увазі німецький письменник – М. Г.)* став цінним не лише для мене, але й мільйонів ветеранів, яким автор нагадав про жахливу людську м'ясорубку».

Підбиваючи підсумки свого дослідження, К. Петрон ще раз наголошує, що усталений погляд про Першу світову як забуту війну, яку не пам'ятали у СРСР, є не зовсім доречний. Певна річ, що на офіційному рівні жодних комеморативних практик стосовно світового конфлікту не існувало, проте за допомогою різних чинників у культурному просторі пам'ять населення про війну 1914-1918 рр. продовжувала існувати. Ба більше, радянський приклад демонструє, що Радянський Союз у тій чи іншій мірі, але теж долучився до процесів формування загальноєвропейської пам'яті про це глобальне військово-політичне протиборство.

Завершуємо наш огляд сучасних здобутків західної історіографії книгою знаного британського історика Домініка Лівена, який є одним із провідних дослідників історії імперій Нового часу, «довгого XIX століття» та Великої війни 1914-

1918 рр. Остання його праця присвячена участі Російської імперії у Першій світовій⁷. У першому реченні передмови до своєї праці він пише, що завершення світового протистояння 1914-1918 рр. залежало від долі України.

Чому відомий зарубіжний автор вважає, що підсумок конфлікту 1914-1918 рр., який охопив практично усі континенти і став справді глобальним, залежав саме від українських територій? Звісно, у публічного просторі таке твердження може викликати здивування. Однак для академічного середовища ця теза є важливою та не позбавленою сенсу, як здається на перший погляд. Аргументи, які наводить британський дослідник переконують у цьому. Без населення, промисловості і аграрного сектору України імперія Романових початку ХХ ст. перестала б вважатися великою державою. До 1914 р. панувало переконання, що єдиним способом зберегти цей статус був контроль над територіями та ресурсами, а головною ареною протистояння між імперськими потугами були не колоніальні володіння, а континентальна Європа. Боролися за встановлення свого домінування на європейському континенті дві імперські держави – Німецька та Російська. Тому, на думку Д. Лівена, вирішальним у Першій світовій був саме Східний фронт, де ці імперії протистояли одна одній. Головним чинником перемоги мав стати контроль над матеріальними і людськими ресурсами України.

Ба більше, Д. Лівен переконаний, що Перша світова – це, у першу чергу, східноєвропейський конфлікт. Приводом до нього стало вбивство австрійського спадкоємця престолу. Смерть Франца Фердинанда призвела до конфронтації між Австро-Угорщиною та Росією – двома найбільшими державами Східної Європи. Франція і Велика Британія були втягнуті у це протистояння, щорозгорталося винятково як східноєвропейське, передусім з огляду на власну безпеку, оскільки перемога австро-німецького союзу остаточно зруйнувала б європейський баланс сил на користь Відня і Берліна. Першим джерелом суперечок між великими державами були Балкани. Другим – Україна. Масив дипломатичних документів, опрацьований автором, демонструє, яке помітне місце посідало українське питання

в російськомовному публічному й дипломатичному дискурсі. Не було і не могло бути єдиної позиції стосовно розв'язання цього питання – приєднати Галичину і знищити там гніздо «українського сепаратизму» чи, навпаки, не приєднувати її, щоб не поширити вірус сепаратизму на українські губернії Російської імперії⁸?

Такий акцент на українському питанні не був випадковим, адже з точки зору імперської еліти Росії, потенційно найбільш небезпечним вважався український націоналізм. Як ми вже згадували, з одного боку, це було спричинено економічним значенням цього регіону. З іншого, ідея української національної ідентичності руйнувала усі основи національної політики царського режиму. В очах російських еліт імперія була великою тому, що – як і у випадку Великої Британії і кайзерівської Німеччини – втілювала національний дух основної державотворчої нації (*мається на увазі російської – М. Г.*) і надавала їй всесвітньо історичного значення. Якщо українців розглядати як окремий народ, то ці розрахунки перетворювалися на менш оптимістичні. У такому випадку Російська імперія ставала більш схожою до свого сусіда – Габсбурзьку монархію.

Західний історик влучно зазначає, що Україна для більшості представників тогочасної російської політичної еліти була приблизно тим, чим для британських політиків був Йоркшир. Іншими слова, регіон з чудовими традиціями і дивним місцевим акцентом. Такі міркування про Україну як неподільну частину держави Романових корінілися в інтерпретації російської історії, що московські князі є спадкоємцями династії Рюриковичів. Саме представники цієї династії правили в Києві, створили в Росії монархію, повернули населення до християнства на межі тисячоліть.

Не менш цікавими є судження британського науковця про українську державу у 1917-1918 роках. Він стверджує, що незалежна Україна могла втримати свою державність тільки в статусі сателіта кайзерівської Німеччини. Жодний український режим був не спроможним мобілізувати достатню кількість ресурсів і своїх прихильників, щоб захиститися від Росії. Це у жодному разі не привід вважати українську

сателітну державу «нелегітимною». Українська держава, яка отримала міжнародне визнання за умовами Брест-Литовського договору, у будь-якому випадку була більш «справжньою», ніж, скажімо, британський сателіт в Іраці. Цей політичний режим теж сформувався на завершальному етапі Першої світової в основному для того, щоб забезпечити контроль Лондона на покладах нафти у Месопотамії.

Якщо б Німеччина спромоглася утримати свої територіальні надбання у Центральній і Східній Європі, здобуті у Брест-Литовську, то вона би виграла Першу світову. Теоретично у 1917-1918 рр. Німеччина володіла можливістю створення у Європі своєї імперії. Однак, як слушно зазначає Д. Лівен, без втручання Сполучених Штатів навряд чи Берлін спромігся реалізувати цей шанс на практиці. Адже військове завоювання – це перша і найчастіше найпростіша частина формування імперії. Яскравими прикладами таких труднощів є Франція у роки правління Наполеона Бонапарта, Велика Британія та її північноамериканські колонії тощо. З такими проблемами зіткнулися німці при створенні нової імперії у Східній Європі. Але в умовах розпаду царської Росії, військового, економічного та культурного домінування в цьому регіоні, ефективному використанні місцевого націоналізму такі задуми були цілком реальними. Тому ключовим завданням для Німеччини було втримання України у своїй сфері впливу. До поки зберігалася така ситуація, у Німецької імперії були перспективи на домінування в Європі.

Звісно, що Центральні держави мали свої цілі в Україні. У першу чергу, це доступ до її матеріальних та людських ресурсів, які були необхідні для ведення військових баталій на Західному фронті. Проте за цими короткотерміновими завданнями приховувалися більш складніші конструкції використання української незалежності для втілення грандіозних геополітичних амбіцій Німеччини.

Безумовно, що в Україні на німців очікували чималі труднощі. Внутрішньополітична боротьба між різними силами, надзвичайно складне аграрне питання, зовнішня агресія та інші проблеми примушували німецьку адміністрацію змінювати своє бачення українського питання. У будь-якому разі, в усіх наших судженнях стосовно тогочасного німецького курсу слід

враховувати скрутне становище Берліна у результаті вступу у війну Сполучених Штатів. Якщо б не ця обставина, то у Німеччини було більше часу і ресурсів для консолідації своїх Брест-Литовських надбань у Східній Європі.

Так чи інакше, але Берлін був би змушений обирати між підтримкою незалежної України та зближенням з Радянською Росією. Неможливо передбачити цей вибір. Історично Росія завжди була більшим ринком для німецького експорту, ніж Україна. З іншого, більшовицька Росія ніколи не стала б таким ринком, яким була імперія Романових у 1913 р. У далекій перспективі важко уявити, щоб кайзерівська Німеччина будучи у статусі переможця змогла б змиритися з більшовицьким режимом в Росії. До того ж у ситуації залежності від Берліна український уряд був би у більшій безпеці, ніж у випадку залежності від будь-якого політичного режиму в Москві.

Знаний український історик Ярослав Грицак у своєму огляді праці Д. Лівена зауважив, що західний дослідник означив свою книжку як історія Першої світової війни з російської перспективи і як світову історію Російської революції. Без цієї війни більшовики, вважає він, можливо, і змогли би захопити владу, але не зуміли б її втримати. Російська перспектива дозволяє зрозуміти, що Перша світова війна була передусім східноєвропейським конфліктом, а її головні проблеми – імперія, націоналізм, геополітика та ідентичність – у центрі всієї світової історії XX століття⁹.

Українське питання у Першій світовій є однією з центральних тем книги Д. Лівена. Звісно, стверджувати про «україноцентричність» цієї війни є перебільшенням, проте тогочасний глобальний геополітичний контекст, який розкрив у своїй праці британський науковець, демонструє, з одного боку, важливість України, її людських та природних ресурсів у цьому світовому конфлікті. З іншого, неможливість осмислення причин, перебігу і підсумків Великої війни 1914-1918 рр. без української перспективи.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що у цьому невеликому реферативному огляді ми спробували стисло проаналізувати тільки невелику частину наукових напрацювань західної історіографії Першої світової за останні декілька років.

Проблематика цих книг різна – від спроб створення історіографічної класифікації, яка б узагальнювала здобутки зарубіжних істориків впродовж XX століття, місця світової війни у європейській історії і культурі до переосмислення її причин. Така палітра тем не лише репрезентує сучасні тенденції вивчення у західній історичній науці, але й означає новий дослідницький простір для українських істориків.

Ключові слова: *Перша світова війна, сучасна західна історіографія, Дж. Вінтер, «memory studies».*

Примітки:

¹ Osterhammel J. Transformation of the World: History of the Nineteenth Century Munich, 2010. 1192 p.

² Бетлій О. Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ. Історія, пам'ять, політика: Збірник наукових праць. К.: Ін-т історії НАН, 2016. С. 53-72.; Дудко О. Між історіографією і дидактикою: Перша світова війна у шкільних підручниках з історії України. Історія, пам'ять, політика: Збірник наукових праць. К.: Ін-т історії НАН, 2016. С. 101-111.

³ Winter J., Prost A. The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present. Cambridge: Cambridge university press, 2005. 252 p.

⁴ Winter J. Remembering war: the Great War between memory and history in the twentieth century. New Haven, Yale University Press, 2006. 340 p.

⁵ Winter J. War beyond Words. Languages of Remembrance from Great War to the Present. Cambridge: Cambridge university press, 2017. 252 p.

⁶ Petrone K. The Great War in Russian memory. Indiana University Press, 2011. 385 p.

⁷ Lieven D. Towards the Flame. Empire, War and the End Tsarist Russia. London, 2015. 448 p.

⁸ Грицак Я. Незрозуміла війна. Україна модерна. 2016. № 23. Перша світова: українська перспектива. С. 207.

⁹ Грицак Я. Незрозуміла війна. С. 208.

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ (НОВІТНІЙ ПЕРІОД)

УДК 94(100)«1914/19»

Олександр СИЧ

Про зміни в суспільній свідомості європейського суспільства після Першої світової війни

100 років тому закінчилася Перша світова війна, яка підвела ризик під цілим – понад сторічним – етапом історії європейської цивілізації. Після, за висловом О. І. Герцена, «землетрусу Французької революції» XVIII ст. і зумовлених нею потрясінь, після періоду наполеонівських війн вона вийшла, як уявлялося тоді багатьом, на шлях поступового й невідомого прогресу як в галузі промислового виробництва, науки і техніки, так і в царині пізнання законів природи та соціуму. Здавалося, ніщо не перешкоджатиме людям, озброєним методами наукового пізнання, вдосконалювати себе і суспільство, робити оточуючий світ все кращим і справедливішим. Ідея всемогутності розуму, породжена добою Просвітництва, набула такого поширення, що стала, по суті, загальновизнаною. За словами одного з найбільш знаних істориків XX ст. британця Еріка Гобсбаума: «В останні 150 років до початку Першої світової війни в освіченому світському західному середовищі не було сумнівів у тому, що цивілізація невблаганно рухається до кращого майбутнього, швидше або повільніше, з перервами чи без»¹.

© Сич О.

Друкується за: Про зміни в суспільній свідомості європейського суспільства після Першої світової війни. *Велика війна 1914 - 1918: витоки, характер, наслідки: Монографія* / Наукова редакція д.і.н. проф. С. С. Трояна. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 426 - 440.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Це й зумовило таку характерну особливість суспільної свідомості початку ХХ ст. як тверду переконаність, навіть віру в невтримність поступу людства і, відповідно, безмежний оптимізм щодо чудових перспектив майбутнього, яке, згідно загальним переконанням і сподіванням, повинно було бути безумовно щасливим, мирним, заможним. Блискучі наукові відкриття, ідеї та винаходи, нові течії в мистецтві, літературі, музиці відображали загальний оптимістичний настрій, що панував у західному суспільстві на межі ХІХ – ХХ ст.

Війна 1914-1918 рр. поховала ці сподівання, бо «фактично зруйнувала оптимістичну культуру Європи, зім'яла всі досягнення сторіччя післенаполеонівського світу, зробила насильство легітимним знаряддям вирішення міжнародних суперечок та інструментом соціальних змін»². Це стало справжнім потрясінням, особливо для народів провідних європейських країн, які насолоджувалися спокійним і комфортним життям під час *Belle Époque*. Перший канцлер ФРН Конрад Аденауер, пригадуючи ті часи, якось сказав, що до 1914 р. люди не знали, що таке страх, але після цього року з їхнього життя зникли безпека і спокій. Російський історик Ан. Уткін слушно зауважив: «Найболючішим «пробудженням» світового співтовариства, яке повірило в безмежний прогрес, була Перша світова війна. Вона зруйнувала три великі ілюзії: що гуманізм – природний стан людства і людини; що попереду неминуче зближення народів, які відмовляються від націоналістичного самоствердження; що наука – це абсолютне благо для людства, що оволодіває нею»³. Завдані нею руйнування, страждання і загибель людей досягли таких жахливих масштабів, що це вкрай негативно позначилося на людській психіці, моральних настановах, суспільних ідеалах. Професор Джон Вейс з Нью-Йорку свого часу вірно зазначив: «Травма десятків мільйонів смертей і каліцтв у першу світову війну зачепила майже кожную сім'ю в Європі та радикально змінила європейське суспільство і політичне життя на ціле покоління і навіть більше»⁴.

Справді, здавалося, що війна струснула самий фундамент тодішньої цивілізації, глибоко вразила свідомість усього суспільства, покалічила долі десятків мільйонів людей. Е. Гобсбаум, вважаючи світову війну 1914 – 1918 рр. «першим ак-

том великої трагедії XX століття»⁵, констатував: «Занадто багато європейців пережили у Великій війні відчуття Армагедону»⁶. Мабуть, одним із перших, хто відчув і оцінив катастрофічність цієї війни для європейського суспільства, був відомий французький письменник і громадський діяч Ромен Роллан, який вже на початку серпня 1914-го зробив у своєму щоденнику такий запис: «Я спустошений. Хотілося б померти. Це жахливо - жити серед цього божевільного людства й безсило спостерігати руйнування цивілізації. Ця європейська війна – найстрашніша історична катастрофа за останні століття, це крах наших найсвятіших надій на людське братерство»⁷. Ще під час війни австрійський інтелектуал Карл Краус написав твір з вельми промовистою назвою – «Останні дні людства», розгледівши у ній крах усієї буржуазно-ліберальної цивілізації XIX століття.

Цікаве свідчення свого психологічного стану залишив нам німецький письменник і мислитель, учасник Першої світової Ернст Юнгер: «Обміркову, чому відчував себе після Першої світової війни більш розгубленим, послабленим, морально розчавленим, ніж після Другої, хоча катастрофа останньої була в сотні разів жахливішою. Напевно тому, що Перша влучила своїм вибухом у наші найглибші начала, у самий фундамент нашого тогочасного буття»⁸. Влучно й водночас образно охарактеризував стан тодішнього європейського суспільства і британський письменник-фантаст Герберт Уеллс: «Світ західноєвропейських цивілізацій у перші роки після закінчення світової війни нагадував людину, якій надто недбало зробили життєво важливу хірургічну операцію й яка ще достеменно не знає, чи житиме вона або ж незабаром впаде і помре. Це був вражений і приголомшений світ»⁹.

У свідомості, душах, пам'яті цілих поколінь вона залишилася назавжди. Один з видатних психологів XX ст., швейцарський психолог і психіатр Карл Юнг, описуючи сон, який наснився йому в 1926 р., згадував: «Сон виказував, що у моїй підсвідомості війна не скінчилася: у моїй психіці вона триватиме завжди, оскільки дійсно не покидає як мого, так і внутрішнього ества усіх нас»¹⁰. Справді, це відчуття було притаманним усьому поколінню, що пройшло крізь пекло Першої світової.

У суспільних настроях стався глибокий злам: оптимізм поступився місцем всеохоплюючому песимізму, невірі в щасливе майбутнє та справедливості суспільних порядків. Люди не могли збагнути, як в Європі – колысці західної цивілізації – могла статися така масова, величезна різанина, а досягнення людського розуму й науки використані для винаходу й застосування таких видів зброї, як вогнемети, гази, міномети, танки, аероплани, підводні човни тощо, призначення яких суперечило самій сутності гуманізму (одній із підвалин модерного європейського суспільства), а саме: вбивати більше та вбивати ефективніше тих, хто вважав себе «гомо сапієнс». Один з найяскравіших представників літератури так званого «втраченого покоління» Е. М. Ремарк у своєму знаменитому романі «На Західному фронті без змін» дуже точно передав ці настрої: «...Яке ж безглуздя все те, що написано, зроблено, передумано людством, коли можливі такі речі! Яке ж усе брехливе й нікчемне, коли тисячолітня цивілізація не змогла запобігти тому, щоб пролилися ці річки крові, коли вона допустила існування сотень тисяч отаких катівень»¹¹.

Тому характерною рисою суспільної свідомості в Європі стало відчуття занепаду, загибелі європейської цивілізації, безвиході в розвитку людства. Набули популярності твори Ніцше, який твердив, що західна цивілізація втратила свою творчу силу, а також пророкування та заяви про її скорий і неминучий крах, що належали сучасникам «Великої війни», як почали називати війну 1914 – 1918 рр. Можна пригадати назви книжок на кшталт «Європа над прірвою», «Трагедія Європи», «Виродження Європи» (автором яких був італійський політик і державний діяч Франческо Нітті). Своєрідним маніфестом цих нових умонастроїв, нового світосприймання можна вважати і відомий твір німецького історика Освальда Шпенглера «Присмерк Європи», що став надзвичайно популярним у перші післявоєнні роки.

Відчуття занепаду або принаймні глибокої кризи європейської цивілізації, що стало властивим для самосвідомості насамперед інтелектуальної еліти, віддзеркалило ще один далекосяжний наслідок війни – початок занепаду такого феномену, як європоцентризм.

Як відомо, у добу Нового часу Європа стала центром економічного, політичного, соціального, інтелектуального та технологічного поступу людства. Саме західноєвропейський культурно-історичний тип розвитку, який характеризувався особливим динамізмом, вперше в історії створив індустріальне суспільство. Вражаючі економічні, технологічні, воєнні, інтелектуальні досягнення дали йому можливість протягом чотирьох століть бути лідером у царині суспільного прогресу й визначати магістральні напрямки та форми світового розвитку, а його цивілізаційний досвід переймався – добровільно чи під тиском – іншими країнами та регіонами. Однак після «Великої війни» поширені в попередній період уявлення про європейську цивілізацію як найвище досягнення світової культури, що уособлює силу, добробут, інтелект і взагалі прогрес усього людства, були піддані серйозному сумніву й навіть тотальному запереченню. «В свідомості інших рас, – писав французький політичний діяч Альбер-П'єр Сарро в 1931 році, – війна завдала жакхливого удару цивілізації, яку європейці з гордістю вважали найвищою цінністю, але в ім'я якої чотири роки жорстоко знищували один одного»¹².

Дискредитація Європи, яка виявилася неспроможною запобігти виникненню катастрофи 1914 року, мала далекосяжні наслідки в очах як неєвропейських народів, так і самих європейців.

Автор цікавого дослідження про західну цивілізацію Роджер Осборн також писав: «Перша світова війна поклала край вірі європейських націй у свою богом дану перевагу й «природний» прогрес; також вона показала безпідставність присвоєння ними морального права керувати іншими...»¹³ [9, с. 643]. Знаний британський воєнний історик Джон Кіган був ще категоричнішим у своїх висновках: «Європа перестала існувати як центр світової цивілізації»¹⁴.

Друга важлива зміна, що відбулася в суспільній свідомості європейського суспільства, пов'язана з відмовою від «культу Розуму» та запереченням ідеї прогресу взагалі. Поширеним перед війною уявленням про всемогутність людського розуму та апології розумної діяльності людини, що незаперечно приносить користь суспільству, було завдано нищівного уда-

ру, бо війну можна було теж сприймати як «розумну», тобто раціонально організовану, як усвідомлену діяльність мільйонів людей, спрямовану на взаємне знищення. З огляду на це, багато людей задавалися питанням: чи слід вважати прогресом попередній розвиток людства, якщо він призвів до катастрофи 1914 – 1918 рр.? Недивно, що в 1920 р. такий поважний англійський історик як Дж. Б. Бьюрі видав книгу «Ідея прогресу», де сповістив... про її смерть. Треба сказати, що він був не поодиноким у таких твердженнях. Тому відомий американський автор Пол Джонсон вірно зазначив: «Те, що вбило ідею організованого (на відміну від анархічного) прогресу, була абсолютна страхітливність діянь, що звершила цивілізована Європа за останні чотири роки»¹⁵.

Звідси стає зрозумілим поширення в післявоєнні роки в суспільній свідомості ірраціоналізму, тобто невіри в можливості людського розуму, в тому числі як засобу пізнання та перетворення світу, а також тяжіння до містики. Цьому сприяла ще одна обставина, а саме наукові відкриття (насамперед відносність часу і простору, доведена Ейнштейном, і «принцип невизначеності», сформульований Гейзенбергом), що підірвали притаманні XIX ст. уявлення про раціональну організацію Всесвіту і людства. Класична філософія, що ґрунтувалася на раціональному (розумному) поясненні світу й людської природи, почала втрачати своїх прихильників і позиції в суспільствознавстві, натомість набули неабиякої популярності філософські системи, речники яких (наприклад, Анрі Бергсон) стверджували, що для розуміння оточуючої дійсності інтуїція, воля, життєвий запал, індивідуальний або релігійний досвід важливіші за раціональне (розумне) і наукове мислення. Саме цим пояснюється громадське визнання фрейдизму, автор якого дійшов висновку, що головну роль у житті людини відіграють комплекси позасвідомих потягів і мотивацій – стремління її до самоствердження, сексуальні нахили тощо.

Певні зрушення в суспільній свідомості відбулися і щодо релігії. З одного боку, двадцяті роки стали свідками подальшого спаду релігійної віри, особливо серед освічених людей, з другого, втрата віри в людський розум і прогрес людства зумовили поновлення інтересу до релігійного (християнського)

сприйняття світу, бо після жахів світової війни чимало людей, як влучно зауважив англійський романіст Грем Грін, «почали вірити в небеса, тому що повірили в пекло»¹⁶. Праці Альбера Швейцера, Карла Барта, Габрієля Марселя, Жана Марітена знайшли свого читача.

Потрясіння, яких зазнали мільйони людей за час війни, в поєднанні з нездійсненністю гасел і обіцянок, заради яких були принесені величезні жертви, спричинилися до загального знецінення моральних норм і навіть їх заперечення. У вирі війни, що перетворилася в організовану гігантську бійню, знеособлюючи мільйони кращих представників людського роду, та перетворюючи їх на «гарматне м'ясо», фактично загинула традиційна система усталених моральних цінностей, безглуздими виглядали її офіційно проголошені цілі.

Люди відчували себе страшенно скривдженими, особливо фронтовики, більшість яких могла б сказати: «Нас зрадили!». Тому, за виразом вже згадуваного Д. Вейса, «революційне неприйняття норм минулого стало повсюдним і звичайним в усіх сферах суспільства і культури»¹⁷. Душевний стан тих, хто пройшов війну, вдало змалював у внутрішньому монолозі одного з персонажів своєї відомої «Саги про Форсайтів» такий визнаний майстер реалізму як Джон Голсуорсі: «Я стільки часу жив серед жахів і смертей, я бачив людей у такому неприкрашеному вигляді, я так нещадно виганяв із своїх думок будь-яку надію, що в мене тепер ніколи не може бути ні найменшої поваги до теорій, обіцянок, умовностей, моралі та принципів. Я надто зненавидів людей, які копалися в усіх цих мудрованнях, поки я копався у бруді й крові. Ілюзії кінчилися. Ніяка релігія, ніяка філософія мене не задовольняють – слова, і тільки слова. Я все ще зберіг здоровий глузд – і не особливо цьому радий... Я небезпечний, але не так небезпечний, як ті, хто торгує словами, принципами, теоріями, усілякою фанатичною маячню за рахунок крові та поту інших людей» (переклад автора статті)¹⁸.

Література та мистецтво післявоєнного часу, здавалося, більш ніж коли-небудь заперечували існуюче суспільство і традиційні норми поведінки¹⁹. У творах письменників «втраченого покоління», чие становлення як художників припало на роки війни, зустрічаємо свого роду вирок тогочасно-

му суспільству. Тому недивно, що саме вони найбільш гостро відчували й віддзеркалили той злам цінностей, що стався внаслідок війни. Повернення до рутини повсякденного життя, яке здавалося ще більш тьмяним, сірим, одноманітним, ніж до війни, яке до того ж ускладнювалося безробіттям, інфляцією, дорожнечею та іншими економічними негараздами, а також і байдужістю влади, що забула про обіцяну «вдячність захисникам вітчизни», сприймалося багатьма фронтовиками як жахлива несправедливість, знущення, насміх над здоровим глуздом, стражданнями й принесеними жертвами, проте, як і над ілюзіями та надіями, пов'язаними із закінченням війни. Звідси поява в масовій психології західного суспільства відчуття глибокого розчарування й душевної спустошеності. Ось як писав про це такий яскравий представник зазначеного літературного напрямку як Е.-М. Ремарк у романі «Три товариша»: «Ми хотіли вирушити в похід проти брехні, егоїзму, жадоби й душевної інертності... Але що з цього вийшло? Все стало брехнею, забулося. А хто не міг забути, тому залишилися тільки безсилля, розпач, байдужість і горілка. Часи великих мрій, мрій людських і навіть суто чоловічих канули в небуття. Триумфували заповзятливі. Корупція. Злидні»²⁰.

Відомі гамлетівські слова (в українському перекладі – «звихнувся час», у російському – «распалась связь времен») дуже точно характеризують духовний стан післявоєнного суспільства. Усвідомлення того, що страждання й жертви війни були, вочевидь, марними, а світ, що народжувався, аж ніяк не виглядав кращим, - все це зумовило небачене сум'яття в душах і свідомості людей, розлад суспільства з самим собою, втрату світоглядних орієнтирів і важку моральну кризу. Колишнього, довоєнного світу з його усталеними нормами і уявленнями вже не було, проте, навіть якби він існував, ті, хто повернувся з війни, були б нездатні в ньому жити, не без підстав вважаючи його цінності наскрізь фальшивими. Однак вони, у переважній своїй більшості, не змогли знайти свого місця і в новому, післявоєнному суспільстві, холодному і байдужому до їхніх переживань і досвіду. Зрозуміло, що колишні ветерани війни були вороже налаштовані до цього суспільства, не сприймали його мо-

раль, не поділяли запропоновані ідеали. Ремарк спромігся відбити їх почуття в одному реченні: «Минуле ви ненавидите, сучасне – зневажаєте, а до майбутнього вам байдуже»²¹. З іншого боку, молодь 20-х із зневагою ставилася до попереднього покоління, вважаючи його відповідальним за виникнення й тривале ведення війни, а тому, в свою чергу, також вдалося до тотального заперечення всіх минулих цінностей і норм. В суспільній свідомості виникло дуже болісне відчуття розірваності світу, і це, можливо, один з найстрашніших наслідків першої світової війни. П. Джонсон з цього приводу писав: «На початку Двадцятих на побутовому рівні почала утверджуватися істина, що нема нічого абсолютного: ні часу й простору, ні добра й зла, ні пізнання, ні навіть цінностей... У тому, що настала неувялленна, безпрецедентна моральна деградація, не можна було сумніватися, якщо дивитися на факти»²².

Отже, відчуття духовної кризи було, мабуть, найсуттєвішою ознакою суспільної свідомості й суспільного життя 1920-х років. Це дуже добре відобразила художня література, будучи своєрідним індикатором суспільних настроїв і тенденцій розвитку культури. Загальний інтелектуальний клімат, просякнутий песимізмом і відчуженістю, зневірою й почуттям тривоги, став об'єктом уваги й творчих пошуків як з боку вже визнаних майстрів реалістичного жанру, так і представників модерністського напрямку в літературі.

Серед останніх найбільш відомими були француз Марсель Пруст, який намагався показати недостовірність і відносність уявлень людини про себе і світ, розхитанність і нестійкість самого суспільства, де вона живе; австрієць Франц Кафка, який талановито передав трагічне безсилля й приреченість «маленької людини» перед жорстокістю і безглуздістю тогочасного суспільного ладу, його законів, звичаїв, моралі; ірландець Джеймс Джойс, який у своєму романі «Улісс» розвінчав моральні цінності, притаманні суспільству XIX – початку XX ст. Відчуття духовного тупика, в який потрапила європейська спільнота, добре відображено в поемі Томаса Еліота «Безплідна земля», де також підкреслюється вичерпаність творчої енергії людства, а цикл віршів «Порожні люди» закріпив за ним славу

«поета відчаю», народженого Першою світовою. На думку деяких істориків, ніхто краще не змалював той стан розгубленості та невизначеності, що охопили європейське суспільство, ніж французький поет і критик Поль Валері, який на початку 1920-х років написав: «Сумнів і безлад в нас і з нами»²³.

Взагалі, модернізм був складним феноменом, який виник ще до війни 1914 – 1918 рр., причому він був явищем не тільки мистецтва, але й суспільного життя. Його можна розглядати як своєрідний інтелектуальний виклик багатьох талановитих художників офіційним естетичним смакам, в якому поєдналися професійний і соціальний протести проти усталених традицій і норм буржуазного суспільства в цілому. Саме внаслідок і після світової війни «модернізм набув того радикального політичного виміру, якого йому досі бракувало, і те відчуття зруйнованого світу, на якому він збирався будувати новий»²⁴. На жаль, рішуче пориваючи з традиціями минулого, зробивши змістом своєї творчості руйнацію загальноприйнятого мистецтва та усталених естетичних канонів, модерністи не змогли запропонувати чогось позитивного, конструктивного, надихаючого. Характеризуючи долю модернізму після «Великої війни», канадський історик Модріс Екстейнс мав рацію, зазначивши: «Потяг творити і потяг руйнувати помінялися місцями. Потяг руйнувати посилювався; потяг творити все більше і більше ставав абстрактним. Зрештою абстракції перетворилися в божевільня, і все, що залишилося, було руйнування»²⁵.

Серед змін, що сталися в суспільній свідомості після світової війни, слід відзначити і переоцінку нібито безумовно позитивної – як здавалося раніше – ролі науки і технічного прогресу. Прийшло усвідомлення, що ні з чим незрівняна жорстокість війни значною мірою визначалася використанням досягнень науки й передових технологій²⁶. І, мабуть, першим недвозначним попередженням проти уяви, що науковий прогрес обов'язково веде до кращого, більш раціонально організованого світу, стала книга англійського письменника Олдоса Хакслі (до речі, онука відомого біолога-дарвініста ХІХ ст. Гекслі) «Чудовий новий світ», що була написана в жанрі «антиутопії» в 1932 р. У ній з великою силою й переконливістю він змалював внутрішню порожнечу, що може супроводжува-

ти життя, яке повністю організовано, точніше заорганізовано, позбавлено будь-яких емоційних переживань і ускладнень і в якому всі права вибору, прийняття рішень тощо втрачені людиною, а сама людина підпорядкована стандартизованим правилам поведінки, і де наука використовується для контролю за настроями і навіть думками людей. В цьому «новому чудовому світі» панують автоматизація, стандартизація і... бездуховність, в ньому нема місця мистецтву і найприроднішим людським почуттям – любові, материнству тощо.

Внаслідок пережитих потрясінь, страждань, соціальних катаклізмів і розглянутих вище зсувів у суспільній свідомості в соціальній психології широких верств населення мали місце непередбачувані, невідомі раніше явища. Так, у післявоєнні роки набули неабиякого поширення настрої цинізму, вихваляння насильства (т. зв. культ сили), гедонізм (прагнення до насолоди як вищого блага та основній меті людського буття) і гомосексуалізм. Послаблення традиційних обмежень і установлених норм позначилися на інституті шлюбу, відсоток розлучень збільшився серед усіх класів суспільства²⁷. Місце жінки в суспільстві, її поведінка та зовнішній вигляд зазнали разючих змін. За роки війни їх питома вага в сфері обслуговування та на виробництві дуже зросла, що сприяло й підвищенню їх соціального статусу, адже в перші післявоєнні роки в багатьох провідних країнах їм було надано право голосу, що зробило їх важливою частиною електорату й новим чинником політичного життя. Багато жінок, що під час війни залишилися без чоловіків і змушені були працювати, відчували себе більш самостійними, стали вільніше ставитися до інтимних зв'язків, прилюдно демонстрували свою розкутість, почали відкрито палити і вживати алкогольні напої, робили зачіску «під хлопця», намагалися приховати свою жіночність в одязі тощо. Це різко контрастувало з довоєнним часом.

Зростаюча свобода звичаїв і поведінки стала загальним явищем. Захоплення фрейдизмом зробило звичайним обговорення сексуальних проблем у пресі. Супутником гедонізму 1920-х рр. став стрімкий розвиток індустрії розваг. Бажання людей післявоєнного часу забути про жахи пережитого, відволіктися від тривог і невизначеності оточуючого світу

з його новими, незрозумілими, а тому ще більш лякаючими проблемами, зумовило характерне явище – переважання на шпальтах періодичних видань передусім розважальної інформації, зокрема приватне життя кінозірок, кримінальна хроніка, спортивні новини, мода, сенсаційні репортажі (наприклад, про нудистський рух або лох-несське чудовисько). На екранах кінотеатрів капіталістичних країн також панували переважно розважальні фільми, хоча з'являлися й такі, що відображали характерні риси суспільного життя того часу: песимізм, тяжіння до ірраціональності й містики, індивідуальний протест проти офіційного буржуазного мистецтва з його міщанськими ідеалами, конфлікт людини з суспільством. Так, у Німеччині, де післявоєнна криза суспільства проявилася найбільш гостро, поряд з суто комерційними, розважальними стрічками, що виконували «втішаючу» функцію, знімалися фільми експресіоністського напрямку, присвячені психопатологічним переживанням людей, що втратили контакт з оточуючою їх дійсністю – незрозумілою, ворожою, байдужою. Хворе суспільство породжувало і хворобливе мистецтво: саме в Німеччині періоду Веймарської республіки виник новий жанр – так звані фільми жахів. Всі ці стрічки про монстрів, вампірів, вбивць-збоченців опосередковано віддзеркалювали ту особливу атмосферу розгубленості й трагізму, яка панувала в суспільстві, що було травмовано поразкою у війні та невдачею Листопадової революції, доведено до відчаю безробіттям, голодом, страшенною інфляцією, заражено бацилами фашизму.

Розірваність світу, розлад у суспільній свідомості, втрата колишніх ідеалів і моральних орієнтирів, про що йшлося вище, доповнювалися і конфліктом поколінь. Після Першої світової війни не спрацював звичайний соціальний процес гармонійної передачі цінностей, норм і зразків поведінки від батьків дітям. Більш того, між поколіннями, що дотримувалися тепер кардинально протилежних поглядів на життя, розверзлася прірва. Зрозуміло, що це аж ніяк не сприяло консолідації суспільства заради подолання численних проблем, з якими воно зіткнулося в міжвоєнний період. Навпаки, посилюлися

людський егоїзм та індивідуалізм, чимало людей воліли якомога скоріше забути вчорашнє, жити сьогоденням, не думати, що чекає на них завтра. В суспільстві, значна частина якого жила інтересами тільки сьогоднішнього дня, виникав небезпечний розрив між минулим з його уроками світової війни, не дуже добре засвоєними, і недалеким майбутнім, де людство чекали ще більш страшні випробування. Багато людей відчували, що суспільство бреде наосліп посеред хаосу і безвір'я, в сум'ятті, що охопило всю його сутність, і в такому стані може прийти або до цинічної байдужості, або до неконтрольованого вибуху емоцій, щоби позбутися розчарувань, принижень, зневіри, зраджених сподівань, які накопичилися в душах людей. Саме такий вибух емоцій вдало використали нацисти в Німеччині, хоча водночас доклали чимало зусиль, щоб він стався. Голландський історик Й. Хейзінга вважав, що саме на такому моральному сум'ятті західної цивілізації диктатори Європи будували свою політичну владу²⁸.

Зміни в суспільній свідомості, про які йшла мова, були характерні здебільшого для Європи. В Америці оптимізм залишався пануючим в умонастроях населення впродовж «золотих двадцятих», але з початком світової економічної кризи в 1929 р. і йому настав край. В західному суспільстві траплялися окремі припливи оптимізму, зокрема через відносне покращення економічної кон'юнктури в роки стабілізації й відповідно зростання добробуту чи у зв'язку з так званим «феноменом Ліндберга».

Щодо останнього, то причини його знов таки пояснюються особливостями свідомості й настроїв людей першого післявоєнного десятиліття. Війна, що перетворилася в *масову*, безглуздо жорстоку бійню, здавалося, позбавила сенсу зусилля, гідність, прагнення *окремої* людини. Тому безпосадковий переліт Ліндберга з США через Атлантичний океан в Європу і викликав такий небачений вибух радості та ентузіазму у людей по обидва боки океану, що знову нагадав про самоцінність людської особистості, здатної на подвиг, самопожертву тощо, тобто про ті якості, які, здавалося, назавжди втраченими в полум'ї «Великої війни». Ось чому мільйони людей так щиро вітали Чарлза Ліндберга, де б він не з'являвся, вітали навіть

більше, ніж сорок років потому американських астронавтів, що побували на Місяці²⁹. У той час у «феномені Ліндберга», за словами вже згаданого М. Екстайнса, виявилось гостре бажання людей того часу «позбутися банальності епохи, що втратила свою віру»³⁰.

З іншого боку, чимало людей в країнах Заходу, особливо серед інтелектуалів, пов'язували свої надії на духовне відродження і встановлення кращого, більш розумного порядку в світі з будівництвом нового, соціалістичного суспільства в СРСР. Вже згаданий вище Ромен Роллан під час розмови зі Сталіним в 1935 р. говорив про симпатії до «країни, де створюється справді великий, абсолютно новий світ. Те, що ви тут робите, має грандіозне значення для всього людства і вже тепер справляє вплив на уми народів і інтелігенції... наші кращі люди покладають на вашу країну свої надії й уповання»³¹. Проте, у другій половині 1930-х років довіра й симпатії демократичних кіл західних країн до Радянського Союзу були відчутно підірвані деякими аспектами радянської допомоги республіканській Іспанії, масштабами політичних репресій 1937 – 1938 рр. тощо.

Таким чином, притаманна суспільній свідомості початку ХХ ст. впевненість у світлому майбутньому та віра в неминучість історичного прогресу були фактично зруйновані в міжвоєнний період. Жахливе кровопролиття світової війни; переродження більшовицької революції в Росії, з якою значна частина людства пов'язувала надії на краще майбутнє і більш справедливий соціальний устрій, в тоталітарну сталінську диктатуру; піднесення фашистських рухів, що прославляли насильство і зневажливо ставилися до ліберальних і демократичних цінностей, на які була зорієнтована західна цивілізація в ХІХ ст.³², – все це серйозно підірвало сподівання, що майбутнє буде визначатися прогресом і безумовним вдосконаленням світу й людини. У 1935 р. Хейзінга змушений був визнати: «Ми живемо в божевільному світі»³³, а за висловом англійського поета Одена, ХХ століття стало «добом неспокою»³⁴. Ретроспективно оцінюючи значення Першої світової та її вплив на подальший розвиток людства, Ан. Уткін дійшов сумного висновку: «Перша світова війна являє собою явище колосального регресу в світовій

історії. Вона обірвала нитку, що не переривалася так жорстоко з часів Ренесансу. Вона обірвала нитку надії на розв'язність всіх людських проблем, вона підірвала віру в майбутнє людства. ... Вона повалила культуру з п'єдесталу загального поклоніння, вона вульгаризувала обставини життя, вона зробила високе смішним, низьке привабливим, посереднє загальним. На противагу попередньому глобальному прогресу вона висунула *націоналістичну винятковість, соціальну нетерпимість, расову зарозумілість*. Перша світова війна повернула середньовічну жорстокість, звиряче самозречення, тупу зневіру в ідеали»³⁵. Тому не дивно, що війна 1914 – 1918 рр. залишилася у свідомості, душах, пам'яті цілих поколінь назавжди.

Як видається, зміни, що сталися у свідомості та настроях європейського суспільства після «Великої війни», нагадували, за висловом П. Джонсона, «образ дрейфуючого світу; відірваного від своїх якорів традиційного закону і моралі»³⁶. Послугуючись назвою відомого твору Марселя Пруста, можна сказати, що увесь міжвоєнний період європейське суспільство перебувало в пошуках втраченого стану духовної рівноваги, соціального оптимізму, віри в можливості людського розуму. Однак ці пошуки так і не досягли мети, перервані початком Другої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, суспільна свідомість, занепад європейської цивілізації, духовна криза, гедонізм, конфлікт поколінь.

Примітки:

¹ Хобсбаум Э. *Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке* / пер. С. англ. Н. Охотник. Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2017. С. 217.

² Уткин А. И. *Первая мировая война*. М.: Изд-во Эксмо, 2002. С. 5.

³ Уткин А. И. *Первая мировая война*. С. 661.

⁴ Weiss J. *Conservatism in Europe 1770 - 1945. Traditionalism, Reaction and Counter-revolution*. London: Thames and Hudson, 1977. P. 131.

⁵ Хобсбаум Э. *Разломанное время*. С.178.

⁶ Хобсбаум Е. *Разломанное время*. С. 216.

⁷ Rolland R. *Das Gewissen Europas. Tagebuch der Kriegsjahre 1914 - 1919*. Aufzeichnungen und Dokumente zur Moralggeschichte Europas in jener Zeit. Band I. Juli 1914 bis November 1915. Berlin, 1983. s. 36.

⁸ Цит. за: Kałużński Z. *Jak zaczął się wiek XX*. Polityka. N15. 1999. 15 kwietnia. S. 51.

⁹ Уэллс Г. *Очерки истории цивилизации*. М.: Изд-во Эксмо, 2004. С. 884.

¹⁰ Цит. за: Kałużński Z. *Jak zaczął się wiek XX*. S. 52.

¹¹ Ремарк Е. М. *Твори в 2-х тт. Т.1. На Західному фронті без змін. Три товариши*. Романи. Пер. з нім. / Передм. Д. Затонського. Київ: Дніпро, 1986. С. 178.

¹² Цит. за: Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. Часть 1. М.: Анубис, 1995. С. 177.

¹³ Осборн Р. *Цивилизация. Новая история Западного мира* / Пер. с англ. М. Колопотина. М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2008. С. 643.

¹⁴ Киган Д. *Первая мировая война* / Пер. с англ. Т. Горошковой, А. Николаева. М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. С. 551.

¹⁵ Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. С. 22.

¹⁶ Цит. за: McKay J. P., Hill B.D., Buckler J. *A History of Western Society*. Second Edition. Vol. II.: From Absolutism to the Present. Boston: Houghton Mifflin Company, 1983. P. 996.

¹⁷ Weiss J. *Conservatism in Europe 1770 - 1945*. P. 131.

¹⁸ Голсуорси Дж. *Сага о Форсайтах*. М.: Худож. лит-ра, 1973. Т. 2. С. 32.

¹⁹ Chambers V. et al. *The Western Experience*. Fifth ed. Vol. III. The Modern Era. N.Y.: McGraw-Hill, Inc., 1991. - 1354 p. Stearns P.N. *European Society in Upheaval. Social History Since 1800*. London: The Macmillan Company, 1970. P. 1141.

²⁰ Ремарк Е. М. *Твори в 2-х тт. Т.1. На Західному фронті без змін. Три товариши*. С. 238.

²¹ Ремарк Е. М. Вказ. праця. С. 339 - 340.

²² Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. СС. 12, 22.

²³ McKay J. P., Hill B.D., Buckler J. *A History of Western Society*. P. 991 - 992.

²⁴ Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. С. 17.

²⁵ Eksteins M. *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. 2nd ed. Toronto: Lester and Orpen Dennys Lmted., 1989. P. 328.

²⁶ Киган Д. *Первая мировая война*. С. 223.

²⁷ Stearns P.N. *European Society in Upheaval. Social History Since 1800*. London: The Macmillan Company, 1970. P. 322.

²⁸ Sontag R. J. *A Broken World: 1919-1939*. N.Y. et al.: Harper and Row, Publishers, Inc., 1972. P. 229.

²⁹ Eksteins M. *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. P. 248.

³⁰ Eksteins M. *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. P. 265.

17. Stearns P.N. *European Society in Upheaval. Social History Since 1800*. - London: The Macmillan Company, 1970. - 425.

³¹ Цит. за: Семанов С. Н., Кардашов В. И. *Йосиф Сталин: жизнь и наследие*. М.: Новатор, 1997 С. 451.

³² Findley C.V., Rothney J.A.M. *Twentieth-Century World*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1986. P. 155.

³³ Sontag R. J. *A Broken World: 1919-1939*. P. 229.

³⁴ Findley C.V., Rothney J.A.M. *Twentieth-Century World*. P. 155.

³⁵ Уткин А. И. *Первая мировая война*. С. 661 - 662.

³⁶ Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. С. 61.

УДК 94[(4-191.2):321.5/«1918/1939»

Олександр СИЧ

**Вибір народів чи вибір еліт?
(до питання про суспільно-політичний устрій
держав Центрально-Східної Європи
після Першої світової війни)**

Як відомо, після Першої світової війни народи центрально-східноєвропейського регіону (хоча й не всі) здобули право на створення власної державності. Виникли чи були відтворені 9 незалежних держав. Процес здобуття національного суверенітету та державотворення відбувався в атмосфері неабиякого суспільного піднесення й ейфорії. Поява нових держав у Центрально-Східній Європі належним чином висвітлена в працях як зарубіжних, так і українських науковців. Але поза увагою дослідників тривалий час залишався ще один аспект, тісно пов'язаний із процесом державотворення, а саме: разом із здобуттям незалежності населенню новостворених держав потрібно було обрати й форму своєї державності, тобто її суспільно політичний устрій, а також економічну систему та ідеологію. На думку автора, для народів даного регіону це було питанням доленосного значення, адже від обраної моделі суспільно-політичного устрою вирішальною мірою залежав подальший напрямок їх історичного розвитку в XX ст., в яке вони вступили, фактично опинившись на периферії європейської цивілізації, яка вже тоді (принаймні, у західній частині континенту) досягла рівня індустріального суспільства. Спробуємо з'ясувати, наскільки самостійним і усвідомленим був цей вибір і хто був його протагоністом - народи чи місцеві еліти?

© Сич О.

Друкується за: Вибір народів чи вибір еліт? (до питання про суспільно-політичний устрій держав Центрально-Східної Європи після Першої світової війни). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2019. № 2. СС. 79 - 85.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Отже, із набуттям незалежності на порядок денний стало питання й про суспільно-політичний устрій нових держав. Вирішення цього завдання ускладнювалося через відсутність досвіду державотворення у більшості народів даного регіону, які впродовж століть були позбавлені власної державності, перебуваючи у складі імперій Габсбургів, Гогенцоллернів і Романових. Тому зрозуміло, що стан їхнього суспільного розвитку визначався самим фактом перебування в складі цих імперій, а, отже, й відповідною політико-правовою культурою, яка сформувалася в умовах монархізму, централізму в управлінні, жорсткого соціального контролю, корпоративності й станової ієрархії (особливо в офіцерському та чиновницькому середовищі), значного впливу церкви. Менталітету населення були притаманні такі риси, як орієнтація на соціальну стабільність та порядок, негативне ставлення до яких-небудь нововведень, схильність до суворого дотримання традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету.

Новостворені держави (або, як їх ще називали, «держави-наступники», тобто створені на теренах колишньої Австро-Угорщини) зробили вибір на користь ліберально-демократичної моделі суспільно-політичного устрою.

Це пояснювалося, як видається, головним чином трьома обставинами. По-перше, даний вибір значною, а можливо, й вирішальною мірою визначався головним підсумком Першої світової, а саме: перемогою держав Антанти та США; іншими словами, мало місце, так би мовити, «рівняння на переможців» - носіїв зазначеного устрою.

По-друге, представники місцевої, в першу чергу, інтелектуальної еліти, які власне й очолили національно-визвольні рухи народів даного регіону, дотримувалися прозахідної, ліберально-демократичної орієнтації. Згада-ти хоча б першого президента Чехословацької республіки Томаша Масарика, який свого часу сприйняв домінуючі в Америці, але неприйнятні в Австро-Угорщині цінності лібералізму. Як відомо, в його житті й діяльності орієнтація на Захід, прихильність західним цінностям і культурі в їх англо-американському варіанті грали першорядну роль, й, можна

сказати, стали суттєвим чинником, який визначав міжвоєнну історію Чехословаччини, суспільно-політичний розвиток якої проходив на засадах демократії, з визнанням пріоритетності західних впливів¹.

По-третє, і політичну карту Центральної та Східної Європи, тобто кордони новостворених держав, і параметри їх суспільно-політичної системи визначали під час роботи Паризької мирної конференції переможці в Першій світовій. Зрозуміло, що даючи «санкцію» на створення нових держав та їхнє міжнародно-правове визнання, провідні західні держави переслідували власні цілі, прагнучи до зміцнення власного політичного впливу в центрально-східноєвропейському регіоні. З огляду на це, вони вважали для себе важливим швидко ліквідацію спадщини авторитарних імперій і форсування процесів демократизації у новостворених державах. Тому, розробляючи умови мирного післявоєнного устрою, вони відверто задекларували свою зацікавленість у просуванні саме ліберально-демократичної моделі та прискореному становленні представницьких режимів у Центрально-Східній Європі. Іншими словами, із наданням і визнанням права на національну державність народам даного регіону була недвозначно запропонована й *модель суспільно-політичної системи*.

Треба визнати, що прийняття та запровадження в молодих країнах Центральної та Східної Європи саме такої системи дійсно створювало умови для початку чи прискорення (залежно від країни) *процесу модернізації* соціально-економічних відносин, суспільних інститутів, політичної культури, духовного життя на засадах ліберальної демократії та ринкової економіки.

Проте, тут виникає ціла низка питань. Наприклад, чи був вибір такої суспільно-політичної моделі *добровільним* з боку тих народів, яким належало жити в умовах значною мірою геть нової для них суспільної системи, чи *запрограмованим* (а отже, фактично зробленим за них) волею «архітекторів» післявоєнного устрою світу? І чи був такий вибір зроблений *народом або народами* новостворених країн Центральної та Східної Європи чи передусім *провідниками* національно-визвольних рухів із представників ліберально-демократичної

(прозахідної) еліти, насамперед інтелектуальної? Також постає питання, наскільки *масовою, свідомою та одностайною* була міра суспільної підтримки цього вибору чи, послуговуючись термінологією політологів, ця підтримка була суто *ситуативною*, а, отже, тимчасовою? І, нарешті, чи склалися об'єктивні та суб'єктивні передумови саме для *такого вибору* чи він насамперед визначався результатом Першої світової війни, а саме перемогою держав Антанти та США, які уособлювали модель індустріального суспільства? Власне, ці питання можна звести до одного знаменника й сформулювати у стислому вигляді: це був вибір народів чи їхніх еліт?

Щоби дати відповідь і зрозуміти, наскільки природним і виправданим був цей вибір, варто ретроспективно розглянути зміст і підсумки їх суспільно-політичного розвитку в міжвоєнний період.

У перші післявоєнні роки в країнах даного регіону до влади прийшли сили, що орієнтувалися на проведення модернізаційних реформ, спрямованих на розбудову ліберально-демократичної держави та індустріального суспільства (націонал-ліберали у Румунії, Демократична партія в Сербії, Партія «Народової демократії» в Польщі, група «Град» у Чехословаччині). Ініціатива у внутрішньополітичному житті перейшла до буржуазно-демократичних партій, які раніше не мали широкої соціальної бази в суспільстві. Причиною їх, на перший погляд, неочікуваного лідерства була не тільки підтримка з боку впливових політичних кіл Заходу, але й вдале поєднання в їхній діяльності ідей національного відродження з готовністю до зламу старих державних структур, дискредитованих у роки війни, та наявністю ліберально-демократичних програмних настанов. Саме ці політичні сили – зрозуміло, під впливом перемоги західних демократій у війні 1914 - 1918 рр. – зробили спробу перенести на місцевий ґрунт характерні для них політичні структури та конституції (переважно французького, британського, в деяких випадках – швейцарського зразка). Як писав з цього приводу сучасний дослідник Жак Рупнік, «західні гарантії новим державам, створеним Версальським договором, йшли рука об руку з просуненням західних конституційних моделей»². Наприклад, основою так званої

«березневої» 1921 р. конституції Другої Речі Посполитої стала конституція французької Третьої Республіки. Характерно, що навіть преамбула конституції Чехословацької республіки 1920 р. копіювала початок Конституції США 1787 р., розпочинаючись словами: «Ми, Чехословацький народ...».

Процес демократизації суспільно-політичного життя розгорнувся в усіх країнах, які переживали період національно-державної консолідації, хоча й різною мірою. Найбільш послідовно демократичні перетворення були проведені в Польщі та Чехословаччині. Тут були прийняті конституції, які юридично оформлювали республіканський лад, закріплювали демократичну політичну систему, поділ вищої влади на три гілки парламентської демократії, проголошувала основні демократичні права (свободу й недоторканість особи, рівність всіх громадян країни, незалежно від походження, національності, раси або релігії, свободу союзів, зборів, друку, слова тощо. Вибори до парламенту здійснювалися на основі пропорційного, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. У лютому 1920 р. була прийнята конституція Вибори до парламенту (двопалатні Національні збори) й таємного виборчого права. Процес формування державності на демократичних засадах здобув, на перший погляд, широку підтримку в суспільстві, в тому числі з боку соціалістичних партій. Так, у Чехословаччині, вони, скориставшись демократичними процедурами, переконливо перемогли на муніципальних виборах у червні 1919 р., а соціал-демократ В. Тусар навіть очолив перший уряд.

В інших країнах Центральної та Східної Європи демократичні перетворення мали не такий радикальний характер. У Болгарії, Румунії, Королівстві сербів, хорватів і словенців демократичні зміни торкнулися переважно сфери виборчого права, а також привели до формального закріплення у законодавчих актах громадянських прав і свобод, до ліквідації архаїчних форм судового процесу тощо. Проте, в цих країнах монархічна форма правління збереглася, а партії та рухи ліберально-демократичної орієнтації займали в політичному процесі загалом доволі помірковані позиції.

Однак, при всій важливості конституційного закріплення громадянських прав і свобод, запровадження багатопартійності та парламентаризму в політичне життя цих держав, проведення регулярних виборів, слід визнати, що само по собі це не могло відразу ліквідувати авторитарну політичну культуру традиційних суспільств, яка складалася в даному регіоні століттями. Давалася взнаки й відсутність глибоких передумов у суспільній свідомості для сприйняття та поширення ліберально-демократичної ідеології, що зробило процес демократизації поверховим, нестійким.

Як виявилось, потяг для демократизації, характерний для прозахідних еліт, які встали біля керма новоутворених держав, не відображали настрої широких мас населення, які жили впродовж століть в умовах авторитарного суспільства. Незабаром з'ясувалося, що післявоєнна політизація народних мас здебільшого мала імпульсивно-емоційний характер, будучи зумовленою скоріше загальною ейфорією, яка супроводжувала лам попередньої - імперської - державності та здобуття незалежності, ніж усвідомленою готовністю до копіткої, щоденної праці заради розбудови нової суспільно-політичної системи, яка вимагала зовсім іншого рівня громадянської відповідальності. Широкі верстви населення, як і раніше, були психологічно не готовими до активної участі в суспільно-політичному житті в рамках нової для них конституційно-правової системи.

Демократизація суспільно-політичного життя могла б бути успішнішою, а отже, здобути більш суттєву підтримку населення, якби вона підкріплювалася відчутними досягненнями в соціально-економічній царині.

Спершу здавалося, що це уповні реальна перспектива, адже прихід до влади буржуазно-демократичних сил спричинив початок широкомасштабних внутрішніх реформ, які були спрямовані на проведення аграрних перетворень, будівництво чи технічне переобладнання підприємств машинобудівної, добувної, переробної, текстильної промисловості, розвиток банківсько-фінансової сфери, спроби державного регулювання трудових відносин тощо.

Однак, незважаючи на певні успіхи першої хвилі економічних реформ, вони не були реалізовані в повному обсязі (а часто й не доведені до кінця), а їх результати виявилися вельми скромні-

ми. До того ж – і це важливо! – переважна частка населення не змогла швидко призвичаїтися до динамічних змін і суперечливих проявів процесу модернізації, що, в свою чергу, не лише вповільнювало темпи реформ, але й суттєво знижувало їх реальний економічний ефект, збільшувало державні витрати на їх проведення, породжувало соціальну напругу в суспільстві.

Недивно, що через деякий час така пришвидшена, спрямована на злам самих устоїв суспільства модернізація, яка проводилася «згори» досить вузьким колом представників буржуазно-демократичної еліти, почала стикатися з постійно зростаючим опором традиційних верств населення.

В умовах загострення соціально-економічних проблем внаслідок проведення реформ, які вели до ліквідації усталених форм існування, в масах народжувалося бажання повернутися до звичного укладу життя, побачити на чолі держави «сильну людину», здатну навести лад і приборкати реформаторський запал політиків прозахідної орієнтації. Для більшої частини населення більш близькими й зрозумілими були патріархальні моральні цінності та гасла націоналістів, ніж запозичені, привнесені ззовні ліберально-демократичні ідеї з такими поняттями, як громадянська відповідальність, свобода індивідуального вибору, права людини тощо. Саме така, успадкована від імперських часів суспільно-політична орієнтація більшості народу і стала важливою причиною слабкості демократичних інститутів і, як наслідок, помітного посилення авторитарних тенденцій у політичному житті країн Центральної та Східної Європи.

Ще одним чинником, який, на наш погляд, фатально позначився на долі демократії зокрема, став націоналізм, на який «захворіли» правлячі еліти центрально-східноєвропейських країн.

Як не дивно, але націоналізм, нібито остаточно дискредитований під час війни, швидко відродився в нових суверенних державах. Лідери національних рухів, прийшовши до влади, всіляко підкреслювали мовні й культурні відмінності, роздмухували «історичні образи», завдані їхній нації іншими народами, нехтували традиційними зв'язками та економічними інтересами, висували претензії до сусідів. Встановлені ними

режими в новостворених або реорганізованих державах Центрально-Східної Європи, писав відомий британський історик Ерік Хобсбаум, «тяжіли до націоналізму, почасти через незадоволення політикою іноземних держав, програними війнами чи прогнилими імперіями, почасти від того, що розмахування національним прапором обіцяло владі легітимність і популярність»³.

Таким чином, майже кожна з новостворених держав відтворювала, нібито в мініатюрі, ту імперію, в складі якої раніше перебували її народи, тобто включала етнічні меншини, як правило, незадоволені своїм статусом у цих нових державах, уряди яких відмовили їм у праві на самовизначення, реалізувавши його тільки для своїх народів. Більше того, становище етнічних меншин у новоутворених державах у чомусь навіть погіршилось. Мабуть відчуваючи, що незабаром це може стати джерелом гострих конфліктів, творці нової Європи намагалися запобігти їхньому виникненню, включивши в мирні договори спеціальні статті щодо становища й прав етнічних меншин. У Черчілль свідчив: «Необхідно додати, що в усі договори стосовно кордонів нових держав *були внесені* точні й докладні установлення, що мали за мету захистити національні меншини, забезпечити їм справедливе ставлення й надати їм повне рівноправ'я»⁴. Юридично це було оформлено у так званому Трактаті меншин. Але, як показав вже найближчий час, цього виявилось недостатньо, бо націоналістичні уряди цих держав а ргіогі не могли дотримуватися демократичної політики щодо меншин.

Так, незважаючи на те, що права меншин у Другій Речі Посполитій були закріплені в Конституції 1921 р. та інших законодавчих актах, впродовж 1919 - 1926 рр. уряд та інші державні установи систематично ігнорували взяті на себе міжнародні зобов'язання (згадати хоча б політику колонізації та асиміляції стосовно української меншини). У Румунії, де в 1930 р. національно-етнічні меншини складали 28% населення, споглядалася подібна ситуація. Попри відповідні статті у конституції держави та закон про національності (1924 р.), румунська влада також мала доволі серйозні проблеми зі своїми меншинами, особливо угорською, яка, будучи незадоволеною

проведенням земельної реформи в Трансильванії, законами про освіту та ін., протягом 1920 - 1940 рр. подала 47 скарг до Ліги Націй⁵. Навіть Чехословаччина, яка була, на думку Э. Хобсбаума, «єдиною справжньою демократією в Східній і Центральній Європі», в 1930-ті роки «не змогла більше утримувати разом чехів, словаків, німців, угорців і українців»⁶.

Автори цікавої статті, що має назву «Подвійні трансформації: формування нації та демократизація у міжвоєнній Східно-Центральній Європі», справедливо зазначають, що «націоналізм став свого роду державною доктриною, який глибоко впливав на внутрішню політику й, в кінцевому підсумку, зірвав постійні зусилля демократизації»⁷. Вони визнають, що «національні» цінності виявилися для місцевих еліт більш пріоритетними, ніж «демократичні» цінності, тому така їх політика «підривала або навіть перешкодила демократичній консолідації»⁸. Відомий англійський історик Джон Кіган писав: «Ортодоксальні націоналісти зуміли взяти гору над етнічними меншинами в Югославії, Чехословаччині і Польщі,... Звільнення народів Східної Європи від імперського правління німецькомовних династій – Гогенцоллернів або Габсбургів – принесло настільки ж мало спокою в держави, які вони заснували. Жодна з них – Польща, Чехословаччина, Сербське Королівство, Хорватія і Словенія чи, як вона стала називатися з 1929 року, Югославія – не стала незалежною з достатньою однорідністю, щоб почати стійке політичне життя»⁹.

Отже, націоналізм став вельми важливим чинником, який значною мірою зумовив відмову від демократичних інститутів і процедур і водночас перехід до авторитарних форм правління. Це, зрештою, змінило характер і напрямок політичного розвитку країн розглядуваного регіону (з демократичного на авторитарний) та призвело до остаточного згортання модернізаційних реформ, розпочатих після Першої світової війни. З середини 1920-х рр. у цих країнах має місце низка державних переворотів і встановлення диктаторських режимів.

Таким чином, після Першої світової війни народи Центральної та Східної Європи, здобувши власну державність, разом із нею отримали історичний шанс, а саме: за зразком провідних країн Західної Європи та Північної Америки розпочати розбудову

нового суспільства з демократичною системою державного управління та ринковою економікою. Однак проведена – переважно завдяки тиску ззовні та за ініціативи прозахідно налаштованої еліти – демократизація суспільно-політичного ладу виявилася доволі формальною й поверховою, вона виявилася нездатною кардинально змінити притаманну населенню політичну культуру, норми соціальної поведінки та усталені традиції. Фактично більшість населення не сприйняла її чи, радше, не була до неї готовою, перебуваючи в полоні традиційних уявлень і стереотипів, успадкованих від імперського минулого. Вже незабаром, буквально через 5 - 7 років після здобуття власної державності, стала очевидною поверховість демократичних змін у Центрально-Східній Європі. Архаїчна соціальна структура (переважання селянства, різке скорочення внаслідок світової війни прошарку аристократії, порівняно незначна чисельність робітничого класу, соціальна неоднорідність буржуазії), заплутаність національних відносин і зростаюче незадоволення національних меншин), нестійке соціально-економічне становище, відсутність реальної національно-державної єдності (у тому числі через успадковані від імперського минулого проблеми регіоналізму) зумовили нездатність тих політичних сил, які отримали владу, керувати країною за допомогою демократичних механізмів. Тому, як дотепно зауважив знаний американський історик угорського походження Джон Лукач: «Тодішня перемога західних демократій, крім усього іншого, призвела до прийняття французького (а в деяких випадках - британського і швейцарського) типу конституцій і політичних структур по всій Європі. Але ці піджаки імпортного покроя не налізли на кремезні постаті їх тимчасових власників. Шви скоро розійшлися, одяг довго не носився. Максимум через 14 років після 1920 року більшість країн Східної та Південної Європи... закинули парламентську демократію (зауважте, що це сталося навіть до того, як в цьому напрямі почав чинити вплив і тиск гітлерівський Третій рейх)»¹⁰.

Звідси випливає очевидний висновок: зроблений вибір – з точки зору здійснення суспільно-політичної та економічної модернізації західного зразка – виявився короткочасним і в цілому невдалим (виняток становила хіба що Чехословаччина), а речникам такого вибору (з середовища

національної еліти) вочевидь бракувало широкої народної підтримки. У підсумку, за визначенням У. Черчілля, ці «високонаціоналістичні держави»¹¹, як і раніше, залишалися фактично «периферійними» країнами Європи.

Водночас не варто вважати, що цей перший демократичний досвід нічого не дав народам центрально-європейського регіону. Хай і нетривале перебування в умовах демократичної системи започаткувало процес формування засад сучасного громадянського суспільства, а встановлені консервативними силами авторитарні диктатури не змогли повністю відновити традиційне суспільство та розв'язати назрілі проблеми. Більше того, деякі з них втягнули свої країни в Другу світову війну на боці держав фашистського блоку, поставивши їх таким чином на грань національної катастрофи, внаслідок чого після війни питання суспільного вибору знову постало на порядок денний.

Ключові слова: суспільно-політичний устрій, еліти, процес модернізації, імперська спадщина, демократизація, націоналізм.

Примітки:

¹ Див. докладніше: *The spirit of Tomash G. Masarik (1850- 1937): An antology / Ed. by Kovtun G.*, London, 1990.

² Rupnik J. *Eastern Europe: The International Context*. In: *Journal of Democracy*. 2000, N 2, p. 117.

³ Э.Хобсбаум. *Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914 - 1991)* [Eric Hobsbawm. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914 - 1991*]. М., 2004. с. 126.

⁴ Черчилль У. *Мировой кризис. Автобиография. Речи.* [Winston S. Churchill. *The World Crisis*]. М., 2004. с. 284.

⁵ Bulei I. *A Short History of Romania*. Second edition. Bucharest, 1998. P. 121.

⁶ Хобсбаум Э. *Эпоха крайностей*. с. 155.

⁷ Heidi Hein-Kircher, Steffen Kailitz. *"Double transformations: "nation formation and democratization in interwar East Central Europe*. In: *Nationalities Papers*, 2018, Vol. 46, No. 5, pp. 746 - 747.

⁸ Hein-Kircher H., Kailitz St. «*Double transformations*»: 'nation formation and democratization in interwar East Central Europe, p. 746.

⁹ Киган Д. *Первая мировая война* [John Keegan. The First World War]. М., 2002, сс. 550, 556.

¹⁰ Лукач Дж. *Конец двадцатого века и конец эпохи модерна*. [Gohn Lukacs. The End of the Twentieth Century and the End of Modern Age]. СПб., 2003, с. 135.

¹² Черчилль У. *Мировой кризис*, с. 508.

УДК 94:321.7(430)«1919/1932»

Олександр СИЧ

Демократичний досвід Веймарської Німеччини
(ретроспективний аналіз)

Як відомо, на рубежі 1980 - 1990-х рр. у результаті суспільно-політичних трансформацій у країнах Центральної й Східної Європи та у колишніх республіках Радянського Союзу почався процес демократизації, що став складовою, та, напевно, найпримітнішою рисою того явища, яке відомий американський політолог з Гарвардського університету Семюел Гантінгтон назвав «третьою хвилею демократії»¹. У той же час минулі роки показали, наскільки складним і суперечливим виявився цей процес. Більш того, як переконливо показав у своїх роботах той же Гантінгтон, історичний досвід свідчить, що після таких «хвиль» звичайно починається «відлив», здатний знищити досягнення демократії. Не застраховані від такого повороту подій і країни східноєвропейського регіону. Вивчення того, які політичні сили, об'єктивні чинники, зовнішні обставини сприяють укоріненню демократичних порядків або, навпаки, розхитують і навіть підривають їх, має в сучасних умовах не тільки науково-пізнавальний інтерес, але й набуває неабиякої політичної актуальності для багатьох країн, що встали на шлях демократизації і зіштовхнулися з такими небезпечними для майбутнього демократії явищами, як войовничий етнічний націоналізм, соціальні наслідки економічної кризи та ін. Тому, імовірно, не випадково, що на початку 1990-х

© Сич О.

Друкується за: Демократичний досвід Веймарської Німеччини (ретроспективний аналіз). *Суспільно-політична історія країн Європи в XX столітті*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. С. 151 – 167.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

рр. на Заході з'явилася ціла низка серйозних досліджень, присвячених, по суті, одній проблемі, а саме: чому в 1930-х рр. у деяких країнах демократія встояла, зміцніла, а в інших була втрачена в результаті фашистського натиску?²

Зогляду на сказане, сумний досвід демократії у Веймарській республіці досить повчальний і не раз привертав увагу вчених. Достатньо згадати роботи, наприклад, Карла Дитріха Брахера і Ральфа Дарендорфа³. Причому досліджувалася цікавляча нас проблема через призму різних підходів. Так, Олександр Гершенкрон і Баррінгтон Мур дали переважно її соціологічний аналіз⁴. Продовжувалися спроби осмислити причини занепаду Веймарської республіки в працях спеціального і загального характеру й в останні десятиліття. Спробуємо виділити з них найбільш істотні, що й визначили долю німецької демократії у міжвоєнний період.

1919 року вперше в німецькій історії в країні встановлено дійсно демократичний парламентський режим, що було зумовлено як поразкою у війні, так і результатами Листопадової революції, що покінчила з монархією та забезпечила німецькому народу демократичні права і свободи. Прийнята в тому ж році конституція юридично оформила нову державу – Веймарську республіку. Історичні обставини, за яких вона з'явилася, наклали специфічний відбиток на її «імідж» в очах мільйонів німців і визначили деякі, так би мовити, «убудовані вади» молодій державі.

Веймарська демократія, як політична система, виникла в умовах глибокої суспільної кризи, що охопила країну внаслідок військової поразки. Тому ставлення до неї було неоднозначним. З одного боку, потяг мас до перебудови існуючого суспільного ладу на демократичних засадах був очевидним і щирим. На перших післявоєнних виборах майже 76% виборців підтримали новий республікансько-демократичний устрій. З іншого боку, перша німецька республіка у свідомості більшості населення країни так чи інакше асоціювалася з поразкою у війні і з усіма її негативними наслідками. Союзники по Антанті вчинили досить недалекоглядно, примусивши підписати і Комп'єнське перемир'я (фактично капітуляцію), а згодом і Версальський договір не дійсних винуватців війни з

боку Німеччини, а представників нової, демократичної влади, тим самим значною мірою дискредитувавши щойно народжену німецьку демократію. Тому багато німців вважали нову форму політичного устрою результатом насамперед у край несприятливих обставин, тобто чимось змушеним або нав'язаним ззовні за допомогою «внутрішніх ворогів».

До того ж перші роки існування Веймарської республіки (1919 - 1923) характеризувалися відсутністю політичної та економічної стабільності, гострими політичними конфліктами, ідеологічним протиборством, великими страйками, збройними виступами робітників, з одного боку, і розлючених мілітаристів, з другого, діями підбурюваних Францією сепаратистів у Рейнській області, збільшенням числа реакційних, націоналістичних напіввійськових організацій, економічною розрухою, зростаючою інфляцією, великим безробіттям, проблемою з виплатою репарацій.

Відомий західнонімецький історик і публіцист Себастьян Хаффнер вважав, що у першій половині 1919 року у країні вирувала справжня громадянська війна, підкресливши, що саме вона «породила Веймарську республіку й визначила її нещасливий історичний шлях»⁵. Не вдаючись до полеміки щодо хронологічних меж цієї громадянської війни, яка, на думку автора даної статті, тривала – то тимчасово вщухаючи, то спалахуючи з новою силою – фактично до кінця 1923 р. і про яку, за словами того ж Хаффнера, сором'язливо умовчують німецькі підручники з історії, акцентуємо увагу на відомій істині: будь-яка громадянська війна завжди веде до розколу суспільства, залишаючи глибокі психологічні травми в душі нації. Так було й у Німеччині, більш того, тут вона привела не тільки до перманентного протистояння між республікансько-демократичними і консервативними, промонархічними, націоналістичними силами, але й до глибокого розколу потужного до цього часу робітничого руху на два табори, що стали запекло боротися один з одним: соціал-демократичний (реформістський) і комуністичний (революційний). Питання «Хто винуватий?», тобто несе головну відповідальність за цю трагедію німецького робітничого руху, виходить за рамки даної статті. Відзначимо лише кілька відомих і очевидних фактів.

Волею долі біля витоків німецької демократії опинилися праві соціал-демократи, які неочікувано для себе отримали в листопаді 1918 р. всю повноту влади в країні та підтримку значної частини населення. Перед ними встала задача заповнити політичний вакуум, що утворився внаслідок дезинтеграції старого режиму і закласти міцні основи парламентської демократичної системи. Керівники СДПН і правого крила НСДПН вважали себе головними творцями Веймарської республіки. Однак із самого початку обережні та антикомуністично налаштовані лідери СДПН, явно перебільшуючи «загрозу більшовизму» і побоюючись радикальних змін, приклали чимало зусиль для усунення з політичної сцени радикальної лівої опозиції в особі комуністів і незалежних соціалістів і заради цього пішли на ганебний союз з німецькою вояччиною й реакційним генералітетом (пакт Еберта - Гренера). І ліві цього не забули, як і фактичного потурання учасникам каппівського путчу (у сенсі відсутності їх належного покарання за спробу державного перевороту в березні 1920 р.), що дивно контрастувало з репресіями соціал-демократичного уряду щодо спартаківців⁶. З огляду на ці обставини, подолання розколу у соціалістичному, а отже, й у робітничому русі видавалося досить проблематичним. Це означало, по-перше, втрату якої-небудь можливості для СДПН об'єднатися з лівими силами в майбутньому, а, по-друге, фатальне послаблення позицій робітничого класу в цілому, який об'єктивно міг би стати (разом із середнім класом) однією з надійних опор щойно встановленого демократичного порядку. Курс же керівництва СДПН на формування політичної коаліції з «поміркованими» буржуазними партіями (головним чином із партією Центру та Німецькою демократичною партією, а також із ліберальною Німецькою народною партією) в історичній перспективі себе не виправдала.

Через низку об'єктивних обставин і суб'єктивних прорахунків лідерів соціал-демократії у ставленні населення до веймарського режиму незабаром з'явилася явна неприязнь і навіть неприхована ворожість, які поступово посилювалися. Усього через дев'ять місяців після прийняття Веймарської

конституції, що закріпила засади демократії в країні, її засновники і прихильники виявилися у меншості, яку вже ніколи не змогли перетворити на більшість, а саме: на виборах 1920 р. до рейхстагу за них проголосували не 19 млн. виборців, як у 1919 р., а тільки 11 млн (або 47% замість 76%), тоді як їхні супротивники справа та зліва разом зібрали приблизно 14,4 млн голосів. З цього часу Веймарська республіка переходить на оборонні позиції усередині країни, ніколи більше не спромігшись утворити сильний демократичний уряд.

Прагнучи підняти свій авторитет, що помітно похитнувся у широких масах і відновити контроль над робітничим рухом, реформістське керівництво СДПН узяло курс на створення в Німеччині т. зв. Sozialstaat або соціальної держави (чи, за більш пізньою термінологією, «держави загального благоденства»), що розглядалося ним як вирішальний чинник у зміцненні довіри до республіки в очах робітничого і середнього класів, які були її головними прихильниками. Більше того, у контексті програної війни та Листопадової революції успішні соціальні реформи вважалися просто необхідними, щоби розвіяти упередження і навіть ворожість, що залишалися у середовищі революційно налаштованих робітників щодо правих лідерів СДПН⁷. Варто визнати, що на цьому напрямку соціал-демократи домоглися помітних успіхів, які свого часу вочевидь недооцінювалися марксистською історіографією як у СРСР, так і у Німецькій Демократичній Республіці. До таких досягнень потрібно віднести велике житлове будівництво для робітників і інших малозабезпечених груп населення (за 1919 - 1931 рр. було побудовано більше 2,4 млн будинків), зниження квартплати, збільшення у 1925 - 1928 р. витрат на соціальні потреби на 25%, значні асигнування на розвиток освіти, культури, збільшення реальної заробітної плати (один із найвищих показників у Європі наприкінці 1920-х рр.)⁸. Поліпшення соціальних умов різко скоротило еміграцію з країни. Однак у цілому соціал-демократи та буржуазні ліберали, що їх підтримували, зазнали невдачі у реалізації своїх далекосяжних соціальних планів, а початок світової економічної кризи 1929 - 1933 рр. взагалі поставив на них хрест. Безробіття, навіть серед членів профспілок, залишалося високим.

До того ж, соціальні та культурні досягнення другої половини 1920-х рр. вимагали великих і постійно зростаючих витрат, які переобтяжували державний бюджет і викликали неабияке незадоволення тих верств населення (насамперед селянства і середнього класу), за рахунок яких підвищувалися податки. Останні вважали, що представники СДПН, перебуваючи в уряді, займаються небезпечними «марксистськими експериментами», «егоїстично» піклуючись тільки про поліпшення становища робітників. Втім у тих умовах соціал-демократи навряд чи могли зробити більше. Дуже точно змалював ситуацію, в яку вони потрапили, відомий економіст і соціолог Йозеф Шумпетер: «Війна і викликані нею зрушення в політичній структурі відкрили соціалістам міністерські кабінети, однак прихований під лахміттям старого убрання соціальний організм і, зокрема, економічний процес залишалися тими ж, що і колись... Соціальна й економічна система, яка їм дісталася, могла рухатися тільки по капіталістичним рейкам. Соціалісти могли її контролювати, регулювати на користь праці..., але нічого специфічно соціалістичного вони зробити не могли. Їм довелося «управляти капіталізмом»... Прийняті ними заходи вони старанно одягали в шати із соціалістичної фразеології...»⁹.

Справа в тому, що на з'їзді СДПН у вересні 1921 р. у Гьорліці була прийнята нова програма, основою якої стала концепція «демократичного соціалізму» – такий собі варіант «третього шляху» між капіталізмом і соціалізмом радянського зразка. Тому й провали економічної політики урядів Веймарської республіки сприймалися значною частиною населення як результат невластивих «німецькому духові» і непродуманих «соціалістичних експериментів», що дискредитувало як ідею соціалізму, так і той демократичний режим, від імені якого ці «експерименти» проводилися.

Негативну роль у долі демократії в Німеччині зіграли серйозні економічні труднощі, що припали на роки Веймарської республіки. Після постійного недоїдання під час війни у багатьох містах країни в 1920 році лютував по суті голод. Ледь оговтавшись від труднощів післявоєнного лихоліття, німці зазнали небаченої гіперінфляції 1923 р., що розорила й зробила

жебраками сотні тисяч, якщо не мільйони, людей. Удови, сироти, пенсіонери, армійські офіцери, вчителі, держслужбовці та інші, хто жив на фіксовані доходи, пережили справжній психологічний шок, коли бачили як їхня заробітна плата чи пенсія знецінюються майже щодня, а багаторічні заощадження, відкладені на «чорний день», тануть буквально на очах. В їхньому середовищі запанували розгубленість, розпач, обурення, які ще більше посилювалися через очевидне збагачення на тлі їхніх страждань «нової буржуазії», яка збагатилася на військових поставках і примножила свої статки завдяки інфляції, привласнивши фактично величезну частину коштів, що належали середньому класу, вихованому в традиціях завзятої праці, ощадливості тощо. Ця спекулятивна буржуазія, яка жила прибутками сьогоденного дня і мало переймалася майбутнім і тим більше інтересами країни, отримала назву «шиберів». Те, що саме середній клас, який зазвичай є стабілізуючою соціальною силою демократичного порядку, найбільше постраждав внаслідок інфляції 1923 р., виявилось, як зазначив американський історик Ф. Джільберт, «фатальним ударом по престижу республіканського режиму»¹⁰, якому цей клас ніколи не вибачив катастрофічні для нього наслідки цієї інфляції. Економічні потрясіння 1923 р. негативно позначилися на соціальному статусі середнього класу, озлобили його та штовхнули до правих партій, що в такий спосіб ще більше послабило соціальну базу демократичного режиму. Незадоволеними були й робітники, які відчували, що демократичні уряди «веймарської коаліції» з помітною участю представників СДПН, незважаючи на широкомовні обіцянки останніх, усе-таки мало зробили для підвищення рівня їхнього життя.

Хоча друга половина 1920-х рр. стала періодом економічної стабілізації, основна маса населення не встигла отямитися після потрясінь 1922 - 1923 рр. і тому особливо важко сприйняла світову економічну кризу 1929 - 1933 рр., яка сприяла ще більш глибокому соціальному незадоволенню, всеохоплюючому страху перед майбутнім і нездоланим бажанням повірити в рецепти швидкого «одужання» німецької економіки і суспільства в цілому, які пропонувалися праворадикальними партіями. Тут доречно пригадати слова відомого німецького політолога, літератора, теоре-

тика соціальної демократії, знаменитого правника, співавтора Годесберзької програми СДПН Карла Шмітта: «Демократія, при якій люди голодують, при якій живуть у постійному страху перед економічним насильством, при якій їм закритий доступ до цінностей культури й освіти, що підносять життя над тваринним животінням, була б самим протиріччям»¹¹.

Розвиваючи цю думку, К. Шмітт дійшов висновку: «Демократія як вища форма організації життя в державі ставиться під сумнів, якщо в тих областях життя, від яких залежить буття громадян, люди залишаються без захисту обраними ними представниками їхніх інтересів...»¹². Можна сказати, що криза 1929 - 1933 рр. мала особливо руйнівний психологічний ефект для населення ще й тому, що сталася незабаром після страждань, заподіяних гіперінфляцією 1923 р.; вона підірвала залишки тієї віри до своєї демократичної держави, яку частина німців ще зберігала. Вже в 1930 р. на виборах до рейхстагу двоє з кожних п'яти виборців віддали свої голоси партіям, які відкрито закликали до ліквідації демократичного ладу Веймарської республіки¹³.

У політичному плані фатальною слабкістю Веймарської демократії стала та обставина, що впродовж усього періоду свого існування вона піддавалася безперервним атакам як справа, так і зліва. Причини, з яких вона зазнавала постійних нападів з боку консервативних, промонархічних, націоналістичних сил німецького суспільства, в авангарді яких йшла нацистська партія, очевидні й не вимагають особливих пояснень. Їхня ворожість до демократії мала, так би мовити, генетичний характер. Як вірно відзначив у своїй відомій книзі Алан Буллок, загальним ґрунтом, на якому об'єдналися всі праві партії, організації, групи були націоналізм і прагнення змити «ганьбу» 18-го року, винуватцями якого вони вважали уряди «листопадових злочинців», тобто соціал-демократів і представників ліберальної буржуазії, які співробітничали з ними, та католицької партії Центру; саме представники цих партій, за логікою правих, зрадили свою країну і погодилися з її національним приниженням. Таким чином, агресивність післявоєнного німецького націоналізму була спрямована все-редину, проти республіки і демократії¹⁴.

Разом з тим до числа найбільш послідовних супротивників Веймарської республіки з моменту її появи належали і комуністи, які вважали, що всі її уряди служать інтересам тільки заможних класів¹⁵. Дотримуючись такої позиції, КПН фактично ускладнила собі шлях до збільшення впливу в масах і сприяла послабленню парламентської демократії, зосередившись головним чином на боротьбі з соціал-демократами. Це мало вкрай негативні наслідки для долі демократичного режиму, фактично блокуючи його нормальне функціонування, тому що голоси депутатів-комуністів, які майже завжди виступали в рейхстазі проти уряду та його пропозицій, разом із голосами депутатів від правих партій завжди чисельно переважали голоси представників «веймарської коаліції». У результаті в 1920 - 1930 рр. середня тривалість діяльності 20 коаліційних урядів не перевищувала 8,5 місяців, крім останнього (1928 - 1930 р.)¹⁶. У будь-якому випадку проведення сильної, послідовної внутрішньої політики ставало практично неможливим. У свою чергу, соціал-демократична верхівка, принципово уникаючи будь-яких форм співробітництва з «ворогами республіками», тобто комуністами, вже не могла відмовитися від компромісу з будь-яким, навіть реакційним буржуазним урядом, якщо він хоча б формально декларував прихильність до збереження підвалин парламентаризму¹⁷.

На думку американського історика Р. Зонтага, «мовчазне співробітництво» КПН із нацистами, безсумнівно, допомогло забезпечити загибель Веймарської республіки¹⁸. Збіг позицій комуністичної та нацистської фракцій при голосуванні в рейхстазі з низки питань породив явище, яке одержало назву «націонал-більшовизму». Ці дві сили, атакуючи веймарську демократію з двох боків і розхитуючи її підвалини, водночас ненавиділи одна одну, тому ні про яке реальне співробітництво, природно, не могло бути й мови. Комуністи розглядали німецький фашизм, небезпеку якого вони довгий час недооцінювали, просто як останню стадію вмираючого капіталізму, за якою у найближчій перспективі повинна була б початися соціалістична революція; а тому вони, як писав той же Зонтаг, «переступили разом з нацистами через труп німецької соціальної демократії, впевнені, що це було необхідно, «щоби схопити буржуазію за горло»¹⁹.

І хоча радикальна ліва опозиція в особі компартії постійно подавалася владою як головна загроза німецькій демократії, однак, як справедливо зауважив А. Буллок, реальна небезпека походила від правих²⁰. Зрештою, гостре політичне протистояння прихильників демократії з її супротивниками справа та зліва, характерне для всього періоду існування Веймарської республіки, дозволяє уподібнити останню «свічці, підпаленій з двох кінців»²¹.

Наступним чинником, що згубно позначився на долі німецької демократії, була нездатність засновників і прихильників республіканського ладу змінити соціальну структуру довоєнної Німеччини і підірвати позиції панівних раніше класів і соціальних груп - земельної аристократії (остельбського юнкерства), вищого чиновництва, значної частини офіцерського корпусу, магнатів великих промислових компаній, насамперед у важкій індустрії. Ці соціальні групи продовжували зберігати сильні позиції в політичному та економічному житті, а їхні представники посідали ключові посади в державі. Вони лише зовні визнали зміни, що відбулися в 1918 – 1919 рр. (падіння кайзерівської монархії, встановлення республіки та демократичних інститутів), але в душі залишалися їх непримиреними ворогами відповідно до свого виховання, світогляду, традицій. Під їхнім впливом перебували судді, вчителі, цивільні службовці, яких також використовували для підризу демократичних порядків зсередини²². Отже, склалася парадоксальна ситуація, коли завдання зміцнення демократичних порядків, дотримання демократичної конституції, пропаганди демократичних цінностей були покладені переважно на людей, які майже не приховували своїх антидемократичних і антиреспубліканських переконань. Старий правлячий клас, певною мірою усунутий від верховної влади, продовжував зберігати у своїх руках могутні важелі впливу на формування і здійснення внутрішньополітичного курсу молодого республіки, використовуючи разом із тим всі можливості для її дискредитації. Вина за це у вирішальному ступені лягає на засновників республіки (і насамперед правих лідерів соціал-демократії, що стояли біля її колиски), які, як свого часу відзначив англійський історик Р. Палмер, «пішли на компроміс з цим класом замість того, щоби знищити його»²³.

Політологи, що вивчали феномен демократії, переконливо показали, наскільки важливою гарантією її збереження є наявність ефективного цивільного контролю над збройними силами і поліцією²⁴. Говорити про подібний контроль над рейхсвером у роки Веймарської республіки, як і про лояльність його командування республікансько-демократичним інститутам, можна доволі умовно, досить згадати позицію армійського керівництва під час капівського путчу 1920 р., організованого реакційними цивільними і мілітарними елементами з метою встановлення ультраправої диктатури з перспективою реставрації монархічного ладу. Веймарські уряди ніколи реально не контролювали армію, яка продовжувала залишатися «державою в державі», що було, як зауважив А. Буллок, «однією з найбільш разючих і небезпечних аномалій Веймарської республіки»²⁵.

Аналізуючи умови, що визначили невдачу першого досвіду демократії в Німеччині, варто вказати ще на три моменти, які допомагають краще усвідомити причини її нетривалого існування.

Як відомо, буржуазні ліберали і соціал-демократи не змогли (чи не встигли через світову економічну кризу, що почалася в 1929 р.) реалізувати свої далекосяжні плани зі створення «соціальної держави», тому прагнули продемонструвати, що хоча б у культурній царині за їх правління почалася нова ера. І дійсно, є всі підстави вважати, що в 1920-ті рр. країна переживала культурне піднесення, перетворившись на один із світових центрів культурного життя. Невипадково, що її столиця вабила своєю інтелектуальною атмосферою письменників, художників, журналістів з усього світу. Для культурного життя Берліну і великих німецьких міст були характерними розкутість і творче новаторство, художні шукання, пошук нових засобів самовираження та відображення навколишньої дійсності, заперечення традиційних форм мистецтва, розвиток контактів із найбільш передовими інтелектуальними рухами інших країн. Однак саме така спрямованість культурного життя викликала опозицію багатьох консервативно налаштованих німців, які розглядали це як ще один доказ того, що веймарський режим означав розрив з власне німецькою традицією, етикою, культурою, а тому був

чужорідним елементом на даному етапі німецької історії. Між Берліном, що уособлював прогрес і потяг до новачій, і сільськими районами, населення яких дотримувалося традиційного укладу й залишалося дуже далеким від стрімких змін сучасного життя, зростала відчуженість. У провінції представників веймарської адміністрації називали «збірною командою базік», «учасниками інтернаціональної єврейської змови», «збіговиськом парламентських пустобрехів», вважаючи, що вони мають намір зазіхнути на те, що вкладалося німцями в поняття Kultur. Це посилювало відчуження Берліна й інших великих німецьких міст від значної частини населення країни, що згодом успішно використовувалося нацистською пропагандою для дискредитації «веймарської системи»²⁶.

Взагалі, чисто психологічно більшість німців виявилася неготовою до сприйняття демократичних порядків. Довоєнне життя, розмірене, чітко організоване в соціально-політичному сенсі, із загальноприйнятою ієрархією цінностей і норм поведінки, відходило у минуле. Через низку суспільних потрясінь, що сталися після війни, багато німців втратили звичні для них духовні опори: віру в кайзера, тобто монархію, віру в могутність Німецької імперії та перевагу «німецького духу», віру в бога, яка теж похитнулася. Дуже точно змалював психологічний стан «веймарського німця» радянський автор М. Тартаковський: «Слухняний, покірний наказові й окрикові вірнопідданий кайзера все не міг звикнути до демократії, до Веймарської конституції з її свободами, які, на думку багатьох, годилися скоріше «для бурлак», а не для дисциплінованих німців, ще недавно гордих «своєю непереможною батьківщиною». Їх, що звикли козиряти й виконувати, лякали ці свободи, що додавали проблем, тому що припускали можливість вибору й, виходить, самостійного рішення. Зрозуміло, з особистою відповідальністю при цьому, хоча б перед самим собою. Далеко не всякий був готовий до цього»²⁷. Як не дивно це може видаватися на перший погляд, але саме можливість особистого вибору, вільного волевиявлення, як одна з найважливіших переваг демократичного ладу, відлякувала та навіть дратувала багатьох німців. А робити вибір доводилося досить часто, тому що за 1919 - 1933 рр. відбулися 10 загальнонаціональних виборів (до рейхстагу, вибори президента), не рахуючи референдумів.

Привабливість нового державного устрою визначається різними чинниками - економічними досягненнями, політичною стабільністю і т. ін., серед яких неабияке значення має наявність здатних, переконаних у перевагах цього нового порядку керівників. У Веймарській республіці не виявилось дійсно видатних політичних лідерів. До таких на-вряд чи можна віднести її першого президента - Еберта, а інший, безсумнівно, більш вправний політик – Штреземан – із серпня 1923 р. присвятив свої зусилля та енергію справі відновлення зовнішньополітичних позицій Німеччини. Тому після їхньої смерті (відповідно в 1925 і 1929 р.) формально й фактично найбільш помітною політичною фігурою став Гинденбург, вихований у традиціях пруссацтва мілітарист, переконаний монархіст, що був живим утіленням характерних рис тих соціальних сил, що керували країною в кайзерівські часи. Саме він був обраний президентом республіки в 1925 р. Таким чином, за іронією долі, на вищій державній посаді республіки опинилася людина монархічних поглядів, глибоко ворожа ідеям і цінностям демократії. Його президентство теж зробило вагомий «внесок» у загострення кризи парламентарно-демократичного ладу та підготовку умов для встановлення в країні диктатури. Той факт, що у прихильників демократії не знайшлося гідних діячів, щоб очолити їхнє дітище – республіку – було, без сумніву, тривожним симптомом.

Відомо, що молодь з огляду на свої вікові та духовні особливості завжди тягнеться до нового, прогресивно-го, здебільшого з ентузіазмом підтримує ідеали свободи, справедливості, демократії. Здавалося б, саме в її середовищі Веймарська республіка повинна була б знайти чимало щирих прихильників. У дійсності відбулося, скоріше, навпаки: веймарські політики не змогли запропонувати молодим не тільки вирішення їхніх проблем, але й надихнути їх перспективою, переконати в перевагах демократичного порядку речей. На жаль, це зробили інші, а саме: партії і рухи, що виступали з анти-демократичних позицій, з різкою критикою республіканських інститутів і які не без підстав називали себе «партіями молоді» (маються на увазі насамперед НСДАП і КПП). Гасло нацистів «Націонал-соціалізм представляє організовану волю молодих»,

безумовно, привертало до них чимало молоді. У 1931 р. майже 40% членів нацистської партії були віком до 30 років²⁸. Хоча зовні держава набула демократичного вигляду, її уряди складалися в основному зі старих бюрократів і непослідовних у своїх діях представників буржуазії, що давало привід називати їхнє правління геронтократією. Тому заклик одного з ідеологів раннього нацизму Грегора Штрассера до веймарських політиків відійти убік, поступившись дорогою молодим, зачепив глибоко чуттєву струну в молодому поколінні - або, принаймні, у його середньокласовому компонентові, ще більше підсиливши на початку 1930-х рр. загальне розчарування не тільки в соціальній і політичній системі республіки, але також і у всій концепції парламентської демократії²⁹.

Такі були найголовніші – об'єктивні та суб'єктивні – чинники, що визначили слабкість і короткочасність існування демократії у Веймарській Німеччині. Дослідники німецької історії даного періоду неодноразово задавалися питанням: чи могла встояти веймарська демократія перед фашистським натиском або її занепад значною мірою був визначений деякими особливостями й закономірностями попереднього історичного розвитку країни? Відповіді на це питання (тільки в більш широкому контексті, а саме в рамках міжвоєнної історії європейських країн) присвятив своє цікаве дослідження американський історик Грегорі Любберт. На його думку, встановлення міцної демократії в Німеччині залежало від ступеня політичної мобілізації певних соціальних сил, у першу чергу робітничого та середнього класів. Звичайно, робітничий клас був розколотий через конфронтацію комуністів і соціал-демократів, що серйозно послаблювало його позиції. Проте створити досить могутню коаліцію, яка могла б успішно протистояти антидемократичним силам, було б можливо, якби соціал-демократи сформували таку із сільським населенням, яке складало вагомий компонент середнього класу. Однак соціал-демократи, як, утім, і комуністи, обмежували свою роботу на селі верствою сільськогосподарських робітників. До 1918 р. близько 3 млн. таких робітників залишалися політично неорганізованими, яким навіть заборонялося мати свої профспілки. Після падіння монархії, до кінця того ж 1918 р. тільки 20 тис. сільських робітників об'єдналися в профспілки,

щоправда, до 1920 р. їхнє число виросло до 1 млн, але потім скоротилося і стабілізувалося на рівні 200 тис.³⁰. Це контрастувало з питомою вагою міських робітників, охоплених Вільними німецькими профспілками: 9,5 млн. у 1923 р. і близько 5 млн наприкінці 1920-х рр. У перші роки Веймарської республіки СДПН завдяки своїй участі в уряді та рейхстазі чимало зробила в законодавчому плані щодо надання сільськогосподарським робітникам таких же соціальних прав, які мали промислові робітники. І це було відповідним чином оцінено. На виборах 1928 р. населення сільських районів віддало не менше 25% своїх голосів партіям соціалістичної орієнтації, в тому числі СДПН – 21,5%³¹.

Але був і зворотний бік такої політики соціал-демократів у сільській місцевості. Їхні зусилля, спрямовані на організацію політичної підтримки з боку сільськогосподарського пролетаріату, відчужували останній від середнього селянства, матеріальне становище якого в 1920-ті рр. постійно погіршувалося (і наприкінці даного десятиліття душевий дохід селян фактично був нижчим, ніж у промислового робітника). Частка національного доходу, що йшла у вигляді різних субсидій на підтримку сільського господарства й сільського населення впала з 13% у 1913 р. до 7,2% у 1929 р. Це пояснює «майже істеричні нападки» середнього селянства на «соціалістичну політику» веймарських урядів і відповідно їхню антипатію до СДПН³². Результат цього також відомий: значна частина середнього селянства потягнулася до нацистів. Неспроможність робітничих партій (СДПН і КПН) утворити коаліцію із середнім класом або хоча б з його сільською складовою й визначила, за Люббертом, долю демократії в Німеччині. Водночас він вважав, що уникнути фашизму країна все ж таки могла б, якби таку коаліцію із середнім класом створила ліберальна буржуазія, і тоді, швидше за все, встановилася б диктатура традиційного типу, що було б краще за нацистську диктатуру³³. Однак у Німеччині такого відбутися не могло, тому що внаслідок порівняно пізньої індустріалізації, проведеної під патронажем консервативної держави, сформувалася слабка ліберальна буржуазія, якій самостійна роль у справі захисту демократії виявилася не під силу.

На прикладі німецької історії 1919 - 1933 р. ми бачимо, як соціальна ворожнеча, запекла боротьба партій, безпорадність урядів перед назрілими соціально-економічними проблемами, нерішучість і непослідовність у структурних перетвореннях не тільки підриває віру в ефективність демократичної системи, але й настільки стомлює суспільство, що його опір ідеям і закликам радикальних політичних екстремістів небезпечно слабшає. 1990-ті роки показали, що такі наслідки розвалу СРСР і краху комуністичних режимів у Центральній і Східній Європі, як глибока економічна криза, різке погіршення матеріального становища величезної частини населення і зростання внаслідок цього соціальної напруги, деградація ціннісних орієнтирів, посилення тривожних соціальних патологій (небачена злочинність, суспільний цинізм і ін.), сплеск націоналізму, який призвів до кривавих етнічних і релігійних конфліктів, можуть серйозно ускладнити і навіть поставити під погрозу процес демократизації. Вони багато в чому нагадують – при всій умовності історичних аналогій – деякі німецькі реалії веймарського періоду. Тому вивчення сумного досвіду долі демократії у Веймарській Німеччині становить інтерес не тільки з наукової точки зору, але й видається політично актуальним і в сучасних умовах, даючи повчальні уроки тим, хто щиро прихильний ідеї демократії, зацікавлений в її укоріненні й не хоче втрачати історичного шансу направити розвиток своєї країни по дійсно демократичному шляху.

Ключові слова: демократія, Листопадова революція, Веймарська конституція, СДПН, КПП, НСДАП, економічна криза.

Примітки:

¹ Huntington S.P. *Democracy's Third Wave. The Global Resurgence of Democracy* / L.Diamond and M.F.Plattner, eds. Baltimore, 1993. P. 244 - 264.

² Див. напр.: Luebbert G.M. *Liberalism, Fascism, or Social Democracy: Social Classes and the Political Origins of Regimes in Interwar Europe*. N.Y.,1991; Rueschemeyer D., Stephens E.H., Stephens J.D. *Capitalist Development and Democracy*. Chicago, 1992.

³ Bracher K.D. *Die Auflösung der Weimar Republik*. Stuttgart, 1955;
Darendorf R. *Society and Democracy in Germany*. N.Y., 1967.

⁴ Gerschenkron A. *Bread and Democracy in Germany*. Berkeley, 1943; Moore B. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston, 1966.

⁵ Хаффнер С. *Революция в Германии 1918/19. Как это было в действительности?* М., 1983. С.164.

⁶ Chambers et al. *The Western Experience*. 5th ed. Vol.3. The modern era. N.Y. et al., 1991. P.1130.

⁷ Stachura P. D. *The Weimar Republic and the Younger Proletariat. An Economic and Social Analysis*. N.Y., 1989. P. 36.

⁸ Stachura P. D. Op. cit. P. 42.

⁹ Шумпетер Й. *Капитализм, социализм и демократия*. М., 1995. С. 472 - 473.

¹⁰ Gilbert F. *The End of the European Era. 1880 to the Present*. 3rd ed. N.Y. – L., 1984. P. 208.

¹¹ Шмид К. *Демократия - это шанс сделать государство человекомечнее*. б.г. С.12.

¹² Шмид К. Указ. соч. С.15.

¹³ Sontag R. J. *A Broken World: 1919 - 1939*. N.Y., 1971. P. 161.

¹⁴ Bullock A. *Hitler and Stalin. Parallel lives*. Toronto, 1993. P. 67.

¹⁵ Kotłowski T. *Niemcy, 1919 - 1923: Org.robotnicze w walce o ustroj spolecz.- polit. państwa*. Poznań, 1986.

¹⁶ Bullock A. Op. cit. P. 66.

¹⁷ Gotschlich H. *Zwischen Kampf und Kapitulation: Zur Geschichte des Reichsbanners Schwarz-Rot-Gold*. Berlin, 1987. S. 41.

¹⁸ Sontag R. J. Op. cit. P.160.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Bullock A. Op. cit. P. 66.

²¹ Findley C.V., Rothney J. A. M. *Twentieth-Century World*. Boston, 1986. P. 140.

²² Spielvogel J. J. *Western Civilization*. 3rd ed. – Minneapolis, 1997. Vol. II: Since 1550. P. 936.

²³ Palmer R. A. C. *Europe 1919 – 1945*. N.Y., 1970. P. 215.

²⁴ Див. напр.: Dahl R.A. *Why Polyarchy Developed in Some Countries and Not Others. Democracy and Its Critics*. New Haven, 1989. PP. 245 - 250.

²⁵ Bullock A. Op. cit. P. 230.

²⁶ Gilbert F. Op. cit. P. 249.

²⁷ Тартаковский М. *Историософия. Мировая история как эксперимент и загадка*. М., 1993. С. 258.

²⁸ Spielvogel J. J. Op. cit. – P. 938.

²⁹ Stachura P. D. Op. cit. – P. 155.

³⁰ Luebbert G. M. Op. cit. – P. 473.

³¹ Luebbert G. M. Op. cit. – P. 472.

³² Luebbert G. M. Op. cit. – P. 475.

³³ Luebeert G. M. Op. cit. – P. 450.

УДК [94:329.055.1](498)«1918/1941»

Ігор ПІДДУБНИЙ

Джерела та історіографія праворадикального руху в Румунії міжвоєнного періоду

В політичному житті королівства Румунії у період між двома світовими війнами в умовах, які можемо трактувати як спробу модернізувати країну свої ніші зайняли політичні партії різного спрямування. Безумовно основним завданням їх залишалося завоювання прихильників та виборців, які могли провести під час виборів делегованих партійними організаціями осіб до складу парламенту. Як результат деякі з праворадикалів, які керувалися відомими в політичному житті лідерами, долали, встановлений законом 1926 р. двовідсотковий бар'єр та займали нечисленні місця в парламенті. Тож деякі з праворадикалів можуть бути віднесені до числа парламентських партій. Цей процес супроводжувався виданням досить великої кількості робіт публіцистичного характеру, через які проводилися онови теорії та основні програмні положення. Разом з тим доволі активно ідеї та програмні положення просувалися і шляхом публікацій у періодичній пресі, адже праворадикальні партії знаходили можливість видавати партійні газети. Дані роботи складають окрему групу джерел і можуть бути розглянуті окремо.

Метою даної статті є розгляд мемуарної та наукової літератури, що розкриває умови формування та діяльності в королівстві Румунії представників праворадикальних партій та організацій.

© Піддубний І.

Друкується за: Піддубний І. А. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918-1940 рр. : монографія / І. А. Піддубний ; наук. ред. О. І. Сич. Чернівці : Друк Арт, 2019. С.7-85.

Піддубний Ігор Андрійович - доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

В першу чергу увагу дослідника данної теми, не рахуючи архівних документів та періодичних видань, може привернути мемуарна література. Тут, важливою є книга К.З.Кодряну «До легіонерів», яка містить і програмні положення, і оцінку політичної ситуації в Румунії, тож може виступати своєрідним «звітом» засновника і голови Легіонерського руху за період з 1919 по 1933 рр.

Практично це виклад життя та діяльності в організації К. З. Кодряну, тому у книзі знаходяться описи дій молодого К. З. Кодряну в період навчання в університеті. Також ним викладено власні дії зі створення Ліги націонал-християнського захисту та діяльності в її межах. Окремо викладено, за періодами, дії К. З. Кодряну як засновника Легіонерського руху, що дозволяє продемонструвати ворожу щодо демократії позицію капітана¹. Загалом даний твір слід сприймати як певне наслідування книги А. Гітлера, тож не є незвичним, що його видали в перекладах німецькою та італійською мовами². Сам автор назвав цей твір повістю про власне життя від 19 до 34 років, викладенням власних думок, опису помилок.

Якщо у згаданих мемуарах К. З. Кодряну виглядає переконаним і вмотивованим діячем, який рухається спільно з учасниками руху до своєї мети, то щоденні записки з ув'язнення, що охоплюють період з 19 квітня по 19 червня 1938 р. відрізняються настроями. Тут капітан виступає людиною дещо розгубленою, такою, що не приймає звинувачення в державній зраді, відкидає всі звинувачення в організації терористичних актів. Разом з тим дані записки слід приймати як свідчення особи, яка усвідомила свою подальшу долю та демонструє свою набожність. Видання 2010 р. містить також аналіз преси, що відгукнулася на страту легіонерів 29 листопада 1938 р. та свідчення жандарма Сирбу і ряд матеріалів³.

Серед мемуарної легіонерської літератури, що з'явилася у період між двома війнами можна також згадати записки Ніколае Тоту щодо поїздки легіонерів у Іспанію. Так, у них представлено у хронологічній послідовності участь легіонерів у врученні шаблі генералу Москардо, у приєднанні до військ націоналістів з докладним описом участі в бойових діях. Наголошено на тому, що участь румунських легіонерів у іспанських

подіях була прийнята з ентузіазмом іспанцями. Н. Тоту дав характеристики учасникам поїздки, з яких виділяє І. Моцу, для якого віра була всім. Крім того, місцями Н. Тоту звертає увагу на створення родинної ситуації в середовищі легіонерів, на вшанування архангела Михаїла. У черговий раз нагадує Н. Тоту про те, що легіонери борються за Христа і є його солдатами, які мають пролити свою кров на полях Іспанії. Таким чином, Н. Тоту демонструє релігійність Легіону, а зважаючи на інші заяви в тексті і безбожність комуністів. Остання прив'язується автором до твердження про вплив євреїв на революцію в Іспанії. Саме євреїв, які прибули з Росії та Франції, він називає головними діючими особами, тоді як Л. Кабальєро виступає їх маріонеткою. Говорячи про смерть І. Моци і В. Маріна, Н. Тоту заявляє, що був би щасливий вмерти з ними, згадавши при цьому про захисника легіонерів архангела Михаїла та зарахував І. Моцу до святих⁴.

Історія діяльності Легіонерського руху викладена також і Горією Сіма, який у 1977 р. опублікував спогади, що охоплюють період з 10 грудня 1939 р. по 6 вересня 1940 р., період, який він сам назвав останньою битвою проти короля Кароля II⁵. Звісно зміст спогадів є доволі широким завдяки різноманітності подій і починається з подій переходу ним німецького кордону до зречення короля Кароля II. Ці мемуари дозволяють розглянути діяльність Г. Сіма поза межами Румунії, зокрема в легіонерській організації в Берліні, де було проведено реорганізацію та вироблено плани подальших дій. Автор спогадів аналізує ряд подій, що загалом впливали на настрої легіонерів поза Румунією. Цілком корисним буде ознайомлення з ходом переговорів представників берлінської організації з посланцями з Румунії, що мали фактичне завдання налагодити контакти між легіонерами та королем. Власне й опис повернення дозволяє говорити про неофіційний, таємний перехід кордону. Докладним видається опис дій Г. Сіма під час перебування в ув'язненні в Румунії та його переговори з високопосадовцями, що схиляли до порозуміння між королем і Легіонерським рухом. Доволі насичений подіями є період травня – червня 1940 р., що відображає зміст спогадів. Критичною залишається позиція Г. Сіма щодо реорганізації Фронту національного відродження в

Партію нації, як і ведеться мова про загрозу лівої радикалізації після втрати Румунією Бессарабії та Північної Буковини. Спогади дозволяють прослідкувати і позицію Г. Сіма в період його перебування в уряді та відзначити його прагнення до усунення осіб англофільської орієнтації. Викладає автор мемуарів і дії легіонерів у справі підготовки перевороту, що робиться поруч з описом дій влади проти незгідних з її позицією. Також викладено покроково дії Г. Сіма з організації вересневого 1940 р. виступу легіонерів у Румунії з поясненням причин його неуспіху в ряді регіонів. Зроблено й опис особистих дій Г. Сіма як під час виступу легіонерів у Брашові, так і під час виїзду колишнього короля Кароля II за кордон. Також прокоментовано Г. Сіма і його призначення на посаду лідера Легіонерського руху як «Командира Легіонерського руху», що визнає роль генерала І. Антонеску в підтримці виступу легіонерів проти Кароля II.

Серед мемуарів, що відображають ставлення румунських громадян до подій у країні, знаходяться і спогади М. Р. Стурдзи, які відображають події у країні міжвоєнного періоду та періоду Другої світової війни. Як дипломат М. Стурдза звертає доволі багато уваги на події, що стосувалися Румунії на міжнародній арені. Як учасник Легіонерського руху він розкривав особливості його діяльності. Паралельно в мемуарах робився виклад і аналіз міжнародних подій. Власне доволі негативне сприйняття діяльності Н. Тітулеску переплітається з негативним ставленням до контактів з СРСР. Не прив'язував автор румунський характер держави чи уряду до конкретної партії. Негативним є і оцінювання дій короля Кароля II, особливо в частині, що передує запровадженню королівської диктатури⁶.

Доволі різноманітною на сьогодні виглядає наукова література з історії праворадикального руху в Румунії. Дане визначення буде цілком логічним, адже як А. К. Куза, так і К. З. Кодряну користувалися при формуванні власних організацій тими поняттями, які висловив свого часу Б. Муссоліні, відмовившись від поняття «партія» і використавши поняття «рух». Однією з перших робіт, які давали оцінку доктрині і діяльності А. К. Кузи, стала стаття Д. П. Паску, в якій розглянуто положення, висловлені в основних роботах професора, в тому числі позитивно розглядалася і його антисемітська позиція.

Автор визнає і численні таланти А. К. Кузи, відносить його до еkleктиків, фізіократів, називаючи все ж автором румунської школи економічного націоналізму, в концепції якої провідним стержнем став антисемітизм. Відносили в публікації професора до категорії осіб, які бажали радикальної зміни органічної структури країни та складових соціальних класів, що з нашої точки зору не зовсім відповідало дійсності, адже радикалізм проявлявся тільки стосовно євреїв⁷.

В історіографії соціалістичного періоду в Румунії виходили праці, що стосувалися діяльності праворадикальних організацій. Зокрема, 1971 р. видано працю М. Фету та І. Спелецелу з історії Залізної гвардії, де вже в самій назві дано негативну оцінку дій згаданої організації⁸. Автори дали оцінку становищу Румунії в повоєнний час та охарактеризували осіб, які прийшли до потреби створити подібну організацію. Ідеологічні вимоги в оцінках переважають у назвах і Залізна гвардія одразу розцінюється як «варіація фашизму», «екстремістський реакціонізм», якому притаманний тероризм. Робиться в даній роботі і опис протидії цій організації. Також автори звинуватили гардистів у зраді національних інтересів. Інший автор, І. Т. Поп проаналізував діяльність Ліги націонал-християнського захисту й утвореної на її основі Націонал-християнської партії, давши негативну оцінку діяльності таких організацій. Проте ним було розкрито принципи формування організації, її структуру, організаційні зміни, що мали місце в певні періоди⁹.

З робіт радянських істориків на дану тематику доцільно виділити праці М. Лебедева, які розкривають особливості політичного розвитку Румунії. Так, у першій, з розглянутих тут, роботі дослідник зосередився на проблемах внутрішньополітичного життя та зовнішньополітичної діяльності румунської правлячої верхівки. З неї ми отримуємо інформацію стосовно політичної ситуації в Румунії та тих обставин, які покликали до життя праворадикальні групи. Та все ж не тільки це виділяє дослідник. Ним приділено досить багато уваги і зовнішньополітичній активності Румунії. Так, у праці викладено особливості зовнішньополітичного курсу Румунії в період діяльності Н. Тітулеску на посаді міністра закордонних справ та зміни цього курсу у другій половині 1930-х рр. із при-

ходом на посаду В. Антонеску. Значно ширше в роботі розкрито період королівської диктатури, що практично охоплює половину роботи і детально розкриває сам процес розвитку автори-тарного правління короля, реакцію румунської влади на події в Мюнхені та в початковий період II Світової війни. Фактично робота присвячена більше питанням діяльності уряду і короля в зовнішньополітичній сфері¹⁰, особливо в період 1938-1940 рр.

Інша робота радянського історика перегукується зі згаданою вище, але відрізняється ширшими хронологічними рамками, адже в ній розкриті події від початку 1930-х рр. до 6 березня 1945 р. Автору доводиться розкривати хід подій, пов'язаних з розгортанням діяльності Залізної гвардії та дій уряду, спрямованих на встановлення диктаторського режиму. Представлена схема дослідження дозволяє стверджувати, що автор притримується позиції, яка дозволяє уявити ситуацію розпочатою із приходу Кароля II до влади та руху до встановлення королівської диктатури. У рамках цих подій подано і зміни в зовнішньополітичній орієнтації уряду на Німеччину. Основну частину роботи складає дослідження становища країни в умовах діяльності уряду І. Антонеску. Робота має у викладі не лише опис дій праворадикальних організацій, але й реакцію на них з боку КПП. Досить багато матеріалу подано і стосовно діяльності Румунії в Малій та Балканській Антанті¹¹.

Відмінною від згаданих робіт є праця сучасного російського дослідника А. Васильченка, присвячена питанню діяльності гардистів у Румунії. Так, ця робота виконана більше як науково-популярна, але побудована вона на змісті робіт Б. Зеведей, А. Гайнен, Г. Цікелі, Н. М. Надь-Талавера і книзі самого К. З. Кодряну. Відмінність від робіт М. Лебедева тут полягає в тому, що автор не наводить прикладів протистояння гардистам з боку комуністичної організації, але активно описує своє бачення ситуації в Румунії. Однак не завжди цей опис є вірним, оскільки автор повноцінно не володіє даними з історії політичного життя Румунії, як і перекручує, через незнання мови, цілий ряд топонімів та імен дійових осіб. Та все ж загальний зміст є послідовним, побудованим на проблемно-хронологічному принципі¹².

Продовжуючи тему вивчення історії праворадикальних рухів, мусимо відзначити ще дві роботи у цьому руслі. Одна з них, О. Наумова, присвячена актуальній темі в ракурсі вивчення міжнародної співпраці фашистських організацій¹³. Автор тут виступає певним союзником німецького історика В. Віппермана та наголошує на існуванні співпраці, фактично Інтернаціоналу правих сил. У руслі книги згадуються і праворадикальні організації Румунії, при цьому автор впевнений, що румунським правим радикалам вдалося досягти значних успіхів, пояснюючи тим, що Румунія була в оточенні країн, які вороже ставилися до її територіального розширення та відповідним ставленням у країні до національних меншин, у тому числі і з боку уряду¹⁴. В інформаційному плані робота О. Наумова містить загальновідомі факти з історії Залізної Гвардії. Підбір цих фактів, а також цитат, зроблений автором за публікацією А. Васильченка. Разом з тим автор підмічає місце Румунії у планах Німеччини та формування блоку організацій, які діють у націонал-соціалістському руслі.

Проявом інтересу до правих радикалів у російській історичній науці, а також і в суспільстві, є публікація перекладу праці французької дослідниці А. Ленель-Лавастін¹⁵. Оскільки її автор не лише історик, але й журналіст, книга написана доволі емоційно. При цьому нею висвітлено світ трьох діячів політики і культури Румунії в її вирішальний момент переходу від демократії до авто-ритаризму. Авторці вдалося розкрити ідеологію Залізної Гвардії, а також розглянути біографії і творчість Е. Іонеску, М. Еліаде та Е. Чорана. Дотичною до проблем розвитку ідеології традиціоналізму в Румунії є відома робота британського історика М. Седжвіка, який у числі інших про-аналізував розвиток традиціоналізму в Румунії, розглянувши процес формування та діяльності груп традиціоналістів. Згадано тут В. Ловінеску та проаналізовано діяльність М. Еліаде. Стосовно останньої автор зупиняється на вивченні методики й аналізі поглядів. При цьому автор ставить під сумнів членство В. Ловінеску та М. Еліаде в Легіонерському русі, хоча і не заперечує його. При цьому Легіон архангела Михаїла М. Седжвік ставить вище від Ліги націонал християнського захи-

сту. Так, якщо її він трактує як «маніакально антисемітську», то перший усе ж демонструє як організацію, де поєднався антисемітизм із рухом за оновлення суспільства. Також вищим вважається рівень дисципліни в Легіоні порівняно з Лігою¹⁶.

Питання появи та розвитку ультраправих організацій на просторі Європи постало свого часу і в українському політичному середовищі. Так, у спільному проекті 2013 р. зарубіжні й українські дослідники порушували питання появи та діяльності праворадикальних організацій. У цьому плані доволі важливими для нас є роботи А. Умланда, Р. Грифіна, К. Йордакі. Так, А. Умланд у публікації звертає увагу на існування спрощеної концепції фашизму та застосування самого терміну у 20-30-х рр. XX ст. до всіх проявів праворадикального руху, що було особливо притаманним діяльності Комінтерну. Він же вважає, що вихід з такої ситуації було знайдено завдяки здійсненню порівняльних студій. У цій галузі помітне місце А. Умланд відводить дослідженням Р. Грифіна, який зумів дати чітке визначення фашизму та основ його ідеології. Для читача А. Умланд визначає наявність діакронічного й інтернаціонального підходів у вивченні фашизму та стверджує, що «Природа фашизму» Р. Грифіна стала підставою для появи наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. цілого ряду монографій з питань революційного ультраціоналізму та компаративних досліджень з історії фашизму. Автором пропонується бачення проблем, які виникають при дослідженні фашизму поза країнами Центральної і Західної Європи. У статті даються також і рекомендації з вивчення сучасних фашистських та праворадикальних організацій¹⁷.

Інша стаття, що стосується проблем дослідження, належить Р. Д. Грифіну, який підготував критичний огляд ситуації в історичній науці посткомуністичних держав. Автор висловив задоволення можливостями сучасних дослідників викладати своє розуміння ситуації. Він висловив задоволення станом школи компаративістів, яка за 20 років досягла значних результатів, у тому числі завдяки взаємовпливу авторів. Цей дослідник визначає причини появи фашизму, починаючи від кризової ситуації у країні, суспільстві. Автор звертає увагу і на процес дослідження та зміну парадигм у вивченні фашиз-

му як явища. Певну увагу він присвятив терміну «фашизм», оскільки цей мав тенденцію до частоті зміни. Доволі високо оцінено Р. Д. Грифіном роботу К. Йордакі за його оцінку «Залізної гвардії» як традиційного, а не виняткового руху. Тут Р. Д. Грифіну доводиться констатувати, що Легіонерський рух був гібридом фашизму та православ'я, що загалом виявилось новим у румунській історії¹⁸.

Згадана вище стаття свідчить про появу нового підходу до оцінки Легіонерського руху, який автор вносить до категорії інших, подібних йому рухів у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі. Автор називає Легіон архангела Михаїла тоталітарною політичною організацією, представником інтегрального націоналізму, поєднанням довоєнного антисемітизму та пожовтневого антикомунізму. Притаманний для руху мілітаризм у поєднанні з релігійними цінностями не дав автору можливості стверджувати думку про винятковий характер руху. Мусимо відзначити, що сам К. Йордакі значно глибше розбирає сутність Легіонерського руху, ніж це зробив свого часу Л. Петрешкану. Ідеологію національного спасіння Легіону цей автор вивів з палінгенетичного націоналізму І. Еліаде-Редулеску та консервативно-авторитарного націоналізму рубежу XIX-XX ст. Сама організація була представлена як тоталітарна, харизматично-революційна, фашистська. За її антисистемне спрямування була названа революційною, а інтегральне бачення політики дозволяло їй бути в категорії тоталітарної¹⁹.

Серед нових робіт з історії Легіонерського руху виділяється праця англomовного вченого Р. Кларка, який поєднав у своїх дослідженнях документальні матеріали і свідчення усної історії та прийшов до висновку про нерелігійний характер організації. Найкраще відображає роботу її структуру, адже Р. Кларк дає послідовну і логічну схему розвитку ультранационалістичного руху. Так, автор розкриває походження ультранационалізму та звертає увагу не тільки на ставлення до євреїв, але й чужинців загалом. Досить цікавим є те, що автор виводить корені кузистської і легіонерської організацій зі студентського руху, згадуючи події 1922-1923 рр. Приводяться й аналізуються приклади дій ультранационалістів проти євреїв та розкриваються заходи спрямовані на єднання легіонерів. У цьому випадку ав-

тору вдається довести, що організація включала представників інтелігенції, селян робітників і ремісників. До уваги взято автором усі аспекти діяльності Легіонерського руху, від вуличних акцій до публікацій, участі у виборах. У відповідності до положень Легіонерського руху викладено і діяльність легіонерів у напрямку реалізації пожертви, де помітне місце займали і «релігійний націоналізм», і участь у війні в Іспанії.

Якщо звернути увагу на висновки, до яких автор дійшов у кінці книги, то вони стосуються визнання легіонерів унікальним явищем, оскільки в єдиній організації були різні особистості. Організація не базувалася на класовій окремішності, через що в її складі можна було знайти інтелігентів, селян, робітників і ремісників. Організація також включала як чоловіків, так і жінок, і в організації кожному доводилося перебувати на власному місці. За визначенням Р. Кларка, головним, до чого зверталися легіонери, були народ, раса, відродження, праця, законність, чистота, дисципліна. При цьому застосовувалися різні риторика і стратегія, згідно політичних та соціальних умов діяльності Легіонерського руху.

Р. Кларк звертає увагу на те, що в повсякденності мали місце різні вияви діяльності, але у своїх масових заходах вони досягли помітної підтримки, виступаючи одночасно проти комуністів, поліції, євреїв. Маючи багатьох ворогів, легіонерський статут визнавав легальними замаху, вуличні бійки, релігійні церемонії. Як вважає Р. Кларк, тут має місце реагування на знамениту фразу Й. Геббельса «Кров нас єднає». Таким чином, антисемітські дії легіонерів ставали цементуючим засобом. Насильство було спрямоване на євреїв та поліцію, але одночасно в антисемітській агітації зверталася увага на звинувачення євреїв у насильстві над християнами. Насильство, яке вчинювали легіонери, вважалося законним, оскільки таким чином вони боролися проти корупції та єврейського впливу у громадському житті. Та й сама держава для легіонерів ставала нелегітимною, тоді як легіонери чинили в боротьбі жертву для нації.

Одним з елементів Легіонерського руху Р. Кларк визнає релігію, що подає як результат адміністративних процесів у церкві від середини XIX ст. і до 1925 р. Релігійні ритуали і процеси ставали причиною сутичок із представниками влади.

Легіонери подавали себе як ті, що очищують державу, оскільки покликані Богом. Кульмінацією змагання легіонерів за право керувати державою Р. Кларк визнає поховання І. Моци і В. Маріна, оскільки саме тоді присутні офіційні особи зробили їх легітимними. Добитися цього вони також змогли через перетворення в національну спільноту завдяки уніформі, спільним молінням, спільному співу, промовам.

Р. Кларк наголошує на тому, що легіонери корилися своєму лідеру й одночасно намагалися його наслідувати. Від них очікували поведінки осіб, які належать до однієї нації та мають вищим обов'язком служити їй усіма силами. З цим фактично пов'язане і одне із тверджень Р. Кларка про нову людину, яку мав створити Легіон. Власне період другої половини 1930-х рр. приймається як час роботи над творенням нової людини. Саме це єднало Легіон зсередини, а легіонери могли з цією метою користуватися соціальними групами. Також Р. Кларк відзначав, що одиниці розуміли сутність самого руху, як М. Еліаде, який вірив у перемогу Легіонерського руху як долю румунського народу і перемогу християнського духу²⁰. Питання участі жінок у Легіонерському русі в контексті загального життя та діяльності жінок у міжвоєнній Румунії підняла у своїй роботі К. Сіркуца. Так, проаналізувавши загальноісторичне тло, К. Сіркуца розглянула організацію жінок у Легіонерському русі, проаналізувала ставлення ідеологів руху до жінки в ньому, як і саму психологію жінки²¹.

Серед робіт, що пояснюють походження антисемітизму в діяльності праворадикальних організацій, є і монографія Ф. Хейман, присвячена історії євреїв Чернівців. У ній висвітлено і зародження націоналістичного студентського руху, того що на початку буде відомий ще як «рух трупів» і вестиме свій початок з університету у м. Клуж. Проте ставши загальнорумунським, він вплине і на частину студентства Чернівецького університету, включивши і його представників до «Генерації 1922»²².

Різноплановими є роботи, які розкривають життєвий шлях та діяльність окремих політичних діячів. У роботі С. Спину розглянуто життєвий шлях та періоди творчої діяльності Н. Крайніка. Автор зупинився на журналістській

діяльності Н. Крайніка, також як і на його політичній, яка стала причиною перебування в ув'язненні за встановленого комуністичного режиму²³.

Серед робіт, присвячених політичним діячам, є і праця М. Фету, який задумав власне дослідження таким чином, щоб розкрити основні політичні думки та дії О. Гоги. Наукова монографія отримала назву за життєвою доктриною поета і політичного діяча «Зі стисненими кулаками» і вміщує дійсно основні моменти в його діяльності – боротьбу за національну єдність, участь у зовнішньополітичних акціях країни, партійну діяльність та діяльність в уряді. Сам поет зображений як послідовний борець за національну ідею і не був представлений як пригнічувач національних меншин. Натомість у 1934 р. виступав за толерантність і повагу до представників національних меншин²⁴. Інший автор розкрив частково політичну діяльність О. Гоги та його творчу діяльність як поета²⁵.

Важливою, в плані вивчення ідеології Легіонерського руху, є робота Зігу Орня, яка пройшла кілька видань. Робота є універсальною в плані дослідження ідеологічних течій, адже автор розглядає позиції ряду політиків та ідеологів політичних течій, які діяли в умовах демократичного режиму, виступаючи засновниками різних напрямів. Увагу приділено і виникненню нового чи молодого покоління, пов'язаного з товариством «Criterion». Проте чи не найбільше місця в роботі відводиться ідеології кузизму та Легіонерського руху та діяльності творців цієї ідеології. Власне у викладі матеріалу помітне місце займає аналіз діяльності І.І.Моци та К.З.Кодряну, як і розглядається «єврейська проблема». Останню автор розглядає і в умовах постреволуційної Румунії. Завершує роботу аналіз особливостей ідеології тоталітаризму й ситуації літератури з ним пов'язаної²⁶. Питання діяльності легіонерів у 1930-х рр. частково розкривається в дослідженні А. М. Стоенеску²⁷.

Спроба короля Кароля II створити єдину політичну організацію для країни в роки авторитарного режиму відображена в декількох дослідженнях. З числа останніх робіт слід виділити монографії Раду Флоріна Бружі. Більш рання його робота присвячена створенню та діяльності Фронту національного відродження, організації створеній з волі коро-

ля Румунії Кароля II як призначеної для об'єднання в ній всіх лояльних королю політиків. Автором послідовно розкрито умови та процес заснування ФНВ, як встановлювалися регламент діяльності й умови вступу до новозаснованої організації. Розкрито умови діяльності Національних гвардій ФНВ, як і еволюцію самого ФНВ з перетворенням його в Партію Нації з наступним розпуском упродовж короткого часу. Загалом автор відзначив вибір варіанту, запропонованого А. Келінеску для зміни політичного режиму у країні, однак незначний проміжок часу не дозволив виконати всі заплановані зміни²⁸.

В іншій роботі розкрито умови формування на Буковині праворадикальних організацій та проаналізовано діяльність як кузистів, так і гардистів. Автор розпочав характеристику праворадикального руху з аналізу ситуації на Буковині в 1919-1938 рр. і продовжує розгляд питання викладом особливостей студентського націоналістичного руху на Буковині. Окремими розділами викладено процес заснування і розвитку Ліги націонал-християнського захисту до економічної кризи та під час такої. Також за подібним принципом розглянуто і діяльність гардистів. Автор вибрав для викладу хронологічні періоди, що виділяють етапи авторитарних режимів у Румунії – карлістського (1938-1940 рр.) і Націонал-легіонерської держави (1940-1941 рр.). Завершальною главою книги демонструється ситуація на Буковині від легіонерського повстання до 1948 р., яким завершується існування Легіонерського руху в Румунії²⁹. Цей же автор розкрив особливості діяльності молодіжної скаутської організації³⁰.

До робіт, присвячених Легіонерському руху належить і праця Ф. Стрежніку. У публікації «Християнськість Легіонерського Руху» цей автор визначає основні позиції, які мав намір довести, а саме заперечити зв'язок з нацизмом чи фашизмом, через те, що Легіонерський рух у своїй характеристиці був зразком активного християнського життя. Також заперечує автор і тезу про Легіон як політичну організацію, називаючи його школою. Християнське життя цей автор визнає спрямовуючою рисою життя легіонера³¹. У тексті згаданої роботи основний наголос робиться на християнських мотивах у діяльності представників Легіонерського руху: християнському способі життя, символах, учасниках, які принесли власну жертву.

Серед робіт кінця 2010-х знаходиться і праця професора Віденського університету Олівера Йенса Шмітта «Корнеліу Зеля Кодряну. Піднесення і падіння «Капітана»»³². Робота є фактичною біографією засновника і лідера Легіонерського руху, надзвичайно деталізованою, адже автор розглядає всі фактори, що вплинули на формування і розвиток поглядів К.З.Кодряну. Власне тільки одна фраза автора дозволяє зрозуміти його позицію як щодо короля, так і приходу до влади легіонерів. Десятиліття правління Кароля II сприймається як систематична дестабілізація демократичних партій, що і привело до влади Легіон, але вже під зверхністю нових осіб³³. Початкова частина роботи короткі нариси, які характеризують умови, за яких складалася позиція К.З.Кодряну. При цьому важливим фактором формування світогляду і характеру подається батько, І.З.Кодряну, як і сама родина. Останнє є важливим, адже під час процесу 1938 р. саме походження стане вперше приводом обговорення і доведення не-румунського походження К.З.Кодряну. Уточнює автор і деякі деталі, зокрема, що стосується рідного міста К.З.Кодряну, Гушть та поглядів щодо відірваних від Молдови територій. Важливою є і глава стосовно «теорії і практики антисемітизму у провінції», як і інша, щодо знайомства з Яссами. Формування поглядів та розвиток діяльності у 1920-х роках подається з аналізом ситуації у румунському праворадикальному русі, що дозволяє підвести хід дослідження до появи Ліги націонал-християнського захисту та вести мову про подальші події, які вели до радикалізації поглядів К.З.Кодряну. Загалом глави в книзі є короткими, але охоплюють основні моменти життя К.З.Кодряну та діяльності створеного ним руху. Окрім характеристик К.З.Кодряну як письменника та лідера Руху і партії, розкривається конфлікт між ним та королем, що міг стати результатом зростання партії у 1936 р. Власне виконана О.Й.Шміттом робота оцінюється як важливий крок в оцінці діяльності К.З.Кодряну не просто в румунському політичному просторі, але у рамках розвитку європейської політичної ситуації.

Звертаючи увагу на публікації присвячені історії праворадикального руху, де найбільше уваги приділяється все ж легіонерам/гардистам, додамо, що певне місце займає і дослідження ідеологічної основи даного руху, яка зміцнювалася саме у 30-х роках минулого століття, маючи на меті вихован-

ня «нової людини». Помітну роль у становленні «Молодого покоління» відіграв Н. Іонеску, який викладав філософію в Бухарестському університеті, а в політичному житті був близьким до королівського двору та НЦП до початку 1930-х рр. У 1932 р. намітилося його зближення із Залізною Гвардією, а вже у грудні 1933 р. він відверто заявив протест проти заборони Залізної Гвардії. Стосовно ідеології Н. Іонеску згадана А. Ленель-Лавастін відзначає його як представника ортодоксального, антидемократичного, антизахідницького напрямку румунської культури. Як філософ він був прихильником ідеї кризи сучасної людини, пов'язаної з існуванням демократії. На його думку, особистість мала підпорядковуватися національній громаді, нації, яка єдина за духом і кров'ю. Відзначають уміння Н. Іонеску використовувати свої знання для написання передовиць та курсів лекцій. У політичному плані позиція Н. Іонеску спрямовувалася проти союзу Румунії із Францією та Великою Британією. Штучним утворенням вважав і Лігу Націй. Національна належність, за ним, визначалася релігією, звідки і твердження про належність румунів до православ'я та твердження про духовну цілісність. Стосунки особистості з державою та суспільством він подав через чотири принципи: тоталітарний (сильна держава як втілення органічної єдності православного народу), модерністський (техніка як інструмент посилення могутності держави), елітарний (створення нової еліти), етнічний (неможливість переходу з однієї національної спільноти в іншу)³⁴.

Власне, ідеологічне підґрунтя організації, яке аргументувалося також і Н. Крайніком, було типовим для інших національних партій. Це простежується, зокрема, і в ідеях учня Н. Іонеску М. Вулканеску як дія, спрямована на уніфікацію, створення єдиного образу румуна, створення політичної єдності нації. Ця національна ідея в багатьох представників «молодого покоління» переплелася з ідеєю православ'я, в результаті чого усталилася концепція румунської ідентичності, що базувалася на постулаті органічного зв'язку між народом і церквою. З 1927 р. прихильником цієї ідеї став М. Еліаде, який визнавав православ'я єдиним християнством. У практиці Залізної Гвардії фундаменталістське православ'я визнавалося панівним над ідеєю прищестя «нової людини». Для М. Еліаде «нова людина» – це вільна від світських

марновірств особа, яка виникає в середовищі світських еліт. Ця його позиція викристалізувалася вже на 1934 р. З новою людиною було пов'язано і переконання М. Еліаде в тому, що легіонерська революція є духовною та християнською. Саме вона називалася такою, що «має право вищої мети – виряткування народу, примирення румунського народу з Господом».

Свою позицію виробив філософ Е. Чоран, який у зв'язку із православ'ям порушував і питання відродження нації, що зачепив у концепції «Перетворення Румунії» (1936 р.). Тут він виступав проти тих ідеологів, які обстоювали позицію архаїчності та традиціоналізму, не подаючи нічого натомість, не даючи ідей розвитку. Сам він також дотримувався думки про занепад західної цивілізації, шукаючи ті творчі основи, які мали дати можливість Румунії до розвитку. При цьому сам він очікував глобальної катастрофи. Ідею занепаду поділяв і М. Еліаде, але проблему він бачив у «масонській ментальності», що вже тоді сформувало його антисемітську позицію. Але, якщо Е. Чоран був антитрадиціоналістом, то М. Еліаде, навпаки, був ближчим до органістичних традиціоналістів, якими слід вважати Н. Йоргу, Л. Благу, Н. Іонеску, В. Пирвана, Н. Крайніка. Позиція М. Еліаде значною мірою була пов'язана з ідеєю ідентичності з даками, які були носіями архаїчної форми примітивного християнства. Дако-фракійська спадщина ставала тією основою, яка дозволяла перекреслити римське минуле, яке поєднувало Румунію із Заходом, та давала змогу легіти-мізувати праворадикальний рух. М. Еліаде вважав, що румун може бути лише православним, відкидаючи можливість інших політичних поглядів. Мав він і ксенофобські настрої, які він, зокрема, висловлював стосовно саксів із Брашова в серпні 1933 р. Щоправда, на той час сам М. Еліаде відносив свої вислови до духовної, але не політичної сфери. Проте дещо згодом М. Еліаде вбачав в успіхах Залізної Гвардії реалізацію своїх ідей, викладених у «Духовному шляху», а Е. Чоран у націонал-соціалізмі віднайшов політичне вираження концепції віталізму³⁵.

Потреба ідеологічного обґрунтування діяльності Залізної Гвардії, безумовно, існувала, оскільки серед її членів була високою частка людей з певним рівнем освіти. А. Ленель-Лавастін наводить як приклад, що серед 710 учасників трудового табору в Кармен-Сілва 476 були особи з середньою та вищою освітою

і навіть із науковими ступенями. І процес притоку інтелектуалів до руху не припинявся, чим можна пояснити результат виборів у парламент 1937 р., коли партія «Все для країни» отримала 16% голосів, посівши третє місце у списку учасників виборів. За словами С. Московіча, потік кандидатів у члени партії ішов завдяки тому, що гардистський рух «зміг нав'язати сприйнятливую форму підпорядкування одній людині, одній ідеї – єдиній, сильній і містичній. Молоді вливалися в нього, щоб об'єднатися у бригади, старі – щоб пройнятися духом часу... Палкість і достоїнство, які дрімали в людях, прокинулися, але разом з ними прокинулися страх і жорстокість. І все це знайшло мову для самовираження». А. Ленель-Лавастін, яка посилається на С. Московіча, вказує на зростання чисельності організації в період 1928-1933 рр. із 28 тис. до 272 тис. осіб. Рекрутування невдоволених проводилося з усіх соціальних верств, а на 1936 р. інтелектуалів, особливо тих, що втратили роботу, було в організації до 20 тис. Для столичної інтелектуальної еліти розпочали видавництво журналу «Аха», яким керували колишні учасники «*Criterion*» М. Полігроніаде та Я.-В. Вожен. Помітну роль зіграла і «народна містика», яка заворожила освічену частину населення³⁶.

Діяльність організації дійсно повністю враховувала соціальний склад населення Румунії. В умовах економічної кризи саме легіонери обіцяли селянам новий час, нові умови існування. Взагалі демагогія стала одним із засобів діяльності організації, яка пообіцяла піднести румунський народ та усунути соціальну несправедливість, взамін на жертву. Одним з гасел стала вимога чесної та непідкупної влади. Обіцяли також надання по погону (5012 м²) землі, звільнення селян від лихварів-євреїв, скасування податків, проводили антитрестову і навіть антикапіталістичну агітацію за скасування класових протиріч і встановлення соціальної справедливості та перетворення в новому суспільстві праці на достоїнство людини³⁷.

Намагаючись виконати свою програму, легіонери критикували державу, що користувалася демократичними інститутами в політиці та владі. Дані інституції – загальне виборче право, свободи і парламент – пов'язувалися із плутократією та зневагою румунської демократії до свого символу віри – Конституції. В. Марін зазначав, що Легіонерський рух є законною реакцією

на ситуацію у країні і потребу створення тоталітарної держави. Завданням руху бачив перетворення нації в державу, а в рамках нової революції головним бачив національний колективізм. У своїй діяльності Легіонерський рух мав на шляху творення нового долати як лібералізм, так і соціалізм. Демократичне суспільство пов'язувалося зі створенням універсальної чи абстрактної людини. Загальне виборче право звинувачували у створенні партій та використанні принципу «поділяй і володарюй». Заперечував В. Марін можливість поєднання націоналізму та демократії, але й націоналізм не вважали абстрактним чи формальним, не називали виборчою програмою, теорією, а глибокою вірою, монархічним за своєю суттю, а демократія заперечує вирішальну роль монарха. Націоналізм, зауважував В. Марін, іде зсередини, тоді як демократія розвивається на поверхні³⁸.

Разом з тим легіонери не приймали державу в тому вигляді, в якому вона існувала. Саме це пояснює вислови В. Маріна в його публікаціях, адже в 1933 р. він писав про оголошення війни державі всіма румунами, звертаючи, зокрема, увагу на фіктивність демократії у країні. Він же зауважував, що держава народжується тоді, коли нація усвідомлює свою творчу силу. Кількома роками пізніше він виводив поняття «нації», «держави», «культури», які компонував у єдине як основу румунського феномену. Важливим вважав роль нації і покоління у виборі державної форми, принаймні покоління 1922 р. позв'язував з майбутньою націонал-християнсько-румунською державою³⁹.

У «Cărticica șefului de cuib» вказували на зв'язок легіонерів з Богом і предками: «Легіон – організація, заснована на порядку і дисципліні. Легіон надихається чистим націоналізмом, навіямим нескінченною любов'ю до нації і батьківщини. Легіон має намір покликати до боротьби всю творчу енергію нації. Легіон захищає вівтарі, на які замахуються наші вороги. Легіон схиляє коліна перед хрестами на могилах хоробрих і святих, які полягли за батьківщину. Легіон прагне викувати сильні душі, міцні руки, потужну країну – нову Румунію»⁴⁰.

Помітну роль відігравали видання, які працювали на ідею гардизма, тим паче, що існувала група журналістів, які здійснювали таку роботу. Видання були як регіональні, так і розраховані на публіку з різним рівнем освіти, тому поруч з румунськими автора-

ми А. Поповичем, М. Емінеску, А. Кузою, М. Паулеску публікували Ш. Морраса, Сореля, Ф. Ніцше, Шпенглера, Парето. Активно публікувалися й ідеологи руху А. Кантакузіно, В. Марін, Е. Берня, Т. Герсені, М. Полігроніаде. Газети та журнали гардистського спрямування доповнювалися також брошурами. Для прикладу, в липні 1933 р. вийшла, а потім і перевидавалася кілька разів «*Cărticica șefului de cuib*», яка розкривала основу доктрини Легіонерського руху. У квітні 1936 р. вийшла 20-тисячним тиражем перша частина записок К. З. Кодряну «*Pentru Legionari*», яка була зібранням особистого досвіду й історії Легіонерського руху. Перше видання мало 10 тис. примірників, з яких 2,5 тис. були роздані безкоштовно. У 1938 р. книга була перекладена італійською, а 1940 р. вийшла і німецькою мовами. Загалом роботи К. З. Кодряну були доволі популярними, а 1936 р. В. Яшінські дав розпорядження кожному легіонеру вести пропаганду, маючи при собі примірник «*Cărticica șefului de cuib*». Кілька перевидань витримав збірник газетних статей І. І. Моци «*Cranii de lemn*», який вперше вийшов 1936 р. Виходили друком і роботи В. Маріна. Згаданий вище Е. Берня в одній з публікацій торкнувся питання вождів у румунській історії, вибравши для розгляду Горію, А. Янку, Т. Владіміреску, які ставилися в один ряд з Мірчею Старим, Штефаном Великим, Мігаєм Хоробрим. Позиція була вибрана автором таким чином, щоб довести до читача своє бачення ролі лідерів у історії румунів. Так, він наголошував на тому, що ватажки з'явилися в історії румунів тоді, коли не стало правителя. Особи ватажків вирізняли, за словами Е. Берня, низка позитивних якостей: вони були і політичними керівниками, надихали вірою, управляли спільною власністю. Ватажків не призначав ніхто і своїх посад вони добилися довірою народу. Крім того, саме їх бачили творцями нової країни й особами, які перемагають і після смерті. Загалом тут слід бачити і певні паралелі з лідером Легіонерського руху, адже в діях ватажків бачили нове спрямування і зростання національної енергії. Доволі звичним став спосіб поширення ідей через періодику, тож помітну роль відігравали «*Pământul strămoșesc*», «*Axa*», «*Calendarul*», «*Buna Vestire*», «*Porunca Vremii*», «*Cuvîntul*». У сфері періодики доволі активною була діяльність Н. Іонеску, братів Міреску, Ч. Джіуджовану. Сам К. З. Кодряну забезпечив свого часу належні умови для розповсюдження ультранационалістичних газет⁴¹.

Виховання майбутніх членів здійснювалося у групах ліцеїстів, яких на 1936 р. нараховувалося близько 200. Прикладом можуть слугувати формування осередків учнями о. Думітреску Ілієску-Паланка починаючи з 1936 р. Крім того, в задумі К. З. Кодряну було відкриття шкіл партії, де б виховувалися майбутні політичні діячі. Таким чином, на селі головними провідниками ідей гардизму ставали вчителі, священники й адвокати. Слід визнати, що результат їх діяльності ставав помітним. У лютому 1937 р. створили організацію колишніх військових, а в листопаді організацію священників⁴².

Дієвість організації А. Васильченко підтверджує, посиляючись на записку керівника зовнішньо-політичної служби НСДАП в Бухаресті: «Осібнo від усіх правих партій стоїть така потужна організація, як «Залізна Гвардія», відтворена під назвою «Все для країни». Незважаючи на те, що її офіційним керівником є генерал Кантакузіно, реальним вождем залишився К. Кодряну, який спеціально намагається триматися в тіні. Це єдина група в Румунії, яка працює в націонал-соціалістському стилі. Після вбивства І.Г.Дуки й офіційної заборони ця організація більше не вела власне партійної, політичної діяльності. Легіонери не видають газет і не займаються пропагандою. Вони збирають у одне порядних людей, які готові служити цілям, задовольняючись лише тим, що вони добровільно і безкоштовно виконують суспільно корисні роботи. Тим самим вони показують народу, хто дійсно займається позитивною працею. Інші націоналістичні партії займаються лише розмовами»⁴³.

Власне, період 1933-1935 рр. став у діяльності організації К. З. Кодряну часом певного поступового піднесення, адже в цей час до неї увійшли не тільки звичайні рядові симпатки, але й особи, які творили і пропагували ідеї організації. Так, у 1936 р. свою журналістську діяльність у «*Vreme*» розпочав М. Еліаде і вона була піком його публіцистики на користь ідей гардизму в 1936-1938 рр. Не менш активними були і виступи Е. Чорана. Пояснити це можна лише наростанням у середовищі інтелігенції націоналістичних настроїв, що були відгуком на час і пропагування ідей, близьких націонал-соціалізму. Серед учителів М. Еліаде такі позиції були в К. Редулеску-Мотру, Н. Крайніка, Н. Іонеску. Перший з них був творцем ідеї румунства як основи нового суспільства у

країні, подібної до фашизму чи націонал-соціалізму. Н. Іонеску був прихильником ліквідації парламентаризму у країні, тоді як Н. Крайнік став ідеологом вигнання чужинців з Румунії. Перш за все він намагався усунути із громадянського життя Румунії євреїв. У тогочасному суспільстві національна ідея намагалася підпорядкувати собі все. У своїх дорожніх нотатках 1935 р. П. Моран відзначав, що в середовищі інтелектуальної еліти Бухареста превалює необхідність правового обґрунтування румунського націоналізму. У цій справі він відзначив В. Пирвана і Н. Крайніка із групою журналу «*Gândirea*», Н. Іонеску з його «*Cuvântul*» та М. Еліаде. За спогадами А. Сталь, навіть прихильників інших ідей поступово перетягла на свій бік Залізна Гвардія, наводячи як приклад долю товариства «*Criterion*», серед членів якого вільну дискусію замінив фанатизм⁴⁴.

Дещо простіше приймалася ідеологія гардистського руху студентами. Так 1935 р. став часом переформатування окремих студентських організацій. Зокрема, у Товаристві македоно-румунських студентів у січні 1935 р. головою став І. Папагаджь, член Залізної гвардії. Крім нього, ще четверо осіб належало в комітеті до організації та один із членів був симпатиком. З-поміж 100 студентів, які проживали в гуртожитку для македоно-румунів, також більшість належала до гардистів, хоча і була розділена між двома напрямками. Можливо, з цієї причини К. З. Кодряну звернув увагу Т. Котіге та Г. Фурдую на надмірну довіру до голови і македоно-румунів. Власне, на лютий 1935 р. мав місце конфлікт гардистів з македоно-румунками, а в червні того ж року помітною стала ситуація з розділом македоно-румунів гардистів на дві групи. Одна з них була представлена вихідцями з Верії та Пінда, якою керував Г. Зіма, а друга – гардистів з Македонії, Югославії, Добруджі. Розкол стався через вибори нового комітету студентського товариства⁴⁵.

Власне саме на молодь була розрахована пропагандистська діяльність учасників Легіонерського руху, найпомітнішими з яких у гардистській пресі стали Васіле Марін та Іон Моца. Їх статі були підібрані для публікації збірками в 1937 і 1936 рр. відповідно. Щоправда, збірка статей І. І. Моци видавалася кількома редакціями, що відрізнялися рубриками та порядком розташування матеріалів⁴⁶.

Важливо визнати, що до числа джерел доцільно відносити популярні видання, які випускали представники Легіонерського руху. Їх випуск припав на другу половину 1930-х рр. і серед авторів були М. Полігроніаде, Е. Іоніке, І. І. Іоніке, Д. К. Амзар, Л. Блага, Н. Попп, Т. Герсені, Е.Берня. Загалом поява робіт такого плану стала відповіддю на потребу ведення просвітницької діяльності серед легіонерів. Мова робіт, які вийшли в серії «Rânduiala» є доступною, а проблеми, які обговорюються, стосувалися багатьох аспектів внутрішнього розпорядку Легіонерського руху. Так, для пропагування ролі лідера руху К. З. Кодряну використовували героїв румунської історії Горію, Т. Владіміреску, А. Янку, як зробив це Е.Берня⁴⁷.

Він же став автором брошури щодо «легіонерського стилю» життя і діяльності. Потребу появи цієї публікації автор пояснює появою нової організації в національному житті країни. Стиль життя легіонера називає простим, сильним, масивним. «Легіонерський стиль є румунським стилем, є стилем життя цього народу, що має власну землю, небеса і свого Бога, має власну долю в історії народів». Елементами легіонерського стилю названо пісню, історію, природу. Пісня представлена як засіб, що об'єднує людей, уніфікує душі, народжує ідеал. У пісні легіонерське життя має образ власний і є душевним висловом. Збереження в румунській пісні витоків народу дозволяло пов'язати народ і легіонерів, оскільки легіонерське життя було життям колективу, то історії відводили місце живильне і навчальне. Таким чином, завдяки історії легіонер ставав духовним сином народу, який розумів мотиви і сенс свого життя. Природа приймалася невід'ємною частиною і сприяла великому відродженню, оскільки підживлювала легіонера і наближала його до Бога. Як результат поєднання компонентів через духовну інтеграцію та виховання створювалася нова людина. Оскільки брошура з'явилася в період, коли зусилля Легіонерського руху спрямовувалися на формування такої людини, то і відповідне місце ця проблема займає в літературі. Легіонерський рух названо історичним і революційним, таким, що має власний ідеал, а легіонер представлений новою людиною, яка береже в собі цінності румунського минулого. Легіонерська освіта поглиблює румунську душу, а Легіон дає політичне розуміння. Для Легіону,

вважав Е. Берня, необхідні чисті, гармонійні, багаті внутрішньо юнаки, які розуміли сутність румунської долі. Реалізувати спосіб життя легіонера вважав доступним тільки для молоді. Легіонерський стиль є стилем румунським. Існує перш за все, «коли народ сповістить справжню творчу силу, згідно свого власного характеру та потреб»⁴⁸.

Про молодь у політиці Е. Берня піднімав питання в одній зі своїх брошур, базуючись на історії країни та звинувачуючи старших політиків у відмові від підтримки націоналістів. Наполягав на необхідності добиватися нового життя та формування нової людини. У побудові нової Румунії покладався на молодь, яка мала зіграти вирішальну роль. Доречно вказати, що доводилося пояснювати й інтелектуальну сутність Легіонерського руху і автор доводив, що Легіон приймав у свої ряди представників інтелектуалів. Метою цього ставав подальший розвиток «дійсної національної культури». Правда не всім інтелектуалам було дозволено входити до організації. Принаймні представники ліберальних і демократичних кіл, псевдо-інтелектуали не вважалися достойними брати участь у Легіонерському русі. Потрібно було бути румуном (знатися на особливостях життя й історичних потребах румунського народу) та справжнім інтелектуалом. Е. Берня писав про потребу легіонерської Румунії в інтелектуалах, які б різнилися від інтелектуалів Румунії ліберальної. Він вважав, що неможливо в Румунії буде здійснити справжню національну революцію без поєднання «життєвих сил» і «духовності», тобто дієві сили Легіонерського руху слід поєднувати з інтелектуальними, одночасно борючись проти фальшивих інтелектуалів, утопістів⁴⁹.

Питання вибору молоддю напрямків у зовнішній політиці розглядав М. Полігроніаде, пов'язавши і з інтересами держави, і з інтересами Легіонерського руху. Свою увагу автор звернув перш за все на недопущення союзу Румунії з СРСР, мотивувавши історією російсько-румунських відносин. Територіальні втрати після воєн ставали додатковим доказом. Союзницькі стосунки з СРСР вважав спрямованими проти Німеччини та доводив, що нацистське керівництво не допомагає ревізіоністським намірам Угорщини. На доказ приводив підтримку німецькою пресою позиції румунських політиків у доказі прав на Ардял. Інші зауваження М. Полігроніаде щодо проведення Румунією

зовнішньої політики стосувалися власне угорської загрози, де в першу чергу свою роль мала відгравати пропаганда. Тут цілком слушно звертав увагу на можливість через пропаганду змінити кордони, через що вважав необхідним берегти культуру та через неї також доводити історичні й етнічні права на землі. Доходив висновку, що не існує угорської загрози для Румунії, але є більшовицька. Стосовно ревізіонізму та дії міжнародних трактатів у М. Полігроніаде існує думка про необхідність діяти спільно з іншими країнами. Доволі розважливо дивився і на промову Б. Муссоліні стосовно підтримки Угорщини, причиною якої бачив голосування Румунії в Лізі Націй за санкції проти Італії. Висновки, що стосувалися зовнішньої політики Румунії, торкалися в першу чергу необхідності збереження незалежності. Звинувачував державу в боротьбі проти Легіонерського руху, створені напружених відносин з Італією і Німеччиною. Молодь закликав стояти на сторожі інтересів Румунії та боротися за реальну незалежність⁵⁰.

Аналіз кількох робіт доповнимо також однією з публікацій Т. Герсені, який є автором робіт про зв'язок між Легіонерським рухом та робітництвом і селянством Румунії, що давало йому можливість, суттєво спрощуючи, доводити, що Легіонерський рух має не програму, але віру. Така відмінність дозволяла стверджувати, що віра іде зсередини, від душі і дозволяє померти за легіонерську віру, звеличуючи народ. Пояснено також автором і місце та роль капітана в організації, як і місце кожного члена та сутність жертви І. Моци та В. Маріна. Остання приймалася як важка втрата для Легіону та капітана, але такою, що наближала день румунського воскресіння. Доволі традиційним є відображення стану у країні, коли автор критикує нечесність людей та ситуацію із засиллям іноземців. Ця позиція дозволяє Т. Герсені пояснити звідки прийде спасіння для румунів і бачить носієм такого молодь, готову до жертви, з вірою і мужністю. Людьми, здатними змінити країну, він бачив легіонерів⁵¹. У поясненні сутності Легіонерського руху видно формулу, яка стала звичною у другій половині 1930-х рр., адже в першу чергу наголошували на вмінні жертвувати для народу. Поруч з цим важливим елементом названо любов до Господа, до короля, Капітана. Загалом усі легіонери мали бути християнами,

боротьба яких ведеться під знаком хреста та захистом архангела Михаїла. Метою легіонерів стала Румунія під Божим покровительством, вони ж мали любити короля та боротися за його звеличення. Самі легіонери вважали себе солдатами короля, а організацію справжньою родиною, де є місце вірі, любові. Ворогами легіонерів представлено політиканів та євреїв, а союзниками не лише ті, хто у країні, але й поза її межами, ті, хто бореться за Христа, націю, гуманність, право. Чіткою названо і структуру управління організації, де на чолі був Капітан, а далі йшли нижчі чини. Саме через Капітана та Легіон мало прийти звільнення румунського народу. Т. Герсені вказував і шлях та методи, якими слід діяти, як і рекомендував умови, на яких румунським селянам слід було приєднуватися до Легіонерського руху. Звісно велася мова про участь у боротьбі, про володіння селянами своєю працею, боротьбу легіонерів проти вирізання лісів, підтримання здоров'я селян. Відзначено турботу легіонерів про жіноцтво та творення змін, яких потребувала країна. Врешті наприкінці в тезах було викладено сутність самого Легіону з наголошенням на появі в його рамках нової людини – мужньої, людини віри, вірної, жертвуючої. Сам рух представлено борцем за нову румунську країну – чисту, достойну, законну, без людей, що вмирають з голоду, без людей, які існують із праці інших, без людей, які годуються з бід. Легіон представлений таким, що боровся за селянство, не вимагаючи при цьому голосів за себе⁵².

Зрозуміло, що у відповідь на подібні заяви мали місце критичні зауваження, відповіді, які свого часу зробив Н. Цуркану в ряді промов. Сутність його заяви стосувалася відмови від прирівнювання діяльності ультранационалістів (праворадикалів в нашому розумінні) до національного життя. Загрозу Румунії цей автор бачив у ревізіонізмі, в тому числі німецькому ревізіонізмі⁵³.

Отже, питання праворадикального руху в Румунії міжвоєнного періоду отримало належне висвітлення в румунській історичній науці. Трансформація ставлення до руху та його представників від надзвичайно критичного у період соціалізму до позитивного у постреволюційній Румунії. Вивчення питань ідеології праворадикального руху здійснювалося

поряд з дослідженням практичної діяльності членів руху. В дусі сучасної історіографії здійснювалося і вивчення участі в русі жінок. Загалом тема правого радикалізму в Румунії залишається актуальною і може розглядатися і в аспектах його діяльності не тільки на рівні столиці, але й провінції.

Ключові слова: *Королівство Румунія, національне життя, праворадикальний рух, традиціоналізм, Легіонерський рух, кузизм, Залізна гвардія, гардизм, А.К.Куза, К.З.Кодряну, Г.Сіма, І.Моца, Е.Берня.*

Примітки:

¹ Codreanu C. Z. Pentru Legionari. Sibiu: Editura «Totul pentru Țara», 1936.

² Codreanu Eiserne Garde. Berlin: Brunnen-Verlag Willi Bischoff, 1940.

³ Codreanu C. Z. Însemnări de la Jilava. Martiriului Fondatorului Mișcării Legionare. München: Colecția EUROPA, 2010.

⁴ Totu N. Însemnări de pe front. Note din expediția legionară în Spania Noembrie 1936 – Ianuarie 1937. Sibiu: Editura «Curierul», 1937. P. 34, 35, 53, 114, 122, 124.

⁵ Sima H. Sfârșitul unei domnii sângeroase. Pagini din istoria Gărzii de Fier. Timișoara: Editura Gardian, 1995.

⁶ Sturdza M. România și sfârșitul Europei. Amintiri din Țara pierdută. Alba Iulia – Paris: Fronde, 1994.

⁷ Pascu D. P. A. C. Cuza: Economist și doctrinar al naționalismului (Extras din revista A.L.A.C.I.). București, 1937. P. 38-46.

⁸ Fătu M., Spălățelu I. Garda de Fier organizație teroriste de tip fascist. București: Editura politică, 1971.

⁹ Pop Gh. T. Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național Creștin. Cluj-Napoca: Dacia, 1978.

¹⁰ Лебедев Н. И. «Железная Гвардия», Кароль II и Гитлер: Из истории румынского фашизма, монархии и ее внешнеполитической «игры на двух столах». Москва: Межд. отн., 1968.

¹¹ Лебедев Н. И. Крах фашизма в Румынии. Москва: Наука, 1976.

¹² Васильченко А. Между Дуче и Гитлером. Москва: Изд-во Эксмо, Изд-во Яуза, 2004.

¹³ Наумов А. О. Фашистский Интернационал. Покорение Европы. Москва: Вече, 2005.

¹⁴ Наумов А. О. Фашистский Интернационал. Покорение Европы. Москва: Вече, 2005. С. 25-26.

¹⁵ Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм: Ионеско, Элиаде, Чоран / Пер. с франц. Е. П. Островской. Москва: Прогресс-Традиция, 2007.

¹⁶ Сэдживик М. Наперекор современному миру: Традиционализм и тайная интеллектуальная история XX века. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2014. С. 193-195.

¹⁷ Див.: Умланд А. Виклики та перспективи порівняльних досліджень пострадянського фашизму: Методологічні та концептуальні проблеми інтерпретації сучасних праворадикальних рухів Східної Європи // Україна модерна. 2013. Вип. 20. С. 89-106.

¹⁸ Грифін Р. Дослідження фашизму в Східній Європі: рух навздогін чи прокладання нового шляху? // Україна модерна. 2013. Вип. 20. С. 107-121.

¹⁹ Йордакі К. Фашизм у Центрально-Східній Європі: романтична палінгенеза та політична релігія Легіону архангела Михаїла у міжвоєнній Румунії // Україна модерна. 2013. Вип. 20. С. 35-74.

²⁰ Clark R. Sfință tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică / Traducere de M.-A. Hazaparu. Iași: POLIROM, 2015. P. 257-266.

²¹ Sircuța C. Viața femeilor în România interbelică / Cuvânt-înainte de Victor Neumann; Postfață de A. Heinen. București: Editura Oscar Print, 2016. P. 226-239.

²² Хейман Ф. Повернення пам'яті: Сторінки єврейської історії Чернівців. Київ: Дух і Літера, 2016.

²³ Spînu S. Nichifor Crainic – lumini și umbre: O biografie. București: Editura Saeculum Vizual, 2013.

²⁴ Fătu M. Cu pumnii strînși: Octavian Goga în viața politică a României (1918-1938). București: Globus, 1993. P. 15, 25.

²⁵ Bălan I. D. Octavian Goga. Monografie. București: Editura Minerva, 1971.

²⁶ Ornea Z. Anii treizeci. Extrema dreaptă românească / Prefață de M. Petreu. București: Cartea Românească, 2015.

²⁷ Stoescu A. M. Istoria loviturilor de stat în România 1821-1999. Vol. 3: Cele trei dictaturi. București, 2004.

²⁸ Bruja R.-F. Carol al II-lea și partidul unic: Frontul Renașterii Naționale. Iași: Junimea, 2006.

²⁹ Bruja R.-F. *Extrema dreaptă în Bucovina* / Pref. Gh. Buzatu. Târgoviște: editura «Cetatea de Scaun», 2012. Див.: Піддубний І. Румунські праві на Буковині (Огляд книги Раду Флоріана Бружі «Extrema dreaptă în Bucovina») // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. Вип. 17. С. 191-200.

³⁰ Bruja R. F. *Straja Țării – organizare și obiectiv* // *Codrul Cozminului. Analele științifice de istorie. Seria nouă. Nr. 6-7 (16-17). 2000-2001-2003. P. 331-334.*

³¹ Strejnicu F. *Creștinismul Mișcării Legionare*. Sibiu: IMAGO, 2000. P. 20.

³² Scmitt O.J. Corneliu Zelea Codreanu. *Ascensiunea și căderea «Căpitanului»* / Traducere din germană de Wilhelm Tauwinkl. București: Humanitas, 2017.

³³ Scmitt O.J. Corneliu Zelea Codreanu. *Ascensiunea și căderea «Căpitanului»* / Traducere din germană de Wilhelm Tauwinkl. București: Humanitas, 2017. P.7.

³⁴ Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм: Ионеско, Элиаде, Чоран / Пер. с франц. Е. П. Островской. Москва: Прогресс-Традиция, 2007. С. 53; Spînu S. Nichifor Crainic – lumini și umbre: O biografie. București: Editura Saeculum Vizual, 2013. P. 159-162.

³⁵ Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм: Ионеско, Элиаде, Чоран... С. 97-103.

³⁶ Strejnicu F. *Creștinismul Mișcării Legionare*... P. 12; Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм: Ионеско, Элиаде, Чоран... С. 77-85, 86-87.

³⁷ Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм: Ионеско, Элиаде, Чоран... С. 109-111.

³⁸ Лебедев Н. И. «Железная Гвардий», Кароль II и Гитлер... С. 54, 55.

³⁹ Лебедев Н. И. «Железная Гвардий», Кароль II и Гитлер... С. 56-57; «Extremismul de dreapta» // Marin V. *Crez de generație / Cu un cuvânt înainte de Corneliu Z. Codreanu și o prefață de Nae Ionescu*. București: Tipografia «Bucovina», 1937. P. 24, 25, 28-29; *Dela formalismul democratic la naționalismul constructiv* // Marin V. *Crez de generație / Cu un cuvânt înainte de Corneliu Z. Codreanu și o prefață de Nae Ionescu*. București: Tipografia «Bucovina», 1937. P. 8-9, 12.

⁴⁰ Națiunea împotriva statului de import // Marin V. Crez de generație / Cu un cuvânt înainte de Corneliu Z. Codreanu și o prefață de Nae Ionescu. București: Tipografia «Bucovina», 1937. P. 19; Stat și cultură // Marin V. Crez de generație / Cu un cuvânt înainte de Corneliu Z. Codreanu și o prefață de Nae Ionescu. București: Tipografia «Bucovina», 1937. P. 104-106.

⁴¹ Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм: Ионеско, Элиаде, Чоран... С. 116, 112-113

⁴² Васильченко А. Между Дуче и Гитлером... С. 267-280; Clark R. Sfântă tinerețe legionară... P. 154-163, 203; Bernea E. Cartea căpitanilor. București: Bucovina, s. a. P. 7-12.

⁴³ Цит. за: Васильченко А. Между Дуче и Гитлером... С. 281-282.

⁴⁴ Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм: Ионеско, Элиаде, Чоран... С. 87, 90-94.

⁴⁵ Arhivele Naționale ale României. Fond Direcția Generală a Poliției, 2349. Dosar Nr. 168 / 1935. File 34-35, 42, 19, 65-66.

⁴⁶ Marin V. Crez de generație / Cu un cuvânt înainte de Corneliu Z. Codreanu și o prefață de Nae Ionescu. București: Bucovina, 1937; Moța I. I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936.

⁴⁷ Bernea E. Cartea căpitanilor. București: Tipografia «Bucovina», s. a.

⁴⁸ Bernea E. Stil legionar. București: Tipografia «Bucovina», s. a. P. 10, 14-15, 17, 19, 27-29.

⁴⁹ Bernea E. Tineretul și politica. București: Tipografia «Bucovina», 1936. P. 22-226.

⁵⁰ Polihroniade M. Tineretul și politica externă. București: Tipografia «Bucovina», 1937.

⁵¹ Herseni T. Mișcarea Legionară și Țărănimea. București: Tipografia «Bucovina», 1937. P. 3-13.

⁵² Herseni T. Mișcarea Legionară și Țărănimea. București: Tipografia «Bucovina», 1937. P. 13-32.

⁵³ Țurcan N. Între continente. Un nou curent mondial. Cernăuți: Editura A. Roșca, 1937.

КРАЇНИ ЗАХОДУ В ДОБУ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

УДК 393.26-053.81(4+7)«196»

Андрій МІНАЄВ

Молодіжний протест 1960-х рр. в країнах Заходу: основні форми, прояви та етапи

Протестний рух молоді та студентства в 1960-х рр. був особливою сторінкою світової історії, оскільки не лише став прикладом для наслідування студентських ліворадикалів на наступні півстоліття, але й (безпосередньо чи опосередковано) – початковим відліком для цілої низки інших масових соціальних рухів (гендерних, екологічних та ін.), активісти яких отримали в його межах першу школу громадської активності. Вочевидь, не зовсім правильним було б вважати молодіжний протест 60-х рр. XX ст. лише своєрідним індикатором непопулярності зовнішньої та внутрішньої політики урядів Західної Європи і США, оскільки він являв собою також результат відображення у молодіжній масовій свідомості достатньо гострої кризи основних соціальних (світоглядних, культурних, освітньо-виховних, державно-політичних тощо) цінностей західного післявоєнного суспільства доби «холодної війни». Строкатість соціальної бази молодіжного протесту 60-х рр. та еkleктизм його ідеології зумовлювали й розмаїття конкретних форм та проявів протесту. На культурно-побутовому рівні протест проявив себе в молодіжній контркультурі¹. При цьому за став-

© Мінаєв А.

Друкується за: Основні форми, прояви та етапи суспільно-політичного протесту молоді в 60-х роках XX ст. в країнах Заходу. *Історична парадигма: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. – Вип. 28-29. – С. 79-105

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ленням до громадсько-політичної активності у молодіжному протесті 60-х рр. правомірно виділити два основні напрями: суспільно-політичний та неполітичний. Найбільш відомим і, водночас, найбільш масовим проявом неполітичного протесту молоді країн Заходу в 60-х рр. ХХ ст. (по суті, його символом), став рух хіпі². Однак суспільно-політичний протест молоді був набагато розмаїтішим як світоглядно, так і щодо конкретних проявів практичної громадської активності. Аналізу основних форм, проявів та етапів суспільно-політичного протесту молоді в 60-х роках ХХ ст. в країнах Західної Європи та США і присвячена ця стаття.

Говорячи про *стан наукової розробки* даної проблематики, доцільно зауважити, що остання стала однією з найбільш актуальних для дослідження як у західних, так і в радянських авторів вже у 70-х – 80-х роках. Зрозуміло, що по різні боки «залізної завіси» доби «холодної війни» цей протестний рух оцінювався з принципово відмінних методологічних та політичних позицій. В СРСР було опубліковано декілька монографій та цілу низку статей і популярних брошур, однак труднощі в описі та аналізі молодіжного протесту, з якими зіштовхнулись автори, засвідчили певну методологічну кризу: класовий підхід щодо опису соціальних рухів виявився неспроможним пояснити справжню суть такого складного, багатогранного явища. Значний відсоток праць був написаний здебільшого не професійними дослідниками, а журналістами; втім, публіцистичність таких праць не принижує їх позитивних рис, адже вони нерідко містять солідний фактологічний матеріал на основі газетних публікацій³. На жаль, було й чимало інших праць (забагато, щоб їх тут перераховувати), в яких фактологічний матеріал значною мірою прихований (чи навіть похований) під нашаруваннями оціночно-ідеологічного характеру. Однак, на щастя, в радянських дослідників існували й праці іншого ґатунку, написані, як правило, на перетині кількох наук (історії, соціології, соціальної психології, політичної філософії та інших), чії автори, віддаючи, в дусі часу, необхідну данину відповідній ідеології, тим не менше прагнули досягнути певної об'єктивності дослідження⁴.

Натомість для західної історіографії тих часів характерним був виразний плюралізм точок зору дослідників на проблему; при цьому вони переважно (окрім авторів, які стояли на ліворадикальних чи ультраконсервативних позиціях), намагались уникати різких і одностайних оцінок феномену молодіжного протесту 60-х рр., були достатньо поміркованими та об'єктивними у своїх судженнях. З-поміж публікацій 70-х та 80-х років здається доцільним насамперед відмітити працю німецького соціолога та історика К.Менерта⁵ та деяких інших дослідників⁶.

У пострадянську добу питання молодіжного протесту 60-х рр. в країнах Заходу на певний час відійшли на «узбіччя» історичних досліджень. Однак вже наприкінці 90-х — упродовж двох десятиліть 2000-х років інтерес дослідників до цієї далеко не повністю висвітленої сторінки зарубіжної історії почав знову пробуджуватись. Вийшла досить об'ємна книга американського історичного публіциста М. Курланскі, написана у формі історичної хроніки подій 1968-го року в різних регіонах світу⁷. В Україні та Росії почали з'являтись цікаві публікації, присвячені ідеології протесту 1960-х рр.⁸, його формам⁹, молодіжній контркультурі¹⁰, впливу на державну політику¹¹; вийшли цілі випуски тематичних науково-публіцистичних журналів, повністю присвячених питанням молоді 1960-х рр.¹²; зрештою, були захищені дисертації, автори яких досліджували різні аспекти молодіжного протестного руху 60-х рр. XX ст. в тих чи інших країнах Заходу¹³. Автор цієї статті повинен додати, що ним в 1999-2011 рр. також було видано низку публікацій, що розкривали різноманітні аспекти проблематики молодіжного протестного руху 1960-х років у країнах Західної Європи та США (деякі з них наводяться у примітках). Водночас, у сучасній (як вітчизняній, так і російській) історіографії досі відсутні публікації, які б містили комплексне дослідження форм та проявів молодіжного протесту 60-х років XX ст., а також їхньої еволюції. Отож, для певного заповнення цієї прогалини і запропонована дана стаття.

Переходячи безпосередньо до розгляду питання, варто відзначити, що молодіжна активність у другій половині 60-х рр. знаходила свій прояв у найрізноманітніших формах політичної діяльності, вибір яких залежав від приналежності молодіжних

лідерів та їх прибічників до тих чи інших ідеологічних напрямків. В США, наприклад, склад студентства за політичними поглядами й тактикою розподілявся таким чином: радикалів – 11%, в тому числі “революціонерів” (тобто екстремістів) – 3%, лібералів – 10%, реформаторів – 52%, поміркованих – 30%, консерваторів – 7%¹⁴. Реформісти / ліві ліберали, твердо тримались за ті форми суспільно-політичної боротьби, що випливали з їхньої улюбленої тактики «ненасильницького опору», тобто такі, що мали насамперед морально-виховний характер. Ліворадикальна молодь віддавала перевагу масовим діям, зміст яких полягав у постійних конфліктах та посиленні конфронтації з суспільними інститутами, нерідко аж до відповіді насильством на насильство. Учасники лівоекстремістських організацій робили ставку на добре сплановані акції невеликих за розмірами угруповань, сенс діяльності яких полягав у спробах втілити в життя схему «провокація - репресії - революція»; такий компонент як насильство (причому однозначно провокуюче владні органи на відповідь насильством) зі ймовірного перетворився в екстремістів на необхідний. Представники цих напрямків упродовж 60-х рр. співіснували у молодіжному та студентському протестному русі Західної Європи та США, нерідко навіть в одних і тих об'єднаннях, і брали активну участь у спільних політичних заходах (тому досить непросто здійснити чітке розмежування сфер впливу цих напрямків у молодіжному середовищі взагалі та в організації тих чи інших акцій, зокрема).

Попри постійні заяви молодіжних лідерів щодо спонтанності свого руху, негативного ставлення до організації як такої, тим не менше, варто назвати приклади деяких найбільш помітних політичних об'єднань студентської молоді (вказувати їх усі, а, тим більше, характеризувати не є доцільним), які доклали чимало зусиль для активізації протестного руху 60-х рр.

У Сполучених Штатах Америки вже на етапі зародження політичного протесту молоді його координацію взяв на себе «Студентський координаційний комітет ненасильницьких дій» (СККНД), створений студентами південних штатів у квітні 1960 р., насамперед, для організації кампанії боротьби за громадянські права афроамериканців, яка до того відбувалася стихійно¹⁵. Крім цієї організації, що об'єднувала

переважно чорношкірих студентів, виникла ціла низка інших: наприклад, ще в 1959 р. утворились об'єднання «Студенти за демократичне суспільство» (СДС) та «Союз студентів за мир» (ССМ). На думку багатьох дослідників¹⁶, саме СККНД та СДС у другій половині 60-х рр. становили основу руху молодіжного політичного протесту, який асоціював себе з «новими лівими».

У Франції також з початку 60-х рр. існувало чимало студентських союзів, об'єднань та федерацій, переважно корпоративного характеру. Перехід від академічних до загальнополітичних проблем намітився упродовж 1962-1964 рр. серед «Федерації груп з вивчення філології» (переважно об'єднувала студентів філологічного факультету Сорбонни), причому цей перехід відбувався насамперед в межах концепції «студентського синдикалізму», розробленої М. Кравецом¹⁷ (включала позиціонування студентства як частини пролетаріату). Однак найбільшу роль в організації студентських заворушень 1968 р. відіграли радикальні анархістські групи молоді, які відстоювали принципи «прямої дії». Це був, насамперед, неоанархістський «Рух 22 березня», названий так за датою захоплення в 1968 р. студентськими радикалами адміністративного корпусу університету в Нантері на знак протесту проти війни США у В'єтнамі. Очолив його Д. Кон-Бендіт (німецький студент, який навчався у Франції). Як стверджує російський дослідник А. Тарасов, сам Кон-Бендіт, як і очолювана ним організація, орієнтувалися на ідеї так званого «Ситуаціоністського Інтернаціоналу» та його лідера Гі Дебора, автора книги «Суспільство вистави». Ситуаціоністи вважали, що Захід уже досяг рівня товарного виробництва, достатнього для комунізму, і настав час влаштовувати революцію «тут і тепер», насамперед, революцію у повсякденному житті, а для цього треба відмовлятися від роботи, від підкорення державі, від сплати податків, від виконання вимог законів і суспільної моралі; натомість усі повинні зайнятись вільною творчістю — ось тоді відбудеться революція і настане «царство свободи»¹⁸. Іншим угрупованням паризьких студентів-радикалів став «Рух університетських дій», що виник 29 березня 1968 р. після захоплення студентами одного з залів в університеті Сорбонни та

проведення там масового мітингу. Очолили цю організацію студенти М. Кравец і Ж.-Л. Пеніну¹⁹. Обидва названих об'єднання відіграли найважливішу роль в організації масових студентських заворушень у травні 1968 р. у Парижі. Однак навіть у період найвищого піднесення молодіжного протесту у Франції радикальні студентські групи були не вельми чисельними: так, «Рух 22 березня», за визнанням своїх же керівників, ніколи не сягав більше 200-250 активістів²⁰.

У Федеративній Республіці Німеччина та Західному Берліні головним студентським об'єднанням, яке відзначилось організацією масових виступів молодих радикалів в другій половині 60-х рр., був Соціалістичний німецький студентський союз (СНСС або СДС). Останній протягом кількох років являв собою фактично молодіжне крило Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), однак, внаслідок загострення з 1961 р. суперечностей між ліворадикальною молоддю та реформістським керівництвом СДПН, згодом відмежувався від неї. В 1967-1968 р. (коли лідер та теоретик західноберлінських «нових лівих» студентів Р. Дучке очолив СНСС у Західному Берліні, а його прибічники перебрали загальнонімецьке її керівництво), СНСС перетворився на провідну студентську організацію ФРН, головну силу загальнонімецького об'єднання студентства – Союз німецьких студентів. В цей період СНСС, виступивши одним із ініціаторів т.зв. «позапарламентської опозиції», став досить вагомою політичною силою країни²¹.

Створення студентських організацій та їхній подальший відхід від суто академічних проблем, витіснення вузькокорпоративної діяльності захопленням суспільно-політичною проблематикою стало необхідною передумовою розгортання політичного протесту молоді.

Цілісне явище, відоме нам як молодіжний протест 60-х рр., проявлялося в низці політичних кампаній, що або здійснювались одночасно, або послідовно змінювали одна одну. Перед кожною з них ставились свої специфічні цілі, проте методи їх досягнення в більшості випадків були однаковими (за виключенням заходів, що мали полярні цілі, і де домінували сили, що знаходилися на різних полюсах молодіжного протесту). Серед основних кампаній слід назвати рух за громадянські права (в

першу чергу за права чорношкірого населення США), рух за свободу слова, рух за створення «вільних» університетів, антивоєнний рух; усі вони (щодо заявлених цілей, гасел та учасників) тією чи іншою мірою перетинались між собою. Часто в усіх цих кампаніях містились елементи антиурядової та антисуспільної (у сенсі відкидання низки фундаментальних цінностей західного суспільства) спрямованості. Однак найбільш послідовно акценти на свідому та радикальну зміну політичного та соціально-економічного устрою країн Заходу, проявились у Франції в травні 1968 р., а також у контексті діяльності деяких лівоекстремістських угруповань. В усіх цих проявах політичного протесту молоді 60-х рр. співіснували і водночас боролися за посилення свого впливу реформістський, радикальний та екстремістський напрямки. Лише щодо руху за громадянські права у США на початку 60-х рр. можна впевнено стверджувати про домінування реформістів, насамперед, лібералів. В решті проведених кампаній вплив майже порівну розподілився між реформістами та радикалами, з певною (принаймні, зовнішньою) перевагою впливу останніх. «Внесок» лівих екстремістів полягав у провокаційних діях, які часто приводили до сутичок із силами правопорядку та навіть барикадних боїв, а з початком занепаду молодіжної активності - у тактиці «трешинг» («очищення від бруду»), різних терактах та актах вандалізму. Не можна не зауважити також, що всі кампанії майже однаковою мірою інтенсивно проходили як у межах навчальних закладів та студентських містечках, так і поза ними.

Молодіжний протест 60-х рр. у своєму суспільно-політичному аспекті пройшов кілька етапів. Дослідження цього явища вимагає докладнішого розгляду специфіки кожного етапу окремо.

Зародження політичного протесту молоді на початку 60-х рр. Особливості цього етапу зумовлені насамперед домінуванням лівих лібералів / реформістів, які дотримувались ненасильницької тактики дій та відзначались широю вірою в суспільні інститути. Значний вплив на їхній світогляд справили ідеї М. Ганді та Л. Толстого. Зокрема, принцип ненасильства був покладений в основу діяльності впливової у студентстві

об'єднання «Студенти за демократичне суспільство». У її програмному документі, «Порт-Гуронській декларації», зазначалося наступне: «Щодо соціальних змін чи перетворень ми вважаємо насильство негідним засобом, оскільки воно, як правило, вимагає перетворення мети – людини чи людської спільноти – у знеособлений об'єкт ненависті. Вкрай важливо, щоб були скасовані засоби насильства, а інституції – місцеві, національні, міжнародні – заохочували ненасильство як умову вирішення конфліктів»²².

При цьому варто підкреслити, що зародження політичного протесту на початку 60-х рр. було притаманне передусім для молодіжного руху в США (оскільки в країнах Західної Європи активізація молодіжного протестного руху розпочалась дещо пізніше, фактично вже у середині – другій половині 60-х рр. ХХ ст.). Головним його проявом стала *боротьба за громадянські права*, розгорнута в першій половині 60-х рр. активістами студентської молоді. Початком цієї боротьби вважається лютий 1960 р., коли в місті Грінсборо (штат Північна Кароліна) четверо афроамериканських студентів на знак протесту проти дискримінації чорношкірого населення влаштували в одному з магазинів компанії «Вулворт» сидячий бойкот (сіли на місцях для білих в сегрегованій закусочній); наступного дня їх приклад наслідували багато інших чорношкірих студентів (варто відзначити, що згодом до протестувальників почала приєднуватись і біла студентська молодь). Загалом наприкінці березня ненасильницькі сидячі демонстрації за десегрегацію місць громадського користування проводились уже в більш ніж 50 містах (зокрема, в бібліотеках, театрах, церквах і плавальних басейнах)²³.

На цьому етапі у свідомості активістів молодіжного протесту ще не відбулося корінного перелому, який пізніше привів їх до заперечення «істеблішменту» як такого. Критиці піддавалось не все суспільство загалом, а окремі його аспекти, причому критика здійснювалась не з радикальних, а з загальногуманістичних позицій. Особливі сподівання покладались на проведення реформ державою; насамперед, такі сподівання посилились у США після висування адміністрацією Президента Дж. Кеннеді програми «Нових рубежів»²⁴.

Не буде великим перебільшенням вважати рух за громадянські права своєрідною школою для активістів майбутнього молодіжного протесту другої половини 60-х рр. Кампанія швидко набула морально-просвітницького та напівблагодійного характеру. Це проявилось у таких формах як реєстрація афроамериканців для участі у виборах в південних штатах та організація т.зв. «шкіл свободи» (оповідання про життя чорношкірих на Півночі країни, про бідних афроамериканців та білих, про рух за громадянські права, про структуру державної влади, про історію афроамериканців США та про їхню культуру тощо)²⁵. Також мали місце заходи, спрямовані на зорганізацію бідної частини населення, її згуртування навколо гасла «Роботу або прибуток негайно!» та на покращення функціонування місцевих органів влади. Молоді активісти вели агітацію серед безробітних та бідноти за підтримку таких своїх проєктів як створення оздоровчих центрів, освітлення бідних районів, вдосконалення умов проживання тощо, а також збирали одяг для роздачі бідності²⁶.

Радикалізація суспільно-політичного протесту молоді.

Учасники молодіжного протестного руху досить швидко зробили висновок щодо безперспективності методів морального та ненасильницького тиску на владу. Отож, з другої половини 60-х рр., у зв'язку з посиленням радикалів у керівництві молодіжних організацій, політичний протест почав набувати нових форм.

Хвиля молодіжних виступів прокотилася по Сполучених Штатах, набуваючи все більш масового вигляду: мітинг студентів в Берклі в грудні 1966 р. зібрав 10 тис. осіб, навесні 1967 р. демонстрація студентів у Нью-Йорку об'єднала 200 тис. учасників, а в Сан-Франциско – 65 тис.; улітку цього ж року студентські заворушення охопили 700 міст США, а в жовтні похід студентів на Вашингтон зібрав 100 тис. осіб²⁷. Апогеєм масового руху протесту молоді у Сполучених Штатах став травень 1970 р., коли 350 університетів і коледжів були охоплені акціями непокори.

Активізація молодіжного протесту відбувалася і в країнах Західної Європи. Так, виступи студентської молоді в ФРН та Західному Берліні в 1968 р. зібрали 35% західнонімецьких студентів. Проте найбільшої сили виступи молоді та студентів

досягли у Франції. Розпочались вони в травні 1968 р. у паризьких університетах Нантері та Сорбонні і впродовж лише одного місяця охопили всю країну. Чисельність учасників демонстрацій зростає з 10 тис. чол. 6 травня до 800 тис. 13 травня; в цілому ж 60% французьких студентів стали активними учасниками подій «червоного травня» 1968 року, коли політика президента де Голля викликала спалах масових заворушень. Яскраво і, водночас, правдиво виглядає картина тогочасних реалій в устах сучасного українського дослідника О. Хоменка: «Масові демонстрації, барикади, сутички з поліцією, кийки і сльозоточивий газ, карети “швидкої допомоги”, які вивозять поранених, чорні і червоні прапори, портрети Че Гевари... всі ці романтичні атрибути революції стали майже щоденною реальністю життя великих європейських міст»²⁸.

На думку радянського дослідника В. Бикова, радикалізація настроїв західної молоді була пов'язана насамперед з активізацією «нових лівих» та поширенням у молодіжному середовищі їхніх ідей. Дослідник зазначав, що принципово важливим внеском «нових лівих» став їхній заклик до молоді зайнятися наведенням порядку у власному домі, адже цей заклик конкретизувався в гаслі морально-етичного плану, яке передбачало боротьбу не лише за расову, але й за матеріальну рівноправність, «співчуття і солідарність зі слабкими і знедоленими» і зневагу до можновладців²⁹.

Суттєві зміни у тактиці та свідомості учасників молодіжного протестного руху в США почали відбуватись наприкінці 1967 р., коли пасивний політичний протест змінився активним, поширилось захоплення екстремістською тактикою. Студенти-радикали від організації сидячих страйків почали переходити до застосування силових методів; водночас розширилось бачення ними завдань молодіжного руху: від протесту проти втручання США у справи В'єтнаму до критики всієї американської зовнішньої політики, а згодом – і всього західного суспільства в цілому³⁰.

Ця тенденція спостерігалась в *антивоєнному русі у США*, який був тісно пов'язаний з *рухом за свободу слова*, ініційованим ще у вересні 1964 р. Приводом для розгортання протесту став арешт розповсюджувачів політичної літератури в університеті

Каліфорнії Берклі того ж року; таким способом студенти виступили проти спроб ізолювати академічне середовище від готрих та суперечливих суспільних питань³¹.

Досить швидко головними об'єктами студентської критики стали війна США у В'єтнамі та військово-промисловий комплекс США загалом, важке становище у афроамериканських гетто; сильне обурення в активістів викликало небажання ЗМІ об'єктивно висвітлювати цілі і вимоги студентства, коли останніх називали хіпі, наркоманами та комуністами³². У таких умовах, кампанія швидко почала набувати рис боротьби проти «істеблішменту», в їх уявленні – брехливого й лицемірного, якому молодь протиставляла гасло «Tell it like it is!» («Скажи все, як воно є!»)³³. Справжнім гаслом антивоєнного руху (і, водночас, характерним наочним прикладом радикалізації молодіжних настроїв) у США став виступ президента СККНД С. Кармайкла на студентській конференції в Берклі в 1966 р., коли у промові цього лідера доти цілком ліберальної організації прозвучало наступне: «Війна у В'єтнамі є антизаконною і антиморальною. У нас немає сил змінити систему, яка винна у цій війні. Ми можемо сказати лише «Ні!» призову; є більш високий закон... А якщо вони примусять нас вбивати, то ми вже самотужки вирішимо, кого саме вбиватимемо»³⁴.

Найбільшого розмаху антивоєнний рух американської молоді почав набувати саме після 1967 р. (коли було скасовано відстрочку від призову для студентів). У протестах проти війни у В'єтнамі поширювались наступні форми та методи боротьби: розповсюдження у вузах та студмістечках великої кількості листівок із засудженням агресії та закликами ухилитись від військової служби, спалення призовних карток, голосування і збирання підписів проти участі в роботі відбіркових військових комісій, демонстрації протесту та навіть підпалення вербувальних пунктів³⁵. При цьому зростала питома вага таких проявів молодіжної активності як демонстрації, мітинги протесту: однією з наймасовіших демонстрацій став «похід на Вашингтон» 2 жовтня 1967 р., в якому взяли участь 100 тис. осіб³⁶; згодом, 15 листопада 1969 р. у масових антивоєнних мітингах і демонстраціях у Вашингтоні взяли участь вже 250 тис. юнаків і дівчат, причому на чолі колон йшли військовослужбовці³⁷.

На індивідуальному рівні протест проти в'єтнамської війни проявлявся у масовому ухилянні від призову на військову службу, дезертирствах тощо. Так, за офіційними даними міністерства оборони США, вже упродовж року, до середини 1967 р., з американської армії дезертирувало 42 227 осіб. Через рік число дезертирів зросло до 53 357 осіб. Майже 50 тис. американських юнаків, щоб не служити в армії, залишили країну (більшість знайшла притулок у Канаді, дехто переїхав у Європу)³⁸. Ухилення від служби в армії, яке кілька років тому розцінювалося більшістю американців як боягузтво або ж антипатріотизм, відтепер перестало вважатися ганебним; навпаки, тими, хто зумів уникнути призову, захоплювалися, їх звеличували за мужність і спритність. В цілому ж, за даними польського дослідника К. Зельке, лише один з кожних 16 представників «бунтівного покоління» 60-х рр. служив у В'єтнамі, решта ж ухилились у різний спосіб³⁹.

Проявом протесту молоді проти військової політики США стало також суттєве зниження середнього морального рівня військових службовців американських збройних сил. З-поміж іншого, почастишали випадки непокори начальству, нерідко траплялись поранення і навіть вбивства офіцерів підлеглими. Так, близько 86 американських військових, переважно з числа офіцерів та сержантів, були вбиті і 700 поранені у В'єтнамі своїми ж власними колегами⁴⁰.

В межах власне студентського, академічного руху радикальний політичний протест молоді знайшов своє вагомe втілення у кампанії за створення «вільних» або «критичних» університетів (в ФРН їх також називали «контруніверситетами»). У такий спосіб реалізувалися прагнення студентів брати участь в управлінні вишами, а також їхні уявлення про тотожність характеру взаємовідносин «студент – викладач» та «експлуататор – експлуатований». Тому «вільний» університет передбачав бойкот офіційних програм, скасування будь-якого підкорення, в тому числі студентів викладачам⁴¹. Так, студенти у передмісті Парижу Нантері 21 березня 1968 р. відмовилися складати іспити з психології, протестуючи проти, за їх словами, «дивовижної примітивності» навчального курсу. Така форма протесту (бойкот іспитів або

лекцій) швидко поширилась по всій Франції⁴². У програму «вільних» університетів входили такі предмети як «марксистизм», «психоаналіз», «імперіалізм», «зовнішня політика в ході «холодної війни», «гетто», «проблема свободи особистості», «проблема В'єтнамської війни», «проблема влади» тощо.

Спробою втілення в життя гасла «Влада студентам!» стали університетські асамблеї. Лідери радикалів розглядали цю організаційну форму студентського руху як реалізацію на практиці ідеї «демократії загальної участі», коли всі уособлюють владу і несуть рівну відповідальність⁴³. Найбільшу популярність студентські асамблеї здобули у вузах Франції та Італії.

Найвищого свого піднесення кампанія за створення «вільних університетів» набула у так званих «сіт-інах». Останні являли собою один із видів студентського страйку, коли студенти займали або весь виш, або його найбільшу аудиторію і не звільняли захоплене приміщення до задоволення вимог чи до втручання поліції⁴⁴. Як зазначала американська дослідниця Х. Ханфф, взагалі «сіт-іни» як форма протесту зустрічались у США ще у 40 - 50-х рр., однак не набули масового характеру⁴⁵. Використовувались вони також активістами СККНД у кампанії за громадянські права афроамериканців на початку 60-х рр. (у формі бойкотів закладів громадського користування, де піддавались утискам афроамериканці).

Поступово «сіт-іни» як форма молодіжного протесту були перенесені всередину навчальних закладів. Найрадикальнішого вигляду «сіт-іни» отримали в Парижі, де студентство Сорбонни виявилось в авангарді виступів проти президента де Голля. 13 травня, після 800-тисячної спільної демонстрації паризьких робітників та студентів, останні захопили Сорбонни, де утворили т.зв. «Генеральні асамблеї» (щось на кшталт дискусійних клубів, законодавчих і виконавчих органів студентської влади одночасно). Генеральна асамблея Сорбонни проголосила університет «автономним народним університетом, постійно і цілодобово відкритим для всіх трудящих»; одночасно студенти захопили Страсбурзький університет, а 15 травня – театр «Одеон». Станом на 17 травня 1968 р. близько 50 французьких університетів було захоплено студентами⁴⁶.

У США «сіт-іни» розгортались насамперед на фоні антивоєнного руху, однак суттєвими каталізаторами (особливо для чорношкірих студентів) стало вбивство навесні 1968 р. лідера афроамериканського руху в США Мартіна Лютера Кінга, а також звістка про студентські заворушення у Франції. Зокрема, травень - червень 1968 р. були відзначені масовими заворушеннями в американських коледжах і університетах: Зокрема, у Колумбійському університеті (м. Нью-Йорк) студенти захопили аудиторії і припинили заняття. Наслідком стало скасування іспитів на факультеті гуманітарних наук, а університет виявився практично паралізованим на два тижнів⁴⁷.

Неабиякого поширення «сіт-іни» та бойкоти занять набули також у Західній Німеччині. Досить часто вони супроводжувались різноманітними ексцесами з боку студентських радикалів. За спогадами Г. Маєра, професора Мюнхенського університету, лише протягом літнього семестру 1969 р. у названому навчальному закладі було зірвано 8 лекцій з приблизною кількістю слухачів у 1500 чол., проведенню близько 40% лекційних та семінарських занять студентами були створені неабиякі перешкоди (один із викладачів читав лекцію під бомбардування яйцями та помідорами), приміщення двох інститутів були повністю захоплені, а шість інших були піддані цілковитому розгрому; також були зірвані факультетська нарада та засідання університетського сенату⁴⁸. Навіть багато років по тому Маєр виявився неспроможним згадувати ці події спокійно: він називає студентські виступи 1968-1969 рр. «безпрецедентною наругою над традиціями» та «війною академічних станів»⁴⁹.

Заняття у проголошуваних студентами «вільних університетах» проводились у вигляді «тіч-інів» (з англ. «самонавчання») – вільних дискусій на задану тему. Замість фахових лекторів виступали або самі студенти, або запрошені ними оратори; нерідко такі заняття перетворювались на своєрідні політичні мітинги. Ініціатори подібних напівсемінарів-напівмітингів зазначали, що «тіч-іни» спеціально були зорганізовані для того, щоб піддати критиці політику адміністрацій і познайомити студентів з ідеями та думками, яких зазвичай не знайти у ЗМІ⁵⁰. Ще одна мета «тіч-інів» виходила за межі чисто академічного

протесту та кампанії за «вільний» університет, адже передбачала переконати американський уряд у помилковості та непопулярності політики щодо В'єтнаму і, відповідно, змусити правлячі кола припинити війну⁵¹. У цілому ж «тіч-іни» не лише набули надзвичайної популярності серед студентства, але й перетворились на ознаку часу, своєрідний символ студентського бунту 60-х.

Поруч із «сіт-інами» та «тіч-інами», хоч і в менших масштабах, застосовувались «лав-іни» - політизовані студентські «тусовки», в яких музика, танці та поцілунки закоханих поєднувались з антивоєнними піснями та розмовами про злободенні політичні та соціальні проблеми⁵².

Варто вказати, що розуміючи складність для студентства досягнути своїх цілей лише власними зусиллями протягом 1968-1969 рр. молоді активісти країн Заходу, насамперед, Франції та Італії, неодноразово намагались встановити контакти з робітниками. Так, у Франції, наприклад, 800-тисячна демонстрація, яка відбулася 13 травня 1968 р. в Парижі, об'єднала у своїх колонах робітників зі студентами. Однак студентські анархізм та елітизм щодо інших суспільних груп зрештою відлякували останніх. Американські студенти для подолання такого стану речей висунули тактику «уорк-ін». Полягала вона в тому, що під час літніх канікул молоді активісти влаштовувались працювати на промислові підприємства, де вели агітацію серед робітників і, водночас, самі вчилися у них методам організованої боротьби⁵³. Утім, і ця тактика не виправдала покладених на неї сподівань налагодити тісні контакти з робітниками.

Спад молодіжної активності на рубежі 60 – 70-х рр.

Розчарування молоді внаслідок усвідомлення нею своєї неспроможності змінити світ у бажаному напрямку, викликало нові зміни у тактиці та спрямованості політичного протесту. З одного боку, великі сподівання покладалися на широко розрекламований (не без допомоги урядових структур) в першій половині - середині 70-х рр. «великий похід крізь суспільні інституції»; це явище оголошувалось новою формою радикальної діяльності з метою змінити суспільство зсередини, працюючи в «системі»⁵⁴. Однак і ця спроба так само

не виправдала себе, оскільки на практиці вийшло так, що не радикали – учасники «походу» змінили «систему», а, навпаки, «система» (як зазвичай і трапляється), змінила їх самих, «інтегрувала» в себе.

З іншого боку, кінець 60-х рр. позначився на молодіжному русі надмірним захопленням екстремізмом. Так, окрім достатньо поширених серед студентів бойкотів занять та екзаменів, як, наприклад, в Паризькому університеті в травні-червні 1968 р., застосовувались і значно грубіші методи. Викладачів, які всупереч бажанню студентів-радикалів намагалися продовжувати лекції, закидали яйцями та помідорами; внаслідок постійного цькування у багатьох поважних професорів траплялися серцеві напади⁵⁵. Нерідкими стали навіть побиття та насильницьке затримання викладачів, сутички студентів з поліцією, стрільнина, будівництво барикад, фізичний тиск на т.зв. «конформістів» (студентів, що не бажали брати участь у демонстраціях)⁵⁶. Тактика лідерів студентів-екстремістів була провокаційна в самій своїй основі і включала тріаду *«провокація – репресії - революція»*. Як і один з героїв роману французького письменника Р. Мерля *«За склом»*, вони щиро вважали, що провокація – це «досить корисна зброя у політичній боротьбі. Вона змушує противника скинути маску і розкрити свою справжню природу»⁵⁷.

Нерідко молодіжний екстремізм набував досить гротескних форм. Так, в країнах Західної Європи поширювались приклади «руйнівництва» – специфічного явища, яке остаточно сформувалось вже у наступному десятилітті і полягало в актах вандалізму, спрямованих не проти людей, а проти речей⁵⁸. Наприклад, у Великій Британії в Лондонській школі економіки було знищено декілька старовинних рукописних карт, а в Нільському та Есекському університетах студенти намагались підпалити відділення «Берклейз бенк» за зв'язки з ПАР⁵⁹. Чимало аналогічних ексцесів наводила у своїх спогадах очевидиця травневих подій 1968 р. у Франції К. Дойл. Так, група паризьких студентів пропонувала спалити паризьку фондову біржу і тим самим «вирвати серце капіталізму»; один з місцевих троцькістських ватажків, вигукуючи, якою красивою є революція, насолоджувався виглядом полум'я, у якому

згорав на барикаді його автомобіль⁶⁰. Такі акти вандалізму здійснювались, як правило, дрібними анонімними групами, що складались переважно з міських маргіналів: безробітної молоді, ліцеїстів та студентів-недоучок тощо.

Слід, утім, зазначити, що екстремісти були неоднорідними і суттєво розрізнялися між собою за тактикою. Існували, зокрема, відгалуження екстремістів, які відособились від загальної маси активістів молодіжного руху на рубежі 60 – 70-х рр. Вони дотримувались тактики «партизанської війни в міських умовах» (т.зв. «міської герильї»). Яскравим прикладом таких груп були американські «везермени» (англ. «метеорологи»), які відкололись від однієї з провідних студентських організацій США – СДС. Свою досить екзотичну назву вони отримали від рядка з популярної пісні Б. Ділана: «Сьогодні не потрібно бути метеорологом, щоб зрозуміти, куди віє вітер»⁶¹; утім, існує й інша версія появи їхньої назви: від статті в друкованому органі СДС, у якій лідери угруповання зазначали, що «ми знаємо, куди йдемо, і не потребуємо повчань маоїстів та інших метеорологів...»⁶².

«Везермени» виступили за негайні дії, розглядаючи збройну боротьбу (вуличні бої, терористичні акти) як найбільш ефективний спосіб «внесення революційної свідомості в маси американського народу»⁶³. Їхня діяльність викликала глибокий розкол в СДС, що припинив своє існування як загальнонаціональна структура. В оточенні «везерменів» сформувалась своєрідна субкультура, в основі якої лежав культ насильства; яскравою ілюстрацією цього можуть виступати наведені німецьким дослідником К. Менертом вислови представників даного угруповання: «Ми проти всього, що в білій Америці вважається гарним і пристойним. Ми будемо спалювати, грабувати і руйнувати. Ми ті, хто приходить вашим матерям у нічних кошмарах»⁶⁴.

Доцільно висловити припущення, що в основі захоплення частини молоді екстремістською тактикою лежали, поперше, втома від різного роду ідей і теорій (яких, попри декларативну позаідеологічність учасників молодіжного протестного руху, було чимало) та пов'язаних із ними постійних дискусій у студентському середовищі, а, по-друге, палке ба-

жання безпосередніх дій. Яскраво ілюструють дану тенденцію слова одного з героїв названого вище роману Р. Мерля: «Про політичну позицію свідчать вчинки, все решта – нісенітниця... Справжні революціонери... палять американські прапори, висаджують у повітря американські банки, кидають каміння в «Америкен експрес», або ведуть політичну роботу на заводах, коротше, що-небудь роблять. Навіть якщо це «що-небудь» на перший погляд здається маячнею»⁶⁵.

На завершення аналізу форм та проявів молодіжного суспільно-політичного протесту 60-х рр. XX ст. в країнах Заходу варто зауважити, що серед його учасників існували також угруповання (на практиці, мабуть, не стільки радикальні чи, тим більше, екстремістські, скільки виразно епатажні), що несли на собі значний відбиток естетики бітників та хіпі. Їх можна вважати прикладами виникнення на перетині неполітичного та суспільно-політичного напрямків молодіжного протесту змішаних, «гібридних» його форм. Поява останніх була закономірною: як у середовищі хіпі існувало чимало незадоволених індивідуалізмом та соціальною апатією останніх, так і серед лівих радикалів зростало число розчарованих у наслідках тих методів політичного протесту, які були поширені у студентському середовищі. В обох випадках відбувався пошук нових форм протесту, здатних (на думку учасників) подолати «обмеженість», притаманну як руху хіпі, так і «новим лівим» радикалам. За влучною характеристикою, наданою цим проміжним формам молодіжного руху західнонімецьким дослідником Ф. Фрідманом, для всіх них були характерні ігровий стиль, карнавальність та певна естетизація акцій протесту, навіть «елементи лудизму»⁶⁶.

Певним прикладом подібних «гібридних» угруповань були, зокрема, голландські «прово» (скорочення від неологізму «провотаріат» – «провокуючий пролетаріат»), які з'явилися вже в середині 60-х рр. та згодом поширились і в деяких інших країнах Заходу. Радянська дослідниця К. Мяло взагалі вважала їх «історично першою формою поєднання культуроборчої та політично радикальної діяльності»⁶⁷. Діяльність «прово» носила відверто карнавальний, рекламний характер, що виражалося в їхній «революційній» боротьбі та її формах:

так званих «хеппенінгах» (стоячих, сидячих та лежачих вуличних демонстраціях карнавального типу). Всі акції «прово» були покликаними шляхом наочної агітації виховувати «революційну свідомість» населення. Утім, зазвичай нічого особливо екстремістського (тим більше, по нинішніх мірках) у діяльності «прово» не було, а їхні «білі плани», покликані «революціонізувати» масову свідомість, революційними могли здаватись хіба що пристойним і консервативним представникам «середнього класу». Так, «план велосипеда», протиставляв велосипед як засіб індивідуального пересування автомобілю як «символу держави»⁶⁸; «жіночий план» передбачав залякування добропорядних громадян роздачами протизаплідних пігулок всім дівчатам, починаючи з 12 років та умовлянням їх вступати у вільні статеві стосунки; «поліційний план» полягав у перетворенні поліції на соціальних працівників, для чого правоохоронців необхідно було обеззброїти, одягнути в біле та повісити їм на шию барабан з метою складання туди цукерок, презервативів для неповнолітніх, курячих стегенець для голодних і запальничок для бажаючих палити пішоходів⁶⁹.

Значно відомішими (і набагато епатажнішими) учасниками такого «гібридного» протесту були американські йіппі, що являли собою відгалуження звичайних хіпі, яке, втім, піддало свої погляди досить оригінальній трансформації. Повністю зберігши традиційний стиль існування, вони, водночас, позбулися притаманних хіпі глибокої пасивності щодо суспільно-політичного життя країни. Щоправда, політична (революційна, за їх власними твердженнями) діяльність йіппі завжди носила характер своєрідного театралізованого вертепу: створений ними в 60-х рр. т.зв. «театр герильї» (по-суті, політичний балаган) шокував пересічних громадян викликом усім традиційним суспільним цінностям. Наприклад, 20 травня 1967 р. 18 молодих бунтарів на чолі з одним із майбутніх лідерів йіппі Е. Хоффманом влаштували одну з найвідоміших «вистав» «театру герильї»: з галереї для публіки Нью-Йоркської біржі розкидали тисячу доларів однодоларовими купюрами; робота біржі була фактично паралізована, адже залишивши всі справи брокери і маклери почали ловити гроші. Вважається, що ця витівка (назва-

на Хофманом «новим вигнанням торгівців із Храму в епоху телебачення»), була першою акцією йіппі, хоча останні формально виникли через кілька місяців потому⁷⁰. Назва угруповання тлумачилася його лідерами по-різному, в залежності від обставин: то як аббревіатура слів «Youth International Party» (Молодіжна Міжнародна Партія – А.М.), то просто як переможний вигук⁷¹.

Акції йіппі були покликані, на думку організаторів та учасників, не просто донести епатажною мовою контркультурного вертепу до пересічних співгромадян своє неприйняття «істеблішменту», але й підірвати його основи. Провокуючі заяви іншого лідера угруповання Дж. Рубіна (напр., що йіппі «планують комуністичний заколот з метою захоплення Америки і розглядають секс, довге волосся, сучасну джазову музику та допінг в якості засобів для здійснення цього заколоту»⁷²), використання ненормативної лексики в громадських місцях та літературі, демонстративне паління Е. Хоффманом марихуани під час прямого ефіру на радіо, проведення гротескних пародійно-кришнаїтських богослужінь, підтримка руху сумновідомих камбоджійських «червоних кхмерів» та багато інших вчинків мали на меті не лише вразити громадськість, але й перехопити в ЗМІ першість у маніпулюванні свідомістю американців⁷³.

Нарешті варто відзначити, що вже на початку 70-х рр. занепад молодіжного протесту став доведеним фактом, визнаним як лідерами й активістами цього руху, так і його дослідниками. На думку американського історика К. Вудворда, саме на рубежі 60 – 70-х рр. остаточно розійшлися шляхи «політичних» та «культурних бунтівників» (тобто представників суспільно-політичного та неполітичного протесту – А.М.): якщо протягом 60-х рр. вони були об'єднані спільною справою, сприймали себе як єдину опозицію до «істеблішменту», то на початку 70-х рр. вони не просто почали розходитись за поглядами та формами протесту, але й, фактично, на думку дослідника, почали перетворюватись на свою протилежність⁷⁴. З одного боку, неполітичний аспект протесту продовжився і навіть посилювався, тоді як суспільно-політичний у своїх масових формах занепадав. З іншого, вони найбільш радикально розійшлися у

питанні співвідношення суспільного та приватного життя: хіпі та подібні до них аполітичні групи поступово відкинули будь-які форми суспільної діяльності, заглибившись у виключно контркультурну активність.

Щоправда, занепад молодіжного протесту аж ніяк не означав, що колишні радикали раптово і неодмінно перетворилися на конформістів. Нерідко відмічається, що спільним знаменником, властивим всьому «бунтівному поколінню» залишився безкомпромісний ідеалізм, породжений глибоким переконанням у тому, що людину і людське суспільство можна і потрібно переробити на краще⁷⁵. Однак у способах здійснення цих змін вони стали прагматиками, позбувшись юнацьких ілюзій щодо можливості революційних перетворень у суспільстві. Тому і, власне, протест не вичерпав себе повністю, радше він був загнаний у підсвідомість колишніх бунтівників. У цьому контексті варто погодитись з думкою американського дослідника П. Старра, який стверджував, що «конфлікти, які раніше відкрито розривали суспільство, тепер локалізувалися й увійшли всередину, де вони з тих пір тихо підривають життя людей, відмічених печаткою 60-х рр.»⁷⁶. Втім, це не заперечує факту деградації молодіжного політичного протесту 60-х в усіх його формах і проявах: у тому вигляді, в якому рух протесту розвивався впродовж 60-х рр., він припинив своє існування⁷⁷.

Проведений аналіз показав, що молодіжний суспільно-політичний протест 60-х рр. у країнах Заходу знаходив своє конкретне відображення у найрізноманітніших формах та проявах, які являли собою реакцію молоді та студентства на нагальні проблеми суспільного розвитку і впливали з особливостей тодішньої молодіжної масової свідомості. Форми та прояви протесту розрізнялись між собою як за поставленими перед ними цілями, так і за ставленням учасників до використання насильства щодо «істеблішменту»; вони пройшли низку етапів розвитку, що відображало певну еволюцію протестного руху від зародження до занепаду (достатньо помірковані на початку 60- рр., вони суттєво радикалізувались у другій половині і, особливо, наприкінці десятиліття). Конкретні ж прояви молодіжного протесту 60-х рр. доцільно об'єднати у три групи: акції морального впливу (мали підкреслено мирний, нена-

сильницький характер та були спрямовані на підтримку певних меншин та/або «духовне перевиховання» співгромадян та суспільних інституцій), акції громадсько-політичного характеру (зазвичай поєднували політичний вплив на владу з намаганням справити максимальне враження на громадськість) та акції екстремістського та навіть терористичного характеру (включали свідоме використання насильства проти окремих осіб, установ, суспільних інституцій, чи навіть матеріальних речей); при цьому у чимало акцій (особливо з другої та третьої групи) неодмінно включались епатажні елементи. Найбільш значними проявами політичного протесту молоді стали студентські заворушення в різних країнах Заходу протягом 1967-1969 рр.; окрім форм і проявів суспільно-політичного протестного руху досить поширеними були і проміжні, «гібридні», які поєднували політичний характер протесту із контркультурою естетикою (переважно запозиченою в бітників та хіпі).

Ключові слова: країни Заходу, Західна Європа, США, доба «холодної війни», протестні рухи, студентство, молодь, молодіжний протест 1960-х рр., молодіжний радикалізм, рух за громадянські права, рух за свободу слова, рух за створення «вільних» університетів, антивоєнний рух, «везермени», «прово», «йіппі».

Примітки:

¹ Див. докл.: Мінаєв А. В. Поняття “субкультура” та “контркультура” в контексті молодіжного протесту другої половини 60-х рр. ХХ ст. у країнах Західної Європи та США. *Історична панорама*. Вип. 3. Чернівці: Рута, 2007. С. 72–85.

² Див. докл.: Мінаєв А.В. Рух хіпі як прояв молодіжного неполітичного протесту в другій половині 60-х років ХХ ст. у країнах Західної Європи та США. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Випуск 13. Луцьк, 2007. С. 162-168.

³ Див., напр.: Большаков В.В. Бунт в тупике? Очерки с идеологического фронта. М.: Молодая гвардия, 1973. 365 с.

⁴ Див.: Мяло К.Г. Под знаменем бунта: Очерки по истории и психологии молодежного протеста 1950 – 70-х гг. М.: Молодая гвардия, 1985. 287 с.; Новинская М.И. Студенчество США. Социально-психологический очерк. М.: Наука, 1977. 213 с.; Давидов Ю. Н., Роднянская И. Б. Социология контркультуры. Критический анализ. (Инфантилизм как тип мировосприятия и социальная болезнь). М.: Наука, 1980. 263 с.; Баталов Э. Я. Философия бунта. М.: Политиздат, 1973. 222 с.; Тимошенко А.Г., Косенко Е.И. Молодежное движение в США. История и современные проблемы. Томск: Издательство ТГУ, 1988. 180 с.; Семенов А.Л. Левое студенческое движение во Франции (1956-1968 гг.). М.: Наука, 1975. 232 с.; Грачев А.С. Поражение или урок?: Об опыте и последствиях молодежных и студенческих выступлений 60-70-х гг. на Западе. М.: Молодая гвардия, 1977. 223 с.; Пашковский Г.М. Студенческое движение на Западе. Минск: Издательство БГУ, 1977. 111 с.; Левое студенческое движение в странах капитала. М.: Наука, 1976. 311 с. та ін.

⁵ Mehnert K. Jugend im Zeitbruch. Woher - Wohin. Stuttgart, 1976. 512 s.

⁶ Див., напр.: Guggenberger B. Ein neues Biedermeier oder Wohin treibt die Protestbewegung. Junge Rebellen zwischen Subkultur und Parteikommunismus. Ursachen und Folgen der Unfähigkeit zur Politik. Freiburg, 1975. 158 s.; Hanff H. The movers and shakers. The Young Activists of the Sixties. N.Y.: S.G. Phillips, cop., 1970. 190 p.; Lipset S.M. Rebellion in the university. A history of student activism in America. London, 1972. 310 p.; Statera G. Storia di una utopia. Ascesa e decline dei movimenti studenteschi europei. Milano, 1973. 243 p.

⁷ Курлански М. 1968. Год, который потряс мир. М.: АСТ: АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2008. 544 с.

⁸ Див.: Новые левые. *Левые в России: от умеренных до экстремистов* / Под ред. Верховского А.М. М.: Институт экспериментальной социологии, 1997. С. 72-81; Попков В. Идейно-политические истоки леворадикализма в США. *Вибір*. 1998. № 3-4. С. 196-207; Самойлов Н.Ю. Влияние левых идеологий на молодежное движение Великобритании 1960-х гг. *Известия Алтайского государственного университета*. 2016. №2 (90). С 134-138. та ін.

⁹ Орлов Н.С. Методы борьбы антивоенного движения в США в 60-е гг. XX века. *Вестник Московского государственного областного университета*. Серия: История и политические науки. 2018. №1. С. 30-36.

¹⁰ Полякова А.Ю. Психоделический эстетизм хиппи. *Культура народов Причерноморья*. 2011. № 208. С. 168-172.

¹¹ США: современная внешнеполитическая мысль. Анализ концепций американской политологии 80-х годов. Одесса: Логос, 1992. С. 158-191; Новиков М. А. Молодежные бунты 60-х гг. XX в.и становление государственной молодежной политики. *Государственное управление*. Электронный вестник. 2012. №32. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/molodezhnye-bunyty-60-h-gg-hh-v-i-stanovlenie-gosudarstvennoy-molodezhnoy-politiki> (дата перегляду: 28.01.2020).

¹² «І»: Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – Число 24. Покоління і молодіжні субкультури. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n24texts/24-zmist.htm> (дата перегляду: 20.10.2019); Неприкосновенный запас. 2008/4 (60). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/4> (дата перегляду: 18.11.2018).

¹³ Теміров Ю.Т. Теорія і практика лівого радикалізму в студентському русі у Великобританії у другій половині 60-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1993. 18 с.; Мінаєв А.В. Молодіжний рух другої половини 60-х рр. XX ст. в країнах Західної Європи та США: ретроспективний аналіз. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2006. 22 с.; Колбасина О.В. Молодежное протестное движение в США (вторая половина 50-х – первая половина 70-х): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Краснодар, 2006. 34 с.; Шафраньош О.І. Характерні особливості феномену контркультури в контексті суспільно-політичних процесів у США в 50-70 рр. XX ст. Дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2019 та ін.

¹⁴ Новинская М.И. Вказ. праця. С. 179.

¹⁵ Киселев В. Ненасильственный опыт движения за гражданские права в США (50-ые -60-ые гг.). *Опыт ненасилия в XX столетии*. Социально-этические очерки / Под ред. Р.Г. Апресяна. М.: Аслан, 1996. URL: <https://iphras.ru/uplfile/ethics/biblio/N/3.html> (дата перегляду 28.09.2019).

¹⁶ Див., напр.: Тимошенко А.Г., Косенко Е.И. Молодежное движение в США... С. 61.

¹⁷ Семенов А.Л. Вказ. праця. С. 83-95.

¹⁸ Тарасов А.Н. In *memoiam anno 1968. Страна Икс*. М.: АСТ: Адаптер, 2006. С. 280.

¹⁹ Тарасов А.Н. Вказ. праця. с. 281.

²⁰ Левое студенческое движение в странах капитала. С. 25.

²¹ Левое студенческое движение в странах капитала. С. 24-25; Супрыгина Г.Г., Черкасов Н.С. К характеристике состояния молодежного движения в ФРГ. *Вопросы истории международного движения*: Труды Томского государственного университета. Томск: Издательство ТГУ. Вып. 5. 1976. С. 157-158.

²² Port Huron Statement. URL: http://www2.iath.virginia.edu/sixties/HTML_docs/Resources/Primary/Manifestos/SDS_Port_Huron.html (дата перегляду 28.09.2019).

²³ Киселев В. Вказ. праця.

²⁴ Тимошенко А.Г., Косенко Е.И. Молодежное движение в США... С. 64.

²⁵ Левое студенческое движение в странах капитала. С. 46-47.

²⁶ Левое студенческое движение в странах капитала. С. 55-56.

²⁷ Витренко А.Г. Студенческое движение 60-х годов и университетская интеллигенция США. *Антиимпериалистическая борьба прогрессивной молодежи в развитых капиталистических странах на рубеже 60-х – 70-х годов XX века*. М.: Изд-во Московского областного педагогического института, 1973. С. 21, 23-24.

²⁸ Хоменко О. Парадокс 68-го: бунт молодёи Європи проти «ситого суспільства». Чи врахує неблагополучна Україна досвід заможної Європи? *День*. 2000. № 79 (5 травня).

²⁹ Быков В. В поисках будущего. (Из книги: Быков В. *В поисках будущего. Политическая эволюция молодого поколения США (50-80-е годы)*. М.: Политиздат, 1988. URL: <http://student.revkom.com/lib/bikov.htm>. (дата перегляду: 27.06.2005).

³⁰ Витренко А.Г. Вказ. праця. С. 25.

³¹ Twentieth-century world. Boston, ets.: Houghton Mifflin Company, 1986. P. 327.

³² Hanff Н. Op.cit. P. 131-135.

³³ Грачев А.С. Вказ. праця. С. 74.

³⁴ Цит. за: Орлова Р. Молодые левые. *Новый мир*. 1967. № 6. С. 232.

³⁵ Баннов Б. Г. Мятеж возмущенного разума. Студенчество Запада против империализма. М.: Молодая гвардия, 1970. С. 46.

³⁶ Пашковский Г.М. Вказ. праця. С. 32.

³⁷ Быков В. Вказ. праця.

³⁸ Там само.

³⁹ Зельке К. Покоління. «І»: Незалежний культурологічний часопис. 2002. Число 24. Покоління і молодіжні субкультури. С. 8.

⁴⁰ Яровий В.І. Демократична молодь планети у боротьбі за мир. К.: Знання, 1978. С. 23.

⁴¹ Пашковский Г.М. Вказ.праця. С. 23.

⁴² Тарасов А. Вказ. праця. С. 280.

⁴³ Левое студенческое движение в странах капитала. С. 153.

⁴⁴ Большаков В.В. Вказ. праця. С. 176.

⁴⁵ Hanff Н. Op.cit. Р. 21.

⁴⁶ Тарасов А. Вказ. праця. С. 284-286.

⁴⁷ Быков В. Вказ. праця.

⁴⁸ Маср Г. 1968 рік: У ролі університетського професора. «І»: Незалежний культурологічний часопис. 2002. Число 24. Покоління і молодіжні субкультури. С. 72-73.

⁴⁹ Маср Г. Вказ. праця. С. 69.

⁵⁰ Тимошенко А.Г. Либеральная интеллигенция и антивоенное движение молодежи в США (1965-1966 гг.). *Вопросы истории международного движения*: Труды Томского государственного ун-та. Томск: Изд-во ТГУ. Вып. 2. Т.243. 1973. С. 137.

⁵¹ Тимошенко А.Г. Политика правящих кругов США по отношению к антивоенному движению молодежи (1965-1968 гг.). *Вопросы истории международного движения*: Труды Томского государственного ун-та. Томск: Изд-во ТГУ. Вып. 2. Т.243. 1973. С. 64.

⁵² Большаков В.В. Вказ. праця. С. 289-290.

⁵³ Большаков В.В. Вказ. праця. С. 330-331.

⁵⁴ Новинская М.И. Вказ. праця. С.189.

⁵⁵ Маср Г. Вказ. праця. С. 73.

⁵⁶ Пашковский Г.М. Вказ.праця. С. 33.

⁵⁷ Мерль Р. За стеклом. / Пер. с франц. Л. Зониной. М.: Прогресс, 1972. С. 56.

⁵⁸ Пути и перепутья «потерянного поколения»: Молодежь Запада у развалин общества «всеобщего благоденствия». М.: Международные отношения, 1985. С. 70.

⁵⁹ Левое студенческое движение в странах капитала. С. 234.

⁶⁰ Дойл К. Месяц революции. М.: Рабочая демократия, 1993. С. 53.

⁶¹ Давидов Ю. Н., Роднянская И. Б. Вказ. праця. С. 55.

⁶² Цит. за: Mehnert К. Op.cit. S. 59.

⁶³ Левое студенческое движение в странах капитала. С. 23.

⁶⁴ Цит. за: Mehnert K. Op.cit. S. 78.

⁶⁵ Мерль Р. Вказ. праця. С. 318.

⁶⁶ Fridmann F. Youth and society. London, 1971. P. 24.

⁶⁷ Мяло К.Г. Вказ. праця. С. 76.

⁶⁸ Еремін Ю.В. Пролетарська революційність і мелкобуржуазне бунтарство. М.: Знання, 1975. С. 29.

⁶⁹ Хойбнер Т. Визов неприкаянних: Модні хвилі і молодіжні течії – тедеї, хіппі, панкі, рокери – в західному світі. / Пер. з нім. М.: Молода гвардія, 1990. С. 116-117.

⁷⁰ Сосновський Н. Веселий клоун революції, мудрець Нації Вудстока. URL: <http://avtonom.org/lib/theory/hoffman/clown.html> (дата перегляду 19.11.2015)

⁷¹ Див. докл.: Там само.

⁷² Цит. за: Александрович Г.С. Молодіж Заходу: шляхи і долі. Л.: Леніздат, 1977. С. 148.

⁷³ Див. докл.: Сосновський Н. Вказ. праця.

⁷⁴ Woodward C.V. What became of the 1960s? The collapse of activism // "New Republic". Wash. 1974. Nov. 9. vol. 171. № 19. P. 20.

⁷⁵ Кормільцев І. Покоління Х: останнє покоління? «І»: Незалежний культурологічний часопис. 2002. Число 24. Покоління і молодіжні субкультури. С. 17.

⁷⁶ Starr P. Rebels after the cause: Living with contradictions // New York times mag. 1974. Oct. 13. P. 31.

⁷⁷ Про причини занепаду молодіжного протесту 60-х рр. ХХ ст. в країнах Заходу див. докл.: Мінаєв А.В. Піднесення молодіжного руху другої половини 60-х рр. ХХ ст. в країнах Заходу та причини його занепаду. *Питання історії нового та новітнього часу*: Збірник наукових статей. Вип. 7. Чернівці: Рута, 2000. С. 114-124.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ

УДК 373.1:378.4(477.85)«17/19»

**Богдан БОДНАРЮК,
Михайло ЧУЧКО**

**Виховні та дидактичні методики у сфері духовної освіти
в Чернівецькій та Сучавській волостях Молдавського
князівства та на Буковині австрійського і румунського
періодів (XVIII – перша половина XX ст.)**

Виховання та освіта, особливо духовно-релігійна, як і культурні традиції, є природною, невід'ємною цивілізаційною складовою кожної нації, будь-якої держави в руслі ідейно-світоглядних пріоритетів та моральних орієнтирів соціуму. Вказаний феномен, таким чином, прямо проєктується на просвітництво, шкільну освіту та виховання, які у свою чергу формують та визначають інституційний рівень людини у суспільстві. З огляду на це можна об'єктивно констатувати визначальну роль духовності, духовної освіти та виховання в процесі дидактизації стрижневих основ християнського віровчення в різні історичні епохи та періоди. Не стали винятком у цьому процесі й північні волості Молдавського князівства – Чернівецька та Сучавська, які після 1775 р. увійшли до імперії австрійських Габсбургів і стали офіційно іменуватися Буковиною.

Переходячи безпосередньо до теми дослідження, слід зазначити, що на території Чернівецької та Сучавської волостей, як у всьому тодішньому Молдавському князівстві загалом, шкільна освіта та виховання, будучи майже виключно пов'язаними з церковними структурами, служили головним

© Боднарюк Б, Чучко М.

Боднарюк Богдан Михайлович – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Чучко Михайло Костянтинович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

чином для підготовки кліриків та державних чиновників. У першій половині XVIII ст. під впливом ідей Просвітництва та з подачі воєвод в адміністративних центрах цинутів (волостей) Молдови та окремих великих населених пунктах стали відкриватися школи, в яких могли навчатися діти торговців та ремісників. Для їх утримання молдавський воєвода Григорій II Гіка заснував 25 грудня 1747 р. шкільний фонд у Яссах. Усі священники та диякони Молдавської держави вносили щороку до цього фонду по одному золотому. У тому ж році разом з Романською та Гушською єпископськими школами було реорганізовано школу при Редеуцькому єпископстві. Її перейменували на воєводську та утримували за рахунок згаданого вище фонду¹.

У 1759 р. у ранг вищої воєводської школи було зведено навчальний заклад при Путнянському монастирі. Серед викладачів цієї старої школи, коріння якої сягає епохи Стефана Великого, варто згадати відомого книжника ієромонаха Варфоломея (Мезеряну)².

У 1766 р. молдавський воєвода Григорій III Гіка провів шкільну реформу, внаслідок якої до згаданих воєводських шкіл додалися нові елементарні школи для мирян та синів священників. У північно-західній частині Молдовського воєводства такі школи були відкриті у Сучаві, Чернівцях, Редеуць, Путні, Кимпулунг-Молдовенеск та Кимпулунг-Русеск (Довгопілля). У цих закладах навчали читання, письма, рахунку, а також церковних співів. У Північній Молдавії, поряд із воєводськими та єпископськими школами, існували ще й шкільні заклади при монастирях та церквах. У школах при церквах дітей навчали зазвичай церковні співаки – даскали (дяки). У 1775-1776 р.р. на Буковині налічувалося 86 таких закладів³.

Після анексії Буковини австрійськими Габсбургами школа в Кимпулунг-Русеск припинила своє існування, але в той же час була відкрита школа в Сереті. Головним навчальним закладом на Буковині у перші роки австрійського правління стала богословська академія у Путні. Вона набула свого статусу завдяки митрополиту Якову (Путняну), який перебував у цьому монастирі на спокої. У Путнянській академії слухачі

вивчали Часослов, Псалтир, Октоїх, Катехизис, румунську та слов'янську мови, грецькі піснеспіви, правопис, географію, риторику, історію по Євсевію від початку виникнення християнства до IX ст. і Флорентійського собору, коротку філософію щодо Платона. У 1778 р. цей заклад втратив високий статус і перетворився на звичайну школу, яка проіснувала до середини XIX ст.⁴.

«Постанова про упорядкування духовних, церковних та шкільних справ на Буковині» від 29 квітня 1786 р. позбавила православні монастирі Буковини освітніх функцій, залишаючи за ченцями лише богослужбові та молитовні функції. Постановою запроваджувалися нормальні – чотирикласні (відкриті у Чернівцях та Сучаві) та тривіальні – елементарні школи (у кожній громаді), а для підготовки православного духовенства відкривалася клерикальна школа. Утримувалися всі ці навчальні заклади за рахунок Буковинського православного релігійного фонду, створеного з маєтків монастирів⁵.

Клерикальна школа була відкрита того ж 1786 р. в Сучаві, в келіях старої митрополії. Вчителем призначили ієромонаха Данила (Влаховича), серба зі Славонії, який згодом став єпископом Буковини. У 1789 р. клерикальну школу було перенесено до Чернівців, до Єпископської палати. Її слухачі вивчали Святе Письмо, моральне богослов'я, апологетику, церковні співи, літургіку. Навчання тривало 3 роки. У 1786 р. у клерикальній школі навчалося лише 7 учнів, а у 1804-му - вже 141⁶.

У 1814 р. було прийнято проект про реорганізацію клерикальної школи на теологічний навчальний заклад з семінарією. Через два роки австрійська влада видала розпорядження про припинення прийому учнів, і до кінця 1818 ця школа припинила своє існування. Її мало замінити інша навчальна установа⁷.

Після довгих клопотань нового єпископа Буковини Ісаї (Балошескула) перед урядом 4 жовтня 1827 р. в будівлі гімназії відкрився православний богословський навчальний заклад з курсом богословського училища, а 12 лютого 1828 р. при ньому була заснована семінарія. При єпископі Буковини Євгенії (Гакмані) в 1838 р. у Чернівцях почала діяти Єпархіальна православна школа церковних співаків (даскалія)⁹.

У 1856 р. у семінарії було запроваджено вивчення Святого Письма, церковнослов'янської та русинської (української) мов. З 1869 р. хоровий спів у ній викладав священник Ісидор Воробкевич – відомий буковинський поет, письменник та композитор. У 1873 р. Буковинська консисторія затвердила статут семінарії.

До теологічного навчального закладу приймали лише кандидатів, які закінчили чернівецьку гімназію. З його стін вийшло нове православне буковинське духовенство – перші інтелігенти краю. Станом на 1843 р. на Буковині було вже 99 священників – випускників богословського закладу та 240 кліриків, що вийшли зі старої клерикальної школи. У 1848 р. єпископом Євгенієм (Гакманом) у Богословському інституті було введено викладання предметів румунською мовою (замість латинської).

У 1850 р. Богословський інститут отримав титул імператорського(до того він був приватною єпархіальною установою), а наступного року єпископ Євгеній задумав підвищити його «відповідно до духу і вимог часу» до ступеня факультета¹⁰.

Проте бажання православного владики Буковини виповнилося лише 25 років, коли імператорським указом від 30 серпня 1875 р. було декларовано створення з урахуванням теологічного інституту (ліквідованого указом від 29 серпня) нового греко-східного богословського факультету. Тоді ж було затверджено статут теологічного факультету Чернівецького університету, офіційно відкритого 4 жовтня 1875 р. Цей факультет фінансувався з Буковинського православного релігійного фонду та розмістився на першому поверсі семінарського корпусу у резиденції митрополитів Буковини та Далмації. На факультеті діяли кафедри біблійної науки та тлумачення Старого Завіту, біблійної науки та тлумачення Нового Завіту, догматики, морального богослов'я, історії церкви; церковного права, практичного богослов'я; східних мов.

За викладанням богословських наук спостерігав митрополит Буковинський і Далматинський. Його голос був вирішальним при призначенні міністерством освіти та віросповідань професорів та доцентів. Викладацький склад

факультету поповнювався професорами скасованого Греко-східного богословського інституту. Факультет намагався та самостійно готувати на професорські посади людей із числа його випускників. За чверть століття він підготував 7 кандидатів на посаду викладачів православного факультету, зокрема Є. Воюцького, В. Геїну, В. Георгіу, К. Севескула, С. Сагіна, Т. Тарнавського. Серед професорів та доцентів теологічного факультету було лише два русини-українці – Є. Козак та Д. Єремійчук, решта були румунами¹¹.

Курс навчання тривав 4 роки. У факультету була велика бібліотека. На рубежі XIX – XX ст. її книжковий фонд становив 7544 видань. У 1884 р. студенти-богослови створили власне суспільство, що отримало назву «Православна академія» (1938 р. воно, поряд з іншими асоціаціями студентів, припинило своє існування)¹².

Під час відкриття університету в зимовий семестр 1875/1876 р. на теологічному факультеті навчалося 39 студентів, 1884/1885 р. їх кількість зросла до 77. На рубежі століть кількість студентів-богословів різко впала. Потім знову побільшало. Наприклад, 1903 р. загальна кількість студентів, які навчалися на богословському факультеті, зросла до 55 осіб, а в зимовий семестр 1911/1912 р. їх уже було 204¹³.

Більшість студентів складали румуни. Зокрема, 1900 р. із 36 осіб 29 були румунами і лише одна - українцем. Це насамперед пов'язано з тим, що українські юнаки, хоч і навчалися безкоштовно, мали менше шансів на працевлаштування, ніж румуни. Часто для вигідного працевлаштування їм доводилося змінювати свою національність на румунську¹⁴.

Греко-східний богословський факультет у Чернівцях відігравав важливу роль у розвитку православної теології не лише у Буковині та Австро-Угорщині, а й у всій Південно-Східній Європі, адже серед його студентів були вихідці із Сербії, Болгарії, Чорногорії, Османської імперії. Особливо багато було слухачів з Румунії (1906/1907 р. – 9 чол., у 1911/1912 р. – вже 72)¹⁵.

Під час Першої світової війни (1914-1918 рр.) заняття на теологічному факультеті Чернівецького університету то переривалися через бойові дії, то поновлювалися.

Після 1918 р. богословська освіта на Буковині у зв'язку з входженням краю до складу Румунського королівства зазнала певних трансформацій. Чернівецький університет із 24 жовтня 1920 р. офіційно став румунським навчальним закладом. У 1923 р. у ньому з'явився четвертий факультет (філософський факультет було поділено на науковий та філософсько-філологічний). На теологічному факультеті в цей період викладали В. Тарнавський, В. Шесан, В. Георгіу, Д. Спіну, М. Шесан, В. Лойкіце, Н. Котос, С. Релі та ін., курси з всесвітньої історії Церкви, апологетики, біблійних досліджень Старого Завіту, біблійних досліджень та екзегези Нового Завіту, практичної теології, моральної теології, догматики та ін. У 1925 р. на факультеті навчалося 159 студентів-богословів (з них 23 – українці). У 1932 р. налічувалося 898 теологів-ліценціатів¹⁶.

Характерно, що у міжвоєнний період міжнародні зв'язки факультету стали інтенсивнішими. Його теологічна школа, як і раніше, вважалася найкращою в Південно-Східній Європі. Наприклад, у 20-х роках. ХХ ст. найкращі студенти-богослови університету у Белграді, слухаючи лекції випускників Чернівецького університету, прагнули потрапити до Чернівців для завершення богословської освіти. До таких належав, зокрема, К. Марков, який закінчив теологічний факультет у Чернівцях 1928 р. Пізніше під ім'ям Кирило він став патріархом Болгарської православної церкви.

28 червня 1940 р. професори, адміністративний персонал та студенти богословського факультету залишили Чернівці у зв'язку зі вступом до північної частини Буковини підрозділів Червоної армії. Стараннями митрополита Буковинського Тита (Сімедрі), колишнього ректора І. Ністора та декана богословського факультету Н. Котоса факультет було переведено в південну частину Буковини – до Сучави. Розмістився він в інтернаті ліцею для юнаків «Штефан Великий». У жовтні 1940 р. у богословів розпочалися заняття. Станом на 1940/1941 р. на факультет записалося 388 абітурієнтів та 4 студенти, 183 студенти-ліценціати, 2 незареєстровані студенти та 1 випускник курсу докторантури. 17 студентів були з Буковини, 30 – зі Старого королівства та 7 – з Бессарабії¹⁷.

Під час короткочасного встановлення радянської влади у Чернівцях було розкрадено та частково знищено (з 30 000 томів було втрачено 8000) бібліотека теологічного факультету, яка зберігалася у лівій частині резиденції¹⁸. При відступі Червоної армії з Чернівців 5 липня 1941 р. був розорений і митрополичий комплекс. Тоді були спустошені приміщення богословського факультету, інтернат для теологів, співоча школа та семінарська церква, пошкоджено меблі та інше майно¹⁹.

Митрополит Буковинський та Хотинський Тіт (Сімедря), який прибув до Чернівців після вступу туди румунських військ, наказав провести ремонт митрополичого комплексу. До осені 1941 р. було відремонтовано корпуси митрополичої резиденції, відновлено школу для церковних співаків (з інтернатом), інтернат для теологів та семінарську церкву²⁰.

11 листопада 1941 р. теологічний факультет відновив свою роботу у Чернівцях. До навчального процесу розпочало 347 студентів та 14 професорів. Студентам-богословам читалися курси догматики, всесвітньої церковної історії та патрології, моральної теології, церковного права, історії Румунської церкви, катехитики та гомілетики, літургії та пасторалії, педагогіки та філософії, історії румунської літератури, історії Румунії та ін. У лютому 1942 р. маршал І. Антонеску запропонував розпочати часткове викладання курсів російською та українською мовами богословським факультетом у Чернівцях, щоб належним чином підготувати майбутніх священників для роботи серед етнічних меншин Буковини та особливо Трансністрії, де населення не розуміло румунської мови. З березня 1942 р. почалося викладання курсів цими мовами обсягом дві години на тиждень. До речі, того ж року до викладання курсу «Тлумачення Нового Завіту» на теологічному факультеті у Чернівцях розпочав професор Юстін (Мойсеску), майбутній патріарх Румунської православної церкви²¹.

У 1944 р. богословський факультет знову був евакуйований із Чернівців до Сучави, де відновив роботу у нинішньому приміщенні повітової бібліотеки І. Сбієрі. Семінарською церквою для богословів став старовинний храм Вознесіння Господнього (1551), розташований у центрі міста. У серпні 1948 р. через реформу у сфері освіти, що проводилася комуністичним урядом Румунії, факультет припинив своє існування²².

Про релігійне та моральне виховання молоді в церкві та школі на Буковині здавна дбали представники церковного кліру. Вчителів Слова Божого готували спочатку у духовних школах, а пізніше, після відкриття у 1875 р. Чернівецького університету, – на богословському факультеті та семінарії у митрополичій резиденції.

Відповідно до Постанови про впорядкування духовних, церковних та шкільних справ на Буковині від 29 квітня 1786 р., у відкритих австрійською адміністрацією чотирикласних школах у Чернівцях та Сучаві, поряд з навчанням читання, письма, рахунку, передбачалося вивчення німецької та англійської. (для молдаван, тобто православних) чи малого Катехизму (для німців). У першому випадку як навчальний посібник рекомендувався Катехизис, виданий Карловацьким Собором у 1774 р. (друге видання – Чернівці, 1804)²³.

Ази релігії вивчалися також у тривіальних (трирічних) школах, кількість яких у краї зросла у 1792 р. до 32-х. Протягом 1787-1788 р.р. Буковині було відкрито багато партикулярних євангелічних шкіл для німецьких колоністів-протестантів. Євреї теж відкривали приватні школи для своїх дітей (їх навчання велося єврейською мовою і мало виключно релігійний характер)²⁴.

У 1804 р. австрійська влада видала новий шкільний закон, згідно з яким у шкільній програмі було збільшено кількість годин для викладання релігії. Початкова освіта набула конфесійного характеру і вимагала поділу релігійних громад. Це посилило роль православної церкви Буковини у справі контролю за освітою, оскільки більшість учнів, як і взагалі населення провінції, були православними. Відповідно до закону, поділ за конфесіями здійснювався лише під час уроків релігії, інші навчальні дисципліни учні вивчали спільно²⁵.

У 1815 р. вийшов імператорський указ про передачу освітніх установ Буковини під контроль римо-католицької консисторії у Львові. На місця православних вчителів прийшло багато викладачів – римо-католиків та греко-католиків (уніатів). У навчальний процес увійшла польська мова²⁶.

У 1820 р. католицька консисторія видала розпорядження вчителям Буковини здійснювати релігійно-моральне виховання за католицьким зразком. Тому половину всіх школярів ста-

новили католики чи протестанти, тоді як кількість православних учнів зменшувалась. У 1831 р. на Буковині православних школярів було лише 700 чоловік. Православні воліли навчати дітей у даскалів. Так, Іраклій Голембійовський/Порумбеску навчався протягом 1828-1833 років у даскала Геннадія Платенки з монастиря Путна за Букварем, Часословом та Псалтирем²⁷.

Буковинська православна консисторія у 1826, 1832, 1833, 1834 та 1836 рр. наполегливо клопотала перед австрійською владою про звільнення шкіл краю від преса полонізації та католицизму. Лише 1844 р. єпископу Буковинському Євгенію (Гакману) вдалося таки перевести школи Буковини під контроль православної консисторії в Черновцях²⁸.

У 1865 р. на Буковині було 105 шкіл, підпорядкованих православної консисторії (23 румунських, 13 русинських (українських) та 69 змішаних), 38 шкіл католицьких (усі змішані) та 13 шкіл євангелістських (12 лютеранських німецьких та німецьких і німецьких)²⁹.

Буковинський громадсько-політичний діяч та педагог Еміліан Попович, згадуючи своє навчання у 2-класній школі с. Сторонець-Путилов (яка відкрилася в 1863 р.), зробив у мемуарах наступну ремарку про тодішню систему навчання та заохочення: «Пам'ятаю, як протоіерей Ганицький приходив на візитацію школи, яка підлягала тоді консисторії, як роздавав він наприкінці року, з нагоди іспитів, найкращим учням-преміантам у подарунок книги та образки святих»³⁰.

На підставі державного закону від 1869 р. та крайового – від 1870 р. на Буковині замість тривіальних шкіл та вчительської семінарії (православної «препаранди»), що перебували під контролем консисторії, були відкриті народні школи та вчительські семінарії, підпорядковані повітовим та краєвим до складу яких входили також духовні особи – представники всіх віросповідань.

Наприклад, за даними на 1894 р., у складі Буковинської крайової шкільної ради поряд зі світськими членами були професор православного богословського факультету доктор Еміліан Воюцьки, римо-католицький священник Йозеф Шмід, голова єврейської спільноти Нафталі Тіттіґер. До Чернівецької міської шкільної ради входили шкільний інспектор архімандрит Воло-

димир (Репта) – майбутній митрополит Буковини, екзарх Іоанн Прокопійович, греко-католицький декан Целестин Костецький та міський рабин д-р Йосиф Розенфельд. У раді сільського Чернівецького повіту були присутні православний священник Артемій Берарю та греко-католицький священник Теофіл Шухевич; у складі шкільної ради Кимпулунгського повіту – православні священники Думитру Цуркан та Тіт де Ончул, євангельський пастир Карл Франкендорфен; у Кіцманському повіті у шкільній раді перебували православний священник Іван Гомівка, греко-католицький священник Олександр Майковський; у раді Гура-Гуморського повіту були присутні православний священник Михайло Іліуц та євангельський пастир Горгон Трауготт; шкільна рада Радивецького повіту включала євангельського пастора Мартіна Декера, римо-католицького декана Едуарда Ні-стенбергера, православного священника Теодора Патраша та римо-католицького священника Йоханна Кубачека; до ради повіту Серет входив римо-католицький священник Йоханн Кубачек; членами шкільної ради Сучавського повіту були православний священник Симеон Флоря Маріан (відомий етнограф) та римо-католицький адміністратор Йозеф Чеве; до складу Вижницької повітової шкільної ради входили православні священники Георгій Ганицький та Іоанн Осташек, а також римо-католицький священник Клеменс Енцигер³¹.

У гімназіях (заснованих у різний час у Чернівцях, Сучаві, Редеуць та Сереті), вчительській семінарії та професійних школах релігійне навчання проводили окремі клірики-законовчителі, які, щоправда, більше дбали про те, щоб схилити своїх учнів до ухвалення румунської національності. Як свідчив польський ксьондз Ян Бадені, який відвідав Буковину в 1891 р., у Чернівецькій гімназії був «окремий русинський викладач православного катехизму та окрема румунська, а в інших буковинських середніх школах навчання православної релігії ведеться фактично на румунській. записалися в учительській семінарії 92 русини і лише 70 румунів». Більше того, «багаторічний русинський викладач катехизму Еммануїл (Еліас Чунтуляк)... робив, що міг, щоб свою школу спустошити, а румунську заповнити». Отже, за кілька років кількість учнів, які вивчали «руський катехизис», скоротилася з 86 до 46³².

Слід зазначити, що у румунській частині краю - в Сучаві, саме у тамтешньої православної гімназії, відбувався інший процес - процес германізації учнів-румунів. Зокрема священник Костянтин Морарю, уродженець с. Митока-Драгомирна, у своїх мемуарах про цей заклад (відкритий у 1860 р.) із задоволенням згадував багатьох своїх вчителів, особливо православних катехитів Белдяна, Воробкевича та Григоровича, і в негативних тонах зображував тодішнього директора гімназії Іоганна Лімбергера (призначеного на цю посаду 22 квітня 1870 р.). Культуррегент онімечення, він принижував гідність учнів-румунів. Як приклад о. К. Морарю описує такий випадок з незаможним учнем-румунієм: «Ну, скажи мені, Приліпчан, - якось запитав він [Лімбергер.- Б.Б., М.Ч.] мого нещасного колегу, одягненого в старий і не зовсім чистий одяг, - мають гниди та крила?» - «Ні». - «Щастя, - сказав Лімбергер, саркастично усміхаючись, - оскільки в іншому випадку вони б перелітали з брудних одягів і на чисті». Проте учень відповів: «Ви читаєте волоські газети? Якщо ще читаєте волоські газети, тоді їдьте до Валахії»³³.

Крім православних катехитів, у вищих школах займалися релігійним навчанням своїх духовних дітей та клірики інших конфесій. Зокрема, у 1904 р. у православній вищій гімназії у Сучаві на 319 учнів православного віросповідання був один учитель релігії – протопресвітер Сіміон Флоря Маріан, священник церкви св. Миколая. У православній реальній школі у Чернівцях православних учнів релігії навчав священник Димитріу фон Цопа, католиків – римо-католицький священник Людвіг Вінтер, законовчителем для євангелістів був Йозеф Фроніус, для греко-католиків – Михайло Симович, для юдеїв – для юдеїв. У 5-класній школі м. Чернівці (колишній національний «молдавській») та у православній вищій дівочій школі православним катехитом був священник Іоан де Севескул. В імператорській вищій гімназії у Чернівцях православними законоучителями працювали протопресвітер Калістрат Кока (викладав релігію для румунів) та священник Євген Семака (навчав Закону Божому українців). В учительській семінарії учителем релігії для православних слухачів був протопресвітер Ілля Бендас. В імператорській вищій гімназії в Редеуць право-

славним катехитом працював екзарх Іоанн Келару, а в нижчій гімназії у Сереті – православний священник Петру Попескулу. У комунальній народній школі у Чернівцях православним за-коновчителем був синкел Еммануїл (Євгеній Воробкевич)³⁴.

У народних школах Буковини, яких у 1904/1905 р. налічувалося 399 (до кінця 1908 р. їх кількість зросла до 492), релігію викладали священники тих парафій, біля яких вони перебували. Однак парафіяльне духовенство не завжди сумлінно ставилося до своїх катехічних обов'язків, більше піклуючись про власні справи та багатство, ніж про релігійне навчання парафіян. Зокрема, кореспондент із с. Витилівка повідомляв у 1905 р. в газеті «Руська Рада», що працівник Василь Олійник, який не вмів прочитати молитви «Отче наш», мав дати місцевому священникові Василю Велигорському 4 лева, а за заповіді – 3 лева, для чого мав продати 2 пражини городу. Хоча, зауважує кореспондент, «Отче наш» той сам «не вивчав ні в школі, ні в церкві, але гроші брати вмів добре»³⁵. Також «Руська Рада» повідомляє про скарги на священника Драбика у Веренчанці, який швидше «просидить всю ніч за картами з панами, але не посидить і годинки з селянськими дітьми, щоб їх хоча б опитати, як уже не навчити «Отче наш»»³⁶.

У румунський період у навчальних закладах Буковини учні також мали вивчати основи релігії. На заняттях з цього предмету вони, як і за Австро-Угорської імперії, ділилися на конфесії. У міських навчальних закладах релігійним навчанням займалися духовники-катехіти. Деякі їх залишили себе учнів добру пам'ять. Наприклад, румунський історик Володимир Требич, уродженець чернівецького передмістя Люди-Гореча, із задоволенням згадував про свого першого православного катехіта у Чернівецькому ліцеї «Арон Пумнул» – о. Симеона Релі, який також був регентом церковних співів, а пізніше став професором церковної історії на богословському факультеті Чернівецького університету. Іншим викладачем релігії в ліцеї, про якого з теплою висловлюється В. Требич, був о. Регуш - учасник Першої світової війни, людина доброї вдачі, яка з приязню ставилася до учнів (в 1940 р. він був депортований радянською владою до Сибіру, звідки так і не повернувся). В. Требич також тепло згадує директора ліцею «Арон Пумнул»

протоієрея Петра Попеску, який також викладав релігію. Будучи уродженцем одного з сіл поблизу м. Серет, цей священник з довгою бородою і в окулярах уособлював для учнів типовий образ буковинського книжника минулих часів, який завжди знаходив мудре слово для бешкетників³⁷.

Станом на 1936/1937 р. у складі православної катехитурі чернівецьких ліцеїв були кваліфіковані клірики-законовчителі. Зокрема, в ліцеї «Арон Пумнул» курс релігії читав тоді о. Д. Восвідка, у православному дівочому ліцеї «Олена Домна» – о. М. Лазарюк, у православному ліцеї для хлопчиків «Митрополит Сильвестру» – о. Е. Гостюк, у дівочому ліцеї «Олтя Домна» – о. В. Бока, в ліцеї для хлопчиків «Д-р К. Ангелеску» - д-р о. С. Релі та о. Д. Ончулеску (останній викладав релігію також у військовому ліцеї «Штефан Великий»), в ліцеї для хлопчиків «Великий воєвода Міхай» - о. І. Городиський. Окремі православні катехіти були також у професійних та комерційних ліцеях, гімназіях, інституті сліпих та глухонімих у Чернівцях, ліцеях у м. Кіцмань, Кимпулунг, Гура-Гуморулуй, Редеуць, Сучава, Серет, Сторожинець, гімназіях у Вижниці а також чернівецьких нормальних та початкових школах. У сільських школах релігію для учнів православного віросповідання, як і раніше, читали сільські священники³⁸.

З приходом 28 червня 1940 року у північну частину Буковини радянської влади навчання релігії у школах припинилося, оскільки у Радянському Союзі школа була відокремлена від церкви. Священники або емігрували до Румунії, або були депортовані (як, наприклад, о. Регуш). На короткий час релігійне навчання у північній частині краю відродилося у 1941 – 1944 роках. У південній частині Буковини, яка залишалася у складі Румунії, Закон Божий викладався у навчальних закладах до 1948 р., коли запроваджене румунськими комуністами нове законодавство про освіту поставило хрест на духовно-релігійному вихованні дітей та юнацтва у Сучавському повіті.

Узагальнюючи викладене вище, можна констатувати, що на території Чернівецької та Сучавської волостей Молдови, а згодом в австрійській та румунській Буковині протягом XVIII – першої половини XX ст. традиції духовної та духовно-релігійної освіти, як і рівень катехизації (у межах шкільної освіти та прак-

тики загальної освіти), мали яскраво виражений дидактично-напутній характер. Вони були спрямовані на формування у дітей та юнацтва (школярів та гімназистів) християнської світоглядної домінанти, ідеалів гуманізму, євангельських морально-етичних уподобань та громадянського патріотизму шляхом реалізації досвідченими вчителями-катехітами та парафіяльними священниками т.з. метексису – метафізичного залучення людини до Бога та виховання позитивних творчих якостей характеру. Нині ця проблема знову стає актуальною. Завдяки завданням, пов'язаним із практичною реалізацією духовного виховання школярів, вона має нові дослідницькі перспективи.

Ключові слова: виховання, дидактика, методика, викладання, духовна освіта, школа, гімназія, ліцей, вчительська семінарія, Чернівецький університет, історія, риторика, філософія, теологія, учні, студенти, Чернівці, Сучава. Редечуць, Молдавське князівство, Буковина.

Примітки:

¹ Ungureanu C. Invatamantul primar din Bucovina (1774-1918). Chisinau: Civitas, 2007. P. 12.

² Cojocaru C. Isaia Balosescu, episcopul Bucovinei (17 iulie 1823 - 14 septembrie 1834) in: *Analele Bucovinei*. 2000. Anul VII. № 2. P. 325, 362-363; Ungureanu C. Op. cit. P. 12; Reli S. Facultatea de Teologie din Cernauti (scurt istoric, situare si calauza). Cernauti, 1942. P 9.

³ Ungureanu C. Op. cit. P 12-14.

⁴ Cojocaru C. Isaia Balosescu, episcopul Bucovinei (17 iulie 1823 - 14 septembrie 1834). P364; Ungureanu C. Op. cit. P 14-15.

⁵ Normalien der Bucovinaer gr.-or. ArchiepiscopaL-Diocese von 1777-1886 / Zusammengestellt und redigiert infolge des Bukowinaer gr.-or. Erzbischoflichen Consistoriums vom 13/25 März 1886 ad Nr. 726 vom Consistorial-Rath Myron M. Calinescu. Czernowitz: VerL. des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1887. Bd. I.S. 29-67, 91-92, 105-106; Ungureanu C. Op. cit. P 21.

⁶ Cojocaru C. Daniel Vlahovici - episcop al Bucovinei (23 aprilie 1789 - 20 august 1822) (I), in: *Analele Bucovinei*. 2000. Anul VII. № 1. P 48, 54, 57-58, 60, 64-65; Ungureanu C. Op. cit. P. 31-32.

⁷ Воскресенский Г. А. Православные славяне въ Австро-Венгрии. СПб.: Издаше С.-Петербургскаго Славянскаго благотворительнаго общества, 1913.

С. 79; Смаль-Стоцкий С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок, in: *Зелена Буковина. Еколого-краєзнавчий науковий і науково-популярний журнал*, № 3-4. 1996. № 1. 1997. С. 52-53.

⁸ Cojocaru C. Isaia Balosescu, episcopuL Bucovinei (17 iuLie 1823 - 14 septembrie 1834). P 380-382.

⁹ Можарівський В. Православна церква на Буковині. Доба Митрополій (сер. XIX - 1 пол. XX ст.). Чернівці: б/в, 2006. С. 188.

¹⁰ Воскресенский Г. А. Указ. соч. С.79; Reli S. Op. cit. P.10; Смаль-Стоцкий С. Вказ. праця. С. 53.

¹¹ Воскресенский Г. А. Указ. соч. С. 79-80; Reli S. Op. cit. P. 10-11; Vicovan I., Adumitroaie C. Aspecte aLe invatamantul teologic superior din Bucovina romaeasca (1918 - 1948), in: *Culturi si religii in Bucovina istorica. Retrospectiva si perspective aLe dezvoltarii*. Cluj-Napoca, 2011. P 171.

¹² Можарівський В. Вказ. праця. С.180.

¹³ Турчинський Е. Значення Чернівців для православної теології у Південно-Східній Європі, in: *Буковинський журнал*. 1996. Ч. 3-4. С. 77; Воскресенский Г.А. Указ. соч. С. 80-82.

¹⁴ Можарівський В. Вказ. праця. С. 183.

¹⁵ Vicovan I., Adumitroaie C. Op. cit. P 171-174.

¹⁶ Reli S. Op. cit. P. 33-34.

¹⁷ Vicovan I., Adumitroaie C. Op. cit. P 174-175.

¹⁸ Reli S. Op. cit. P. 33-34.

¹⁹ Moraru P. Bucovina sub regimul Antonescu (1941-1944). Chisinau, 2004. Vol. II. P 21, 71.

²⁰ Moraru P. Op. cit. P 71.

²¹ Reli S. Op. cit. P. 29, 32; Moraru P. Op. cit. P. 21-22.

²² Vicovan I., Adumitroaie C. Op. cit. P. 188.

²³ Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинь. СПб., 1874. С. 39; Ungureanu C. Op. cit. P. 22; Смаль-Стоцкий С. Вказ. праця. С. 34-35, 44-45.

²⁴ Ungureanu C. Op. cit. P. 24, 30.

²⁵ Ungureanu C. Op. cit. P. 26-27.

²⁶ Смаль-Стоцкий С. Вказ. праця. С.40; Ungureanu C. Op. cit. P 32-33.

²⁷ Ungureanu C. Op. cit. P. 36-37.

²⁸ Смаль-Стоцкий С. Вказ. праця. С. 41; Ungureanu C. Op. cit. P. 37.

²⁹ Ungureanu C. Op. cit. P. 45.

³⁰ Попович О. Відродження Буковини, in: *Буковинський журнал*. 1992. Ч. 1. С. 125.

³¹ Ungureanu C. Op. cit. P. 220-254.

³² Бадені Я. В Чернівцях. Враження з кількадечної поїздки. Чернівці: Золоті литаври, 2006. С. 27-30.

³³ Morariu C. Cursul vietii mele (continua), in: *Glasul Bucovinei*. Cernauti-Bucuressti, 1997. № 2. P 101.

³⁴ Schematismus der Bucovinaer gr.-or. ArchiepiscopaL-Diocese fur das Jahr 1904. Cernowitz: VerLage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1904. S.192-197.

³⁵ Чучко М. К. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). Чернівці, 2008. С. 244.

³⁶ Там само.

³⁷ Trebici V. Tnsemnari din memorie (1916-1999), in: *Glasul Bucovinei*. Cernauti-București, 2010. № 2. P 120, 122-123.

³⁸ AnuaruL Mitropoliei Bucovinei pe anul 1937. Cernauti, 1937. P 169-171.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 392.5(477.8)

Олена КОЖОЛЯНКО

Образ змії у світогляді слов'ян

Протягом багатьох тисяч років людство жило поряд зі зміями, які заворожували, викликали захоплення, лякали. Змія – універсальний, багатозначний та найбільш складний з усіх символів, втілених у тваринах, а також найпоширеніший і, напевне, найдавніший з них. Образ змії, змія, дракона фігурує в багатьох старовинних переказах, міфах, легендах та народних казках. Ця тварина, що викликає суміш поваги і страху овіяна містичним ореолом.

Амбівалентність символіки змії можна пояснити суперечливістю якостей, які вона має. Багатообразність й “багаторівневість” цього символу пояснюється тим, що вона: знаходиться в постійному контакті з силами землі, вод, темряви і загробного світу; самотня, холоднокровна, скритна (її спосіб життя дуже прихований, що надає їй ореолу таємничості), часто отруйна (але її отрута як вбиває, так і лікує), з нерухомими повіками, а отже – з немигаючими очима, роздвоєним язиком; вона може протягом багатьох годин лежати нерухомо, згорнувшись кільцями але, разом з тим, здатна стрімко пересуватися без ніг, блискавично нападати й вражати жертву за допомогою отрути; має здатність ковтати тварин у багато разів більших за себе,

© Кожолянко О.

Друкується за: Образ змії у світогляді народів світу (Слов'яни). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць* / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії Стародавнього світу, Середніх віків та музеєзнавства. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2018. Том 2 (46). С. 176-201.

Кожолянко Олена Віталіївна - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

крім того – й здатність омолоджуватися, скидаючи шкіру; її тіло настільки пластичне, що може набувати найрізноманітніших форм (коло, хвиля, спіраль). Звісно, все це в уяві людей робило змій надзвичайними створіннями. Тому й не дивно, що образ змії знайшов своє місце в міфологічних уявленнях різних народів світу, причому, ставлення до змій надто неоднозначне, значною мірою суперечливе, варіюється навіть в межах одного етнічного регіону, а отже – потребує всебічного вивчення та аналізу.

Змія є однією з найбільш поширених священних тварин. Достатньо згадати культ змій у стародавніх державах – Єгипті, Індії, Греції, країнах Південно-Східної Азії, цивілізаціях Мезоамерики, звичай вшанування змій у народів Балкан та ін. У міфологічних уявленнях людей змія в переважній більшості пов'язувалася зі стихіями води, землі, лікувальною магією тощо. Найважливіша характеристика змії - її хтонічна природа. З іншого боку змія – один з ключових персонажів народної зоології, що втілює всі характеристики гадів. Споріднені назви і повір'я поєднують змію зі Змієм; модифікацією образу змії є дракон (напів-змії – напів-птах).

Гади (аспіди) – “нечисті” тварини, які виділяються у традиційній народній культурі в особливий клас хтонічних тварин. До гадів відносяться переважно плазуни (насамперед змії) і земноводні (жаби, черепахи, варани й ін.); разом з тим, до них зараховують комах і деякі інші види тварин. Прикладом слугують миші та змієподібні риби (в'юн, вугор), хробаки й гусениці. Змії – рептилії з холодним, вкритим лускою тілом, які живуть у воді та на суходолі. За традицією змій поділяють на отруйних, які при полюванні використовують отруту і неотруйних, що обвивають свою жертву власним тілом та душать її. Далеко не всі змії небезпечні, проте майже всі мають негативну славу.

В слов'янській традиції цих тварин, крім традиційного терміну “гади”, часто називають “нечиста”, “погань” і т.п. Зокрема, у фольклорі Болгарії, України та деяких інших країн жаба чи змія через певний час перетворюються на літаючого змія. Жаб й змій вважають відьмами, перетвореними на тварин і вони виступають неодмінним атрибутом злих чаклунів і відьом¹. Вважалося, що Змії походять від змій та жаб, які дев'ять років не чули церковних дзвонів і не бачили людей².

Образ змії мав велике значення як в язичницькій, так і в християнській традиції. В традиційно-міфологічному сприйнятті цей образ набув синкретичного змісту з язичницько-християнським алегоричним наповненням – на архетипічному рівні. Змія поєднує в собі негативний та позитивний початки, чоловічу та жіночу, водяну і вогняну символіку. Їй притаманні апотропейні й шкідливі властивості; вона отруйна та цілюща; нечиста тварина, джерело зла і в той самий час наділяє людину чудесними здібностями й має заступницькі функції. Як істота, що вбиває, змія означає смерть і знищення; як істота, що періодично міняє шкіру, – життя та воскресіння. Згорнувшись кільцями змія ототожнюється з колообертом явищ. Це: сонячний та місячний початок; життя і смерть; світло й темрява; добро та зло; мудрість і сліпа пристрасть; зцілення й отрута; хранитель та руйнівник; відродження духовне й фізичне.

Змія – один з найдавніших і таємничих символів, який із симптоматичною постійністю зустрічається в культурі народів з усіх куточків світу. Поширеним є символ Уробороса (Ороборо) – змія, яка згорнулася в кільце та кусає себе за хвіст. Цей символ має понад три десятки різних значень. Найбільш поширене трактування описує його як репрезентацію Вічності й Нескінченності, особливо – циклічної природи життя, під цим розумілося чередування актів творення і руйнування, життя й смерті, постійного переродження та загибелі. В означеному випадку змія виступає символом ідеї циклічності прояву Всесвіту, – як безперервний ланцюг реінкарнацій (смертей і народжень).

До того ж змія як черес або браслет (утворюючи коло) символізує вічну круговість віків, наслідковість, цикл розпаду й віднайдення єдності.

Символ уробороса має багату історію використання в релігії, магії, алхімії, міфології та психології³.

Вважається, що в західну дохристиянську культуру даний символ прийшов зі Стародавнього Єгипту, де перші зображення згорнутої в кільце змії датовані періодом між 1600 і 1100 роками до н. е.; вони уособлювали Вічність та Всесвіт, а також – згадуваний вище цикл смерті й переродження⁴. Ряд авторитетних дослідників притримується точки зору, що саме з Єгипту символ уробороса перекочував до Стародавньої Греції, де став

використовуватися для позначення процесів, які не мають початку й кінця⁵. Однак точно встановити походження цього сакралізованого образу важко, оскільки його близькі аналоги також зустрічаються в культурах Скандинавії, Індії, Китаю та Греції⁶. Символ згорнутої у кільце змії зустрічається в неявній формі і в Мезоамериці, зокрема, у ацтеків. При тому, що змії відігравали значну роль в їхній міфології⁷, питання прямого зв'язку пантеону ацтекських богів з Уроборосом серед вчених наразі залишається відкритим.

Символіка захисту й руйнування, що об'єднує всі міфи про змії, показує, що вона має подвійну "репутацію": є джерелом сили, якщо її правильно використовувати, однак потенційно небезпечна й часто стає емблемою смерті та хаосу, так само, як і життя. Змія може бути як символом Добра, так і символом Зла. Означена подвійність символіки, котра змушує балансувати між страхом і поклонінням, сприяла тому, що змія постає то в образі прабатька, то в образі ворога, вважається то героєм, то монстром.

В. Іванов, наприклад, акцентує: "Змія – представлений майже в усіх міфологіях символ, пов'язаний з плодючістю, землею, жіночою відтворюючою силою, водою, дощем, з одного боку, і домашнім вогнищем, вогнем (особливо небесним), а також чоловічою відтворюючою силою – з іншого"⁸. Отже, змія виразно виступає в ролі посередника між Небом і Землею, між землею та підземним світом⁹. Змії відповідає й ряд предметних символів. Це довгі, частіше – гнучкі предмети: нитка, мотузка, намисто, волосся, гілка, ціпок, веретено, вівчарська сопілка, фаллос.

Хтонічною природою обумовлений і антагонізм змії та сонця: в деяких південнослов'янських легендах змія поглинала сонце, його промені, висмоктувала його очі, а в інших слов'янських повір'ях сонце радіє вбитій змії чи не може зайти, блякне від погляду змії, яка висмоктує його силу. Тому вбиту змію заривають чи вішають в тіні, інакше сонце буде багровіти, "хворіти" чи плакати. Хтонізм змії досягає космічних масштабів у повір'ях апокрифічного походження про величезну змію в основі Землі, про гігантського вужа в морі посередині Землі.

Одночасно змія пов'язана з водою, грозою, вітром. Відомі південнослов'янські повір'я про крилатих змій, що живуть в озерах, про змій – заступниць водоймищ. Вода з джерела, де живе змія, вважається цілющою. Вбивство змії здатне викликати дощ. Змія може “замикати” воду в джерелі й викликати посуху; особливо це стосується вужів. Зв'язок обрядового обливання з метеорологічною магією проглядається в традиції обливатися водою в день св. Юрія (23 квітня). Хоча більшість фіксацій не містить відповідних пояснень функційності обряду, – зіставлення окремих етнографічних свідчень та відомих народних вірувань про перемогу святого Юрія над міфічним Змієм, що “зачинив” небесну вологу, дозволяє виокремити його як один з превентивних обрядів викликання дощу. В день св. Юрія українці практикували й обрядове вмивання водою чи росою для забезпечення здоров'я на весь рік, охорони від злих духів тощо¹⁰. За польськими повір'ями, град на людей насилають змії, а українці пов'язують появу вихру чи бурі зі змією, у якої вирости крила¹¹.

Хтонічна символіка змії (зв'язок з підземним мороком та світом мертвих) відображена у спорідненні слів “змія” й “земля”. Так, у південнослов'янських замовляннях від зміїного укусу: прикладаючи землю до місця укусу, промовляють: “Земля землю (нехай) цілує!”. Хатню змію, як підкреслювалось, ототожнюють з душею предка, а могильну – з душею похованого. Змії, які живуть під землею, часто сприймалися в якості хтонічних тварин, що мають безпосередній стосунок до підземного, “потойбічного царства”. Вони виконували функцію охоронців і захисників померлих на шляху до іншого світу, слугували посередниками між землею та підземним світом.

Тісний зв'язок змії з домашнім вогнищем простежується в усталеному культовому звичаї (досить архаїчному за походженням) середземноморських країн – мати змію в храмі, у царському палаці. Цей звичай зберігся і в більш пізні часи, навіть в кінці XIX – на початку XX ст. У Боснійській Крайні вірять, наприклад, що влітку домова змія (чувариця) знаходиться в домі або коло нього, а взимку сидить глибоко в землі або під домовим вогнищем¹². Згідно з польською міфологією Змії живуть в озерах, болотах, ріках, морі, хмарах, так само можуть “замикати” або насилати воду, дощ, град, буревії, нищити

посіви¹³. У південних слов'ян постать Змія також пов'язана з водою та стихіями. Крім того, іноді змії в образах прекрасних жінок навідують чоловіків і можуть занепасти їх. Однак в цілому змії приязні до людей, допомагають їм¹⁴.

З іншого боку, ототожнення змії з Дияволом обумовлено християнським поглядом на змію як втілення Сатани і біблійним (старозавітним) сюжетом про спокусу Змієм Адама та Єви. Християнська традиція (на відміну від іудейської) схильна вважати, що змії, як і вовки, походять з крові Каїна, а отже, як такі, несуть шкоду людському тілу й душі. Згідно із законами Мойсея, будь-яка змія – нечиста, а отруйна особливо. Змія в християнстві найчастіше персоніфікується з особою Диявола, – найбільшого ворога Бога. Саме через Змія-спокусника першолюди втратили дар вічного життя. В одному з єврейських міфів розповідається, що на змію-спокусницю Єви перетворилась Ліліт – перша дружина Адама, як і він – сотворена за наказом Бога архангелом Сатанайлом, котра вирішила не підкорятися своєму чоловікові, оскільки вважала себе рівною йому і Яхве, та втекла від обох. За міфом, покинувши Адама, й розлютивши своєю непокорю Бога Отця, Ліліт була перетворена Яхве на лихого нічного демона.

За народними легендами змії повпадали з небес при скиненні в пекло бунтівного Сатанайла з легіоном повсталих янголів, “відродилися” вже з тіла Диявола (Сатани), із черева вбитого Дракона, з попелу переможеного Змія. Серед деяких народів вважається, що за вбивство змії прощається декілька гріхів¹⁵. Цікавий аспект народних вірувань про гадюку наводить митрополит Ілларіон у праці “Дохристиянські вірування українського народу”: “Гадюка постить 40 день і ночей, поки скине своє линовище”¹⁶. Наведена владикою інтерпретація дозволяє припустити, що не завжди і не всюди змія чи гадюка ототожнювались із Нечистим (Вельзевулом), оскільки піст – справа свята. В той же час митрополит Ілларіон наголошує: “Убити гадюку – це ніби сім Літургій прослухати”, а за забиття полоза (особливо небезпечної отруйної змії) – відпускається “сім тяжких гріхів”¹⁷. Тим не менш, зображення змії, прибитої до хреста, які зустрічаються в середньовічному християнському мистецтві, стали символом воскресіння і переваги духу над плоттю.

За народно-міфологічними уявленнями слов'ян, у змії є цар чи цариця: - укр. “гадячий цар”. Вважається, що у такої змії на голові корона, дорогоцінний камінь, зірка, роги, півнячий гребінь. Ознаками її можуть бути білий колір, золота чи котяча голова, півнячі ноги тощо. У південних слов'ян в ролі “царюючої” змії відомі також носата гадюка, крилата змія, володар-змій, у лужичан – хатня змія. Цар змії живе в підземному світі на краю світу (у болгар), в надрах землі (у поляків), під коренями ліщини з омелою (у поляків, сербів), під білим каменем (в українців). У визначені дні року він будить змії від зимового сну, збирає їх всіх, призначає кожній змії її жертву, вислуховує розповідь про проведене минуле літо¹⁸. У Боснії та Герцеговині існує народне уявлення, що кожну тисячу років новий зміїний цар змінює на престолі попереднього¹⁹.

За одним з повір'їв змії мають свою царицю, змію-скарпаею, що наділена надприродними властивостями. Вона є володаркою змії, Хазяйкою лісу, хранителькою скарбів, мудрою й всезнаючою²⁰. Функції такої змії близькі до функцій Хазяйки звірів, лісу, культ якої простежується ще з часів палеоліту, як зазначає Б. Рибаків²¹.

Всі слов'янські народи приписують змії ряд фантастичних особливостей. Так, розрубані частини змії здатні зростатися; вбита змія може оживати від сечі жаб, від осики, особливого “зміїного каменю”, кореня чи трави. Поширеним є уявлення про зміїні ноги. Змія показує їх, коли її б'ють (у македонців, сербів) чи випробовують вогнем (в українців, у хорватів, боснійців). За південнослов'янськими повір'ями дев'ять чи дванадцять пар схованих ніг змії можна побачити тільки в день святого Юрія. Людина, котра побачила їх, невдовзі помре. Легенди пояснюють причину втрати змією ніг тим, що сонце прокляло її за укуси в око (у болгар), Бог – за спокусу Єви (у сербів, болгар), Богородиця – за те, що змія злякала її (у поляків). Особливо небезпечними є змії, яких вважають сліпими. Так, мідянка, на думку українців, одержує зір лише в Іванів день (7 липня) і тоді може пробити людину наскрізь. Особливо отруйна сліпа веретенниця – вид гадюки чи безнога ящірка, що зараховується до змії. В Україні походження змії-“веретенниці” пов'язують з викинутим веретеном, яким прями у святочні вечори²².

Слов'янам відомі й численні уявлення про хатню змію-покровительку. Вона, зокрема, оберігає будинок, приносить статок і благополуччя; завдяки їй добре ведеться худоба; їй залишають молоко, рештки ритуальної вечері; нерідко в ній бачать втілення душі пращура, котрий був господарем будинку; вірять, що вона присутня (часто незримо) у кожній хаті, живе під порогом, під піччю, у підпіллі й з'являється на очі лише перед смертю когось з домашніх.

Південнослов'янські повір'я приписують змії роль заступниці різних ландшафтних локусів: джерела, гори, земельного наділу, лісу, печери, цілої місцевості тощо. Так, охоронницею старого дерева болгари вважають двоголову чи стару велику змію. Польова змія-покровителька у болгар та сербів охороняє межі, обістя оберігає поле від граду. Зазвичай – це великий вуж. У сербів убиту в полі отруйну змію закопують і ставлять хрест, щоб не вмер господар ниви²³. Вужа, який охороняє виноградник, годують молоком, а коли розливають готове молоде вино, залишають й для нього.

За віруваннями західних слов'ян, зокрема чехів, у кожній хаті ховається домашня змія, яку називають гадгосподарік чи гад-господар, гад-господарічек, гад-домовнічек (*had-hospodářík, hadhospodář, had-hospodáříček, had-domovníček*). Згадка про домашню змію міститься наприклад у повідомленні 1554 р. з чеського міста Пухова, а в 1613 р. чех Полічанські писав: “А декотрі, угледівши його [гада] у дворі, а особливо коли він великий, іменують його щасливим старим господарем”²⁴. Існує вірування, що домашньої змії немає лише у тих хатах, де живуть злі люди²⁵. Серед західних слов'ян вважається, що хатня змія на колір біла²⁶ або блищить як золото²⁷. Вона зрідка показується людям, але тоді ні в якому разі людині не можна намагатися цю змію вбити, оскільки гад вб'є самого господаря. Змія, за повір'ям, ретельно стежить за всіма подіями у будинку. Якщо людина їй зашкодить, змія припинить дбати про сім'ю й тоді не допоможуть жодні зусилля, – бо хата втратить благословення. Коли ця змія помре, мусить померти і господар²⁸.

Надзвичайно поширені, як вже підкреслювалось, уявлення про домову змію у південних слов'ян. Сербі теж вважають, що така змія є в кожному будинку. Вона живе у підпіллі

або під самим порогом. Це – єдина змія, яку ніхто з домашніх не боїться. Її оберігають і бачать в ній друга. Якщо її вбити, у будинку негайно з'явиться покійник. Сербські селяни побоюються вбивати взагалі будь-яку змію, помічену біля житла. В деяких регіонах Сербії та Хорватії вірять, що на голові у будинкової змії є хрест.

В окремих районах Сербії житлом домової змії вважається місце під порогом; в інших місцях його пов'язують з вогнищем. Серби Петровац на Млаві вважають, що вона живе під сходами кожного будинку. У Босанські Вкраї вірять: влітку хатня змія знаходиться у будинку або біля нього, а взимку сидить глибоко в землі під вогнищем. Чорногорці називають таку змію куїнна зміја і переконані – вбивати її гріх. В околицях Баня-Луки змію уявляють білою як сніг. Вона приносить щастя і якщо її вбити, – щастя негайно покине будинок. Хорвати Копрівніци охоронницею хати теж вважають білу змію: вона очищає будинок від інших гадів й оберігає мешканців від нещасть. В районі Старі Бановці щасливим вважається будинок, де мешкає біла змія – кусагиса. За македонським уявленням у кожній хаті є домашній покровитель у вигляді вужа або іншої змії.

Аналогічні уявлення побутують і в південно-західній Болгарії. У болгар повір'я про хатніх змій найбільш поширені в західних та південних областях і в Родобах. Місце їх проживання – праворуч від вогнища або у фундаменті будинку. В Родобах, наприклад, вважають: кожен будинок у селі має змію-охоронницю й ці добрі змії охороняють село від отруйних змій. В ряді пловдивських селищ жінки на Благовіщення (25 березня) кладуть під поріг будинку маленькі коровайчики в дар змії, котра оберігає домашніх від нещасть та бід. Щоб домогтися її прихильності, їй традиційно залишають молоко, а на Різдво (25 грудня) і в Іванов день (7 січня), – залишки ритуальної вечері. За західноболгарськими повір'ями, хатня змія (домошарка) невидима та сліпа; аби раптово не побачити її, на Благовіщення під ранок жінки мажуть двері зовні коров'ячим гноєм. За тим таки болгарським повір'ям, саме на Благовіщення хатня змія перераховує членів родини, а кого не дорахується, – той вмере протягом року²⁹.

Образ змії як домашнього покровителя пов'язаний з образом прашура будинку. Розглядаючи південнослов'янські повір'я про хатніх змій, Слободан Зечевиц поєднує їх з культом предків, зокрема, – з древнім звичаєм ховати померлих членів сім'ї під порогом або вогнищем. Вчений відзначає: “Повір'я про те, що в тих самих місцях мешкає і домова змія, наводить на думку, що вона колись розглядалася як еквівалент прашура”³⁰. Крім того, гад-господарік охороняє сім'ю від хвороб, на пожежу чи потоп попереджувально шипить³¹. Господаріки, з якими родина посварилася (або сім'я зовсім розпалася), – нібито блукають пустками, залишивши такі оселі.

Хтонічна символіка змії-покровительки проявляється і в тому, що вона часто має біле забарвлення. Білий колір, як відомо, характеризує цілу низку міфологічних персонажів, так чи інакше пов'язаних з уявленнями про померлих. Поширена у південних слов'ян заборона вбивати змію, яка живе у будинку, пояснюється найчастіше тим, що це спричинить за собою смерть господаря, господині або кого-небудь з членів сім'ї. Смертю господаря мотивують цю заборону чехи та словаки. Останні не рубають дрова на порозі, під яким живе будинкова змія, бо якщо вона помре, – помре і один з членів родини. Передвісницею смерті хатня змія виступає і у нижніх лужицях: за повір'ям, вона стає видимою лише тому, кому судилося незабаром померти³². Повір'я про те, що поява домової змії у вигляді, видимому для оточуючих віщує смерть господаря чи кого-небудь з домашніх, відоме в Сербії й Македонії, а у сербів Белатіча таким передвісником слугує змія, котра залишає хату. Якщо в будинку є хворий і змія піде з дому, – хворий обов'язково помре (це повір'я широко побутує в Боснії та Герцеговині). Ненароком вбиту домову змію серби в районі Ядара накривають довгим білим полотном і закопують в землю під терном.

Домашній покровитель, який має вигляд змії або вужа, – це дух одного з прашурів, який раніше жив у будинку. Сербі Грбаль вважають: домову змію не можна вбивати оскільки вона сјен (тобто тінь, душа) когось з домашніх і якщо вбити змію, то й та людина в родині помре. У Чорногорії будинкова змія теж сприймається як втілення душі будь-кого з членів родини. Під час сну його душа вселяється в змію. Відомим є

випадок як одна жінка знайшла в ліжку своєї дитини велику змію, віднесла її в поле і вбила, а коли повернулася, знайшла дитину мертвою. Дитина померла від того, що мати через незнання вбила домову змію – “тінь” (“сен”) дитячої душі³³.

На Бойківщині (Україна) трапляються повідомлення про домову (чи ґрунтову) гадину. Розповідь одного з респондентів фіксує В.Галайчук: “Я знаю, що їдна [гадюка] вілезла на вікно, така велика, а вона покликала людей, та й вбили її [...] Вбили, то вона рік пожила, молода жінка така була... і дітвак лишився, а вона рік пожила, а на другий, каже, що вона до року вмерла. А люди кажуть, що певно, вони домову гадину вбили. Під підлогою живе”³⁴.

Таким чином, змія, що мешкає в хаті, як у свою чергу констатує С. Зечевіч, “являє собою друге – “Я” господаря будинку, вона його “тінь”-двійник. В результаті подальшого поширення ідеї, що хатня змія є предком-покровителем, виникало уявлення, – змія може бути “тінню” будь-якого члена сім’ї, а в деяких місцях вірили, що взагалі будь-яка людина має свою змію-двійника”. Так, наприклад, за повір’ям хорватів Лики, у кожної людини є своя змія-тезка і немає більшої біди, ніж вбити змію, котра носить своє ім’я³⁵. З культом прашчурів, втіленому в образі хатньої змії, пов’язаний, очевидно, і словацький різдвяний звичай ходіння полазника зі змією, зробленою зі скрученого паперу. Міфологічним локусом змії як домашнього покровителя можуть слугувати й стіни. Зокрема, у словаків існує уявлення про хатню змію, яка живе в стіні будинку, і коли вона постукає в двері, це віщує смерть.

Поляки в районі Любліна вважають охоронцем будинку вужа, який з’являється під стінами. Стіна може бути місцем проживання хатньої змії у болгар. Повір’я про таких змій (Mauerschlangen), котрі приносять щастя в дім, існує і в українців Буковини. Уявлення про те, що стіни є місцем проживання будинкового духу, доречно розглядати у зв’язку зі звичаєм т. зв. будівельної жертви: дух тварини, закладеної у фундамент або стіну хати, стає її покровителем. У цьому відношенні показовим є, наприклад, наступне малопольське повір’я: змія, живцем замурована у комині, приносить щастя. Забобонні чехи називають господарічком також черв’яка, який

цокає в стінах дому, немов годинник. Це для них сигнал, що хтось у хаті незабаром помре. Даний забобон пов'язаний з давньою вірою в дідів, які, таким чином, кличуть когось із членів родини до себе³⁶.

В народних повір'ях у змії, особливо – вужа, містяться риси міфічного покровителя худоби. В Україні, Польщі, Словаччини та Хорватії вважається: вуж, котрий живе в хліві, корисний для корів. Завдяки йому добре ведеться худоба. Крім худоби, заступницькі функції змії можуть поширюватися і на бджіл. Бджоларі тримають її на пасиці, під вуликом; її щодня поять молоком та годують білим хлібом, а на зиму закопують в землю, де вона спить до весни. Завдяки такій змії-ройніці бджоли добре розмножуються й дають багато меду. Ройніцю можна знайти де-небудь на лузі, а можна виростити самому – особливим “магічним” способом. Для цього беруть новий глиняний горщик, кладуть в нього яйце, засипають його пшоном, закривають горщик і, промовляючи спеціальні заклинання, ставлять під вулик. Через дев'ять днів шкаралупа яйця стане дуже твердою й шкірястою, і з нього вилупиться ройніця.

В Україні вужів вважали охоронцями хатнього добра та затишку, а ті місця, де плодяться вужі вважались особливо придатними для примноження багатства. Відомі випадки, коли господині спеціально ставили для вужів тарілки з щойно здоєним молоком. Казали, що та корова, чиє молоко ссе вуж, матиме особливо багато молока. Вбити хатнього вужа вважалося тяжким гріхом. В означеному контексті Г.Булашев акцентує: “Дехто говорить, що вуж цей – з руку завтовшки и куций, мов обрубаний, як колода, з великою круглою головою, подібною до дитячої. Живе він надворі, коли ссе корову, то обвивається навколо однієї з її ніг. Якщо таку вподобану вужем корову продати, то за нею іде й вуж, свиснувши при цьому так голосно, що ті, хто чув цей свист, неодмінно оглохнуть”³⁷.

На Поліссі вужа нерідко ототожнюють з домовиком і намагаються йому не зашкодити. Як підкреслює В.Галайчук відносно ставлення селян до вужа: “Той вуж, що в хаті живе, називається домовик. Його хазяїн знає, він хазяїна не боїться, а хазяїн його не боїться. Як хазяїн вечеряє чи обідає, той вуж може навіть до хазяїна прийти і з миски попоїсти. Такого вужа

не можна було вбивати”³⁸. З іншого боку, у різних етнографічних районах України часто трапляються відомості про те, що вуж може ссати корову. Це сприймають або як звичайну природну властивість цього плазуна, або як наслідок того, що таких вужів насилають відьми, але нерідко – і як позитивне явище. Відповідне підтвердження наводить той самий В.Галайчук: “Казали – ага, має корова вужа, то вона файно доїт сі і молоко ніhto не відбере. Відьма не відбере молоко”³⁹.

Наведені факти про уявлення стосовно вужів дозволяють стверджувати: цілком можливо, в образі вужа сільське населення вшановувало хатніх духів чи духів прашурів. Аргументом на користь цієї теорії може слугувати зображення зміїв та вужів між корінням родового (Світового “Райського”) дерева на українських рушниках та писанках. Окрім того, широко відома подібна оберегова функція орнаменту на українських народних сорочках, й знову ж таки – саме там, між солярних знаків, між знаків статку й тварин-тотемів зустрічаються зображення змії. Форма тіла змії, так само як і інші її характеристики, породжує у фольклорі багато порівнянь: з хвилями та горбистою місцевістю, рівнинними річками, виноградною лозою і корінням дерев, веселкою й блискавками, спіралеподібним рухом Космосу. Зрештою, змія стала одним з найпоширеніших анімалістичних символів.

Змія, яка рухається хвилеподібно – це зображення присутнє практично в усіх культурах; воно завжди співвідноситься із часом та безперервним рухом. За археологічними матеріалами культ змії відомий з часів пізнього палеоліту у багатьох народів; рельєфні поодинокі зображення цих плазунів зафіксовані на гончарному посуді різних неолітичних культур – від Карпатського басейну до Китаю та Японії. З IX ст. масовим на слов'янських і давньоруських посудинах стає хвилясто-стрічковий орнамент, який у вигляді горизонтальних прямих та хвилястих ліній вкривав майже всю поверхню горщиків від горловини до дна, іноді наносився і на внутрішню сторону вінчиків. Найпростіше пояснення таких зображень – це втілення ідеї хвилі-води, небесної вологи, що в поєднанні з прямими лініями – борознами зораної землі, містять позитивний сакральний вплив на родючість ґрунту, добробут землероба тощо⁴⁰.

Спроба виявити більш глибинний шар у семантиці зигзагоподібної орнаментики на кераміці, пов'язаний із розшифруванням даного мотиву як стилізованого зображення змії, адже в міфології багатьох первісних народів (у тому числі й у слов'янських) небесні змії спускалися на землю у вигляді блискавки (зигзагу) і пов'язувалися з вогнем. Хвилеподібний або зигзагоподібний орнамент здавна мав фіксацію на слов'яно-руській та передуючій їй черняхівській кераміці. У черняхівську добу (II-V ст.), виконуючи захисні та очищувальні функції, він прикрашав посуд, а також горщики для зберігання припасів, які не клали на вогонь.

Зображення змій були поширені й в орнаментіці землеробів неоліту IV-III тис. до н.е., зокрема на трипільських посудинах. Б.Рибаків зазначає: “Зміїний орнамент зустрічаємо майже повсюди: спіралі змій оповивають масивні груди на посудинах і кришках до них; змії становлять основу татуювання статуеток; змії є одним з елементів, що породжують знамениту трипільську спіраль. Іноді на посудині на видному місці розміщується зображення змії як окремого символу; часто ми бачимо парні зображення змій”⁴¹.

Українська орнаментика знає широкоживані символи “Вужів” та “Гадючок”. Вони представлені різноманітними зигзагоподібними та меандровими лініями, “безконечниками”. Їх називають ще “вужовими безконечниками”, “вил юшечками”, “пилками”, “кривульками”, “плаїками”, “хмеликами”, “юрками”. Відомо, що символічні зображення рептилій використовувалися для захисту новонароджених дітей; писанки із зображенням “безконечника” клали до вуликів, аби забезпечити незкінчений медозбір. Ці символи виступали також побажанням безкінечного здоров'я та продовження роду, тому часто їх зображували на обрядових речах, котрі мали відношення до творення нової родини, в першу чергу – рушниках. На рушниках Середньої Наддніпрянщини відомі як реалістичні, так і високостилізовані зображення змій. Київські та черкаські вишивальниці зображують на полотні ще й т. зв. “зміїні алегорії”. С. Китова відзначає: “Такі узори виглядають як напівспіралі, поділені ніби розрізаними на прямокутники частинками реалістично зображених зміїних тіл. Над

спіралями, відповідно до прямокутних часток, вишиті цятки, з центру яких тягнуться догори рослинні пагінці. У такий спосіб ніби відтворюється думка трипільських хліборобів: “Від змії залежить дощ, від дощу – ріст рослин”⁴².

До чудодійних атрибутів змії відносяться камінь, золоте яблуко, перстень, корона, гребінь на голові й ріжки. Володіння ними дає людині щастя, багатство, невичерпні запаси зерна чи грошей, здатність бачити скарби, лікувати людей, розуміти мову тварин, насилати шкоду, а також захист від змій, хвороб і граду. Заволодіти цими атрибутами можна, коли змія залишає їх біля водопою чи купається в річці на свято Петра і Павла (12 липня); головна умова – поставити перед змією миску з молоком й розстелити хустку або пояс. Змії можуть вказувати людям скарби, які вони охороняють. Сам скарб може обертається в змію.

Існує ряд повір'їв, де змії оберігають заховані в землі скарби і наділяють ними тих, хто насправді цього потребує й чиє серце чисте. Змія, яка має доступ до мудрості та багатств підземного світу (або Дракон, який має подібне до змії символічне значення) у багатьох давніх міфах відіграє роль сторожа на шляху до скарбу. Первинно під скарбами розумілися потаємні знання, оволодіти якими могла лише гідна людина. У деяких легендах змії добровільно віддають скарб тому, хто пройшов усі випробування, що могло символізувати ініціацію. Однак, у пізніших переказах первинний сенс нівелювався, змії перетворюються на охоронців матеріальний скарбів, коштовностей. Убити змію (Змія, Дракона) стає справою честі, проте здобуте багатство далеко не завжди приносить переможцю щастя. Підтвердженням слугують сюжети багатьох казок.

Часто змії наділені виключно позитивною семантикою. Зокрема, це стосується саме вужа (вважають, що вуж охороняє оселю та сім'ю від усіляких негараздів та нестатків) і гадюки (гуцули шанують її як дуже розумну “тварину”, що здатна жити поблизу людської оселі й не пускати в дім жодного зла). Змія наділяє людину також “живою травою”, котра оживлює людей, цілющою травою, “розрив-травою”, яка здатна відкривати будь-які заборони. Людина, котра скуштувала змію, буде розуміти мову тварин чи трав (у південних слов'ян), стане ясновидцем (в українців)⁴³.

Змію використовують і в магічних цілях. Язик змії дають з'їсти собаці, щоб він був злим (у поляків), носять під язиком, щоб виграти суд (у мораван), голову змії кладуть у насіння під час сівби для багатого врожаю (у хорватів) і т.д. Рослини (часник, цибуля, боби й ін.), що пророщуються через голову змії, використовують у любовній магії (у південних слов'ян), для розпізнавання відьми (в українців, сербів і хорватів) чи чорта (у болгар, сербів), для оберегу від нечистої сили (в українців, болгар, сербів), для лікування худоби (у болгар). Інколи зміїну голову наділяли чарівною силою і намагались зберігати вдома як оберіг.

Ціпок, яким розігнали змію і жабу чи двох змій, розганяють хмари (у білорусів, українців, поляків), ставлять біля породіллі під час пологів, оскільки вважають, що від допоможе народити (у сербів, боснійців); втихомирюють завірюху (у білорусів) чи пожежу (в українців). Магічними та цілющими якостями була наділена і гадюча шкіра, т. зв. “линовище”. Нею обкурювали зміїні укуси, в його відварі дівчата мили голову аби краще росло волосся, проте казали, що робити це небезпечно, оскільки таке волосся може вночі задушити свою хазяйку. Воду, в якій мокло “линовище”, давали випити тому, кому бажали зла.

У Карпатському регіоні відома традиція ворожіння за допомогою хліба, спеченого на гадюці. Для цього в певний день йдуть до лісу, шукають там невеличку гадюку і приносять її додому. Розводять у печі вогонь та вкидають у нього гадюку. На цьому вогні печуть хліб із ложки солі, ложки води та ложки борошна. Готовий хліб повинна спожити та людина, котра хоче знати з ким їй судилося жити у парі. Після того вже не можна говорити і потрібно відразу лягати спати. Вночі повинен наснитися суджений чи суджена й подати води тому, хто ворожить.

Відоме в народі повір'я про білу змію, яка нібито може робити людину невидимою, дарує чудодійну здатність бачити те, що недоступне іншим. Якщо відрізати голову білої змії і покласти їй у праве око горошину, то виросте чарівний стручок; той, хто матиме його при собі, стане невидимим, а той, хто з'їсть, – почне розуміти мову птахів; якщо ж салом білої змії змастити очі, то людина зможе бачити всі скарби, де б вони не були сховані. Окремі джерела подають інформацію,

що м'ясо будь-якої гадюки, якщо його спожити, наділяє людину здатністю зцілювати травами; нарешті, “Коли до ранки від укусу гадюки прикласти ясеневу паличку й потім зберігати її при собі – уникнеш обмов і наклепів”⁴⁴. Вірили в народі також у змію-мідянку, яка стає зрячою лише один день на рік – на свято Купала і може проштрикнути свою жертву наскрізь.

Змії виходять з нір на Благовіщення (25.03) (в українців, поляків, південних слов'ян), на Сорок мучеників (9.03) (у південних слов'ян), день Св. Юра (у хорватів, чехів, словаків), у Тодорову чи Лазареву суботу (перша субота Великого Посту) (у сербів), після першого весняного грому (у росіян). У македонців відома обрядова зустріч змії на день Св.Євдокії (1.03.) чи на Сорок мучеників⁴⁵. До Юр'єва дня, поки з надр землі не вийде отрута, укуси змії, за віруваннями хорватів і чехів, безпечний. Особливо значимий момент літнього сонцестояння (Іванів й Петрів дні), коли змії у лісі збираються разом на чолі з їх царем, а потім перестають жалити. Змії йдуть у нори удень св. Марину (17.07) (у болгар), Ільїн день (2.08) (в українців), на Преображення (6.08) (у болгар), Успіння Богородиці (15.08) (у болгар), св. Варфоломія (24.08) (у словаків), Усікновення глави Іоанна Хрестителя (29.08) (у болгар), Різдво Богородиці (8.09) (у сербів, поляків, мораван), Воздвиження (у хорватів, східних слов'ян), на Покров Богородиці (у болгар, українців). Перед “відходом” гади, за повір'ям, залазять на дерева, щоб останній раз глянути на небо (в українців), почути церковний дзвін (у білорусів). Змію, що когось вкусила, земля не приймає. Змії йдуть на зимування на край світу, в печеру зміїного царя (у болгар), вирій, куди летять і птахи (в українців, білорусів), у яму чи нору, що “сполучається” зі світом мертвих.

Можна простежити у слов'ян і зв'язок змії з язичницькими богинями весни та плодючості. 7 квітня (на Благовіщення) – свято пробудження змії, повернення їх на землю з підземного царства. Після цього змії допомагали землеробам вимолювати дощ. Як пише Н.Шапарова: “У народному календарі свято Благовіщення відзначається як початок весни і день “відкриття землі”, пробудження її від сну”⁴⁶. У дохристиянські часи це свято пов'язувалося з богинею весни Лелею, її поверненням на землю з підземного царства⁴⁷. Восени, 27 вересня (на Воздвиження) – друге зміїне свято, коли змії збиралися і ховалися

під землю. Нижче Н.Шапарова констатує: “В деяких місцях оповідали, що всі змії на Воздвиження сповзаються в одне місце, до своєї матері, де і проводять усю зиму, до першого весняного грому, що відкриває землю”⁴⁸. На Уралі вірили, що в цей час відкривається доступ до надр земних, земного багатства, яке охороняє Хазяйка Мідної гори. Крім того, це свято за часом стоїть поруч з язичницьким святом проводу душ предків та їх вшанування. Отже, тут ми бачимо зв’язок культу змій не лише з обрядами землеробськими, й з поминальними; нарешті, проявляється хтонічний характер міфологічної постаті змії, її прямий зв’язок з підземним світом.

Існують спеціальні дні, присвячені вигнанню змій та оберегам від них, особливо у південних слов’ян (“Зміїний день” у сербів і болгар): перший день березня, Сорок мучеників, Благовіщення, Юр’єв день, св. Єремія й ін. Обереги і заборони, пов’язані зі зміями, спрямовані на захист худоби та людей⁴⁹. Оберегами слугують вогонь багаття, вугілля, пічна зола (у південних слов’ян); металеві й гострі предмети, особливо голка (у південних слов’ян); освячені предмети (у поляків); змієподібні хлібці (у болгар); папороть (у словенців), колюча шипшина (у поляків), пахучі часник (у південних слов’ян) і хрін (у поляків); ритуальний шум, окурювання димом, кидання каменю (у південних слов’ян), винесення віників подалі від будинку (в українців). Заборони в такий день стосуються чesання волосся (у сербів), прядіння (у болгар, поляків), використання ниток (у південних слов’ян, українців), мотузок (у болгар, сербів), намиста (у росіян); до того ж – гнучких предметів (у сербів, македонців) й гілок (у поляків), що виступають у цьому випадку як символи змії; користування гострими колючими чи ріжучими предметами, котрі символізують жало змії (у південних слов’ян, українців); розкриття ножиць, складених ножів, гребенів та скринь, які нагадують розкриту пащу змії (у сербів, македонців); оранки і копання (у болгар, поляків, українців) землі як зміїного локусу.

Зафіксована дослідниками велика кількість замовлянь, де так чи інакше згадуються змії чи гадюки. Значна частина з них стосується зміїних укусів, інша частина пов’язується зі вроками та лукавством, котрі повинні відвернути чи забрати саме

змії. М. Москаленко у своїй праці “Українські замовляння” про змії пише наступне: “Змій – по-перше, володар нижнього царства, зі своїм почтом, військом і незліченними служниками... По-друге, він володар усякої хвороби й пристрасті. По-третє, він пов’язаний із водною стихією та зі стихією вогню”⁵⁰.

Замовляння від зміїних укусів відомі ще у Стародавньому Єгипті. Окремі згадки про них містяться навіть у Біблії (Книга Єремії)⁵¹. Цікаво, що в замовляннях від зміїного укусу звертаються за допомогою до зміїного царя чи цариці, а також – Св.Георгія Побідоносця та Ісуса Христа, в чому можна вбачати зразок двовір’я:

1. “В первім разі лучшим часі. Над муковим полем, там стояла груша, а в тій груші цариця Єлина. “Царице Єлине, закажи своїм тридев’ят дванадцятим сестрицям по колючому і по болющому; а як не закажеш, то ми тому чоловіку скажем, що в неділю вози маже і дрова рубає, то він вас посіче і порубає!”. Як укусить, то тричі переговорити і дмухнуть по разу, і плюнуть”⁵².

2. “Заклинаю вас, гадюки, іменем Господа нашого і Хр[иста], і Св. Великомученика Побідоносця Георгія, і всіма небесними силами закликаю три цариці Куфію, Невію і Полію, щоб не вредили [старцю або младенцю N], волосом такому-то” (дивлячись за коліром волосся). Потім читають молитву “Превятая Троїце” 5 разів і молитву Господню 7 разів. Якщо змія дуже ядовита, тоді читають заговор 3 рази”⁵³.

В першому замовлянні супровідні дії шептуна мають яскраво виражений язичницький характер; тут немає християнських дій та формул, з чого можна зробити висновки про більш архаїчний час замовляння, порівняно з другим замовляннем. В другому маємо звернення до Христа та Георгія Змієборця, де замовляння доповнюється християнськими молитвами. Єдине, що, вочевидь, носить архаїчний характер – імена зміїних цариць; натомість, у першому замовлянні походження імені зміїної цариці має християнське походження. Отже, в замовляннях, які стосуються зміїних укусів (в час небезпеки) збережене двовір’я наших пращурів, котрі не забували вшановувати старих богів, залишаючись християнами.

Таким чином, якщо в цілому проаналізувати міфи народів світу, та слов'ян – зокрема, то не можна не помітити: змії тісно пов'язані з різними аспектами життя й побуту людей, а також – з жіночими божествами плодючості, земних й небесних вод, підземного світу тощо. Змія, разом з тим, пов'язана з двома стихіями – землі та води. Ця риса загальна для вірувань всіх слов'янських народів. У міфах та казках можна виділити як архаїчний пласт, пов'язаний зі зміями, давнім культом змій, – так і новіший, пов'язаний зі Змієм як чоловічим хтонічним божеством, божеством вод земних та небесних, антагоніста астрального Бога. Означені архетипи збереглися й у фольклорі. Тому за міфами, казками, народними звичаями та повір'ями, котрі містять згадки про зміїв та драконів, можна, за допомогою порівняльного методу, з достатнім рівнем об'єктивності реконструювати обидва ці пласти.

Ключові слова: етнологія, міфологічні уявлення, образ змії, символіка, Уроборос, світогляд, слов'яни, Стародавній Єгипет.

Примітки:

¹ Орел В.Е. Культура, символы и животный мир. Москва, 2013. С. 56.

² Traczyk I. Z okolic Babiej Góry. O smokach i planetnikach. Wisła, 1895. S. 77. URL: <http://bajka.umk.pl/slownik/lista-hasel/haslo/?id=140>

³ Eire Carlos. A very brief history of eternity. Princeton, 2010. С. 29.

⁴ Robertson Robin, Combs Allan. The Uroboros // Indra's Net: Alchemy and Chaos Theory as Models for Transformation. Wheaton, 2009. С. 126.

⁵ Соколова З.П. Культ животных в религиях. Москва, 1972. С. 4.

⁶ Robertson Robin, Combs Allan. The Uroboros // Indra's Net: Alchemy and Chaos Theory as Models for Transformation. Wheaton, 2009. С. 126.

⁷ Mundkur Balaji. The cult of the serpent: an interdisciplinary survey of its manifestations and origins. SUNY Press, 1983. С. 57.

⁸ Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. Т.1,2. Москва: Советская энциклопедия, 1992. С. 468.

⁹ Купер Дж. Энциклопедия символов. Мосва, 1995. С. 106-107.

¹⁰ Сорочук Л. Вода і вогонь як життєдайна основа в українській фольклорній традиції (образно-символічне наповнення) // Українознавство. 2005: Календар-щорічник. Київ, 2004. С. 93.

¹¹ Религиозные верования древних славян // Очерки истории культуры славян. Москва, 1996. С. 184.

¹² Гура В.В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С. 309

¹³ Jakimowicz-Chan Marta, Jakimowicz Andrzej. Mitologia indyjska. Warszawa, 1982. С. 31.

¹⁴ Vakarelski Christo Etnografia Bulgarii. Wrocław, 1965. С. 224

¹⁵ Попович М.В. Мироззрение древних славян. Киев, 1985. С. 46

¹⁶ Ілларіон, митр. (І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. Київ, 1992. С. 68

¹⁷ Ілларіон, митр. (І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. Київ, 1992. С. 96

¹⁸ Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва, 1995. С. 75

¹⁹ Гура В.В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С. 298.

²⁰ Шапарова Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. Москва, 2001. С. 260.

²¹ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва, 1981. С. 172

²² Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд. А.П.Пономарьов, Т.В. Косміна, О.О.Боряк Київ, 1992. С. 494

²³ Усачёва В.В. Магия слова и действия в народной культуре славян. Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. С. 213

²⁴ Левкиевская Е.Е. Змея домашняя // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5-и т. Москва, 1999. Т.2. С. 339

²⁵ Левкиевская Е.Е. Змея домашняя // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5-и т. Москва, 1999. Т.2. С. 340.

²⁶ Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів: українсько-чеські паралелі // Проблеми слов'янознавства. 2015. Вип. 64. С. 93–103

²⁷ Левкиевская Е.Е. Змея домашняя // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5-и т. Москва, 1999. Т.2. С. 339

²⁸ Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів: українсько-чеські паралелі // Проблеми слов'янознавства. 2015. Вип. 64. С. 93–103.

²⁹ Гура В.В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С. 287

³⁰ Гура В.В. Символика животных в славянской народной традиции Москва, 1997. С. 289

³¹ Левкиевская Е.Е. Змея домашняя // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5-и т. Москва., 1999. Т.2. С. 341

³² Гура В.В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С. 140

³³ Гура В.В. Символика животных в славянской народной традиции Москва, 1997. с. 280

³⁴ Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів: українсько-чеські паралелі // Проблеми слов'язнознавства. 2015. Вип. 64. С. 478

³⁵ Гура В.В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С. 160

³⁶ Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів: українсько-чеські паралелі // Проблеми слов'язнознавства. 2015. Вип. 64. С. 98.

³⁷ Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Довіра, 1992. С. 359-360.

³⁸ Галайчук В. Причинки до поліської демонології: вірування у домовика // Народознавчі Зошити. Львів, 2006. №3-4. С. 462.

³⁹ Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів: українсько-чеські паралелі // Проблеми слов'язнознавства. 2015. Вип. 64. С. 102.

⁴⁰ Соколова З.П. Культ животных в религиях. Москва, С. 83.

⁴¹ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва, 1981. С. 190.

⁴² Китова С. Полотняний літопис України: семантика орнаменту українського рушника. Черкаси, 2003. С. 155

⁴³ Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы // Славянский и балканский фольклор. Москва, 1989. С. 36.

⁴⁴ Vakarelski Christo Etnografia Bulgarii. Wrocław, 1965. С. 198.

⁴⁵ Соколова З.П. Культ животных в религиях. Москва, 1972. С. 211.

⁴⁶ Шапарова Н.С.. Краткая энциклопедия славянской мифологии. Москва, 2001. С. 94.

⁴⁷ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва, 1981. С 389.

⁴⁸ Шапарова Н.С.. Краткая энциклопедия славянской мифологии. Москва, 2001. С.182.

⁴⁹ Журавлев А.Ф. Охранительные обряды, связанные с падежом скота и их географическое распространение // Славянский и балканский фольклор. Москва, 1978. С. 145.

⁵⁰ Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; авт. передм. М.О. Новикова. Київ, 1993. С. 215.

⁵¹ Замовляння / Упоряд., передмова, примітки М.К. Дмитренка. Київ, 2007. С. 17.

⁵² Українські чари / Упоряд. О. М. Таланчук. Київ, 1994. С. 42.

⁵³ Українські чари / Упоряд. О. М. Таланчук. Київ, 1994. С. 43.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ

УДК 930«653»:94(4-11+4-191.2)

Іван ВОРОТНЯК

Концепт «Центрально-Східна Європа» та його аналоги у науковому дискурсі медієвістів

Європейська цивілізація впродовж свого становлення увібрала й адаптувала культурні здобутки багатьох етносів. Не останню роль у цьому відіграли історичні процеси, що відбувалися у тій частині континенту, яку можна окреслити як «Центрально-Східна Європа»¹. Сучасна угорська дослідниця М. Фонт сформулювала низку проблемних питань, пов'язаних з історією Центрально-Східної Європи: де знаходиться Європа? Які частини євразійського континенту належать до неї? Значною мірою відповідь залежить від періоду, що розглядається, та аспектів, обраних для аналізу. У випадку Центрально-Східної Європи на це питання нелегко відповісти як загалом, так і стосовно періоду, що називається середньовіччям. Як можна визначити регіон у загальних рисах? Як ми можемо визначити середньовічну Центрально-Східну Європу? Який з двох підходів має бути домінуючим: географічний чи історичний. Чи можна стверджувати, що регіон під назвою Центрально-Східна Європа є суто інтелектуальною конструкцією?²

Проблеми визначення Центрально-Східної Європи позначилися і на термінології. Поняття «Східно-Центральна Європа» є хоча й найбільш вживаним, але в жодному разі не єдиним. У німецькій мові воно стоїть в одному ряду з позначенням «Східна Центральна Європа» або конкурує з більш загальним поняттям «Центральна Європа». Останнє знаходить відповідник також у чеській (Střední Evropa), угорській (Közép-Európa) та французькій (L'Europe Central) мовах. У польській

© Воротняк І.

Воротняк Іван Дмитрович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

з'являються вже два варіанти: «*Wschodnia Europa Środkowa*» і «*Europa Środkowo-wschodnia*». В історичній політичній літературі найчастіше використовується англійський термін «*East Central Europe*», що стоїть в одному ряду з більш широким поняттям «*Eastern Europe*», яке, як правило, поширюється на Східну Європу без Росії і включає країни Південно-Східної Європи. Зустрічається також позначення «Серединна Європа» – «*Zwischen-europa*» або «*The Lands Between*»³.

Термін «Центрально-Східна Європа» випадковий. Він постав із потреби визначити ареал, який не є вповні ані Заходом, ані Сходом, а «серединною зоною» або «землями поміж» – дехто так і назвав свої праці на цю тему. Термін було запозичено з географії, але ні серед географів, ні серед політиків немає однастайності щодо точних кордонів регіону. Вислів «Центрально-Східна Європа» застосовують до всієї території, що знаходиться між Балтійським, Адріатичним, Егейським і Чорним морями⁴.

Регіональний поділ Європи, як і виокремлення цього континенту в цілому, є передусім інтелектуальною конструкцією, до якої вдаються вчені (іноді політики та ідеологи), щоб пояснити події й оцінити матеріальні та духовні здобутки або втрати людства. Термін «Центрально-Східна Європа» (в англломовному варіанті «Східно-Центральна Європа») з'явився досить пізно – у період між Першою та Другою світовими війнами на означення нових незалежних держав, що постали на руїнах європейських імперій. Проте, з позицій історичної ретроспективи не можна не зауважити того факту, що тут здавна стикалися різні цивілізаційні потоки, що йшли зі сходу, заходу, півдня, півночі і створювали складну та неповторну ситуацію «пограниччя» культур, яка впливала на розвиток як народів і країн регіону, так і континенту в цілому⁵.

Одним з перших дослідників хто сформулював дихотомію «Схід-Захід» був «батько історії» Геродот, і таким чином запропонував цю модель європейській історіографії. Згодом, як вважає Т. Паттенберг, ця опозиція була розвинута у працях Фукидіда і Ксенофонта⁶. У наступні епохи дефініція Сходу та Заходу змінювалась у залежності від історичних процесів, що формували політичну карту тогочасного світу та змінювали напрям і зміст цивілізаційних осей в ньому⁷.

У добу середньовіччя завдяки поширенню християнства в Європі вісь Схід-Захід набула нового значення. Античний поділ «європейської ойкумени» на Східну та Західну Римську імперію став своєрідним фундаментом для формування середньовічного змісту цієї моделі. Ця відмінність бере свій початок від поділів Римської імперії у 285 та 395 рр. н. е., пізніше вона була посилена зростаючою розбіжністю і, зрештою, розколом християнства (1054 р.) на східне (православ'я) і західне (католицизм)⁸. Таким чином, Рим став центром Латинського Заходу, а Константинополь – столицею Візантійської імперії та центром грецького (тобто візантійського) Сходу⁹.

Дослідники слушно зазначають, що в добу середньовіччя мешканці Європи рідко, якщо взагалі коли-небудь мислили в термінах поділу континенту на Захід і Схід. До середини XIII ст. території, які зараз визначаються як Східна Європа, епізодично привертали увагу західних істориків. Лише під впливом монгольської навали на заході Європи почали усвідомлювати існування східноєвропейського регіону¹⁰. Багато науковців, однак, продовжують вважати, що різниця між Заходом і Сходом сягає корінням у добу середньовіччя, аж до того, що асоціюють «кордон, що відділяв Європу Карла Великого від варварського Сходу» з «лінією, по якій опустилася залізна завіса» наприкінці Другої світової війни¹¹.

Незважаючи на те, що Східна Європа знаходилась поза межами Франкського королівства і Візантійської імперії, вона розглядається як «дитя Заходу, яке пізніше одружилося зі Сходом»¹². Для багатьох ця територія вперше стала «європейською» у 900-х рр., в результаті навернення її мешканців у християнство. Політичні події в цій частині Європи повторювали ті, що відбувалися в германо-франкських державах VI-VII ст., з різницею у двісті років відповідно¹³. Суттєві відмінності вже в той час вирізняють процеси, що протікали на Заході й Сході Європи не лише в духовній, а й у соціально-політичній сфері, де всевладдю монарха на Сході протистоїть лад, що ґрунтується на угоді між васалом та сюзереном на Заході. А це в свою чергу позначається на суттєвих відмінностях в економічному житті. Загалом, як стверджує В. Горський, Середні віки позначають завершення процесу розколу Європи на Західну і Східну¹⁴.

Крім країн, що належали до Латинського Заходу та Візантійського Сходу, було багато середньовічних королівств, які розвивались «між Сходом та Заходом», тобто постійно перебували під «перехресними» впливами цих двох цивілізаційних центрів. На думку чеського дослідника Ф. Дворніка, це були слов'яни, які доволі пізно з'явилися на авансцені європейської історії, але відіграли не менш важливу роль у формуванні європейської цивілізації. Геополітичне розташування слов'янських народів у центрі Європи, на самому перехресті інтересів Заходу та Сходу, постійно впливало на їхнє політичне, культурне та господарське життя¹⁵.

За часів Відродження засадничий поділ Європи проходив між Півднем і Північчю. Міста-держави Італії були центрами мистецтва й освіти, живопису і скульптури, риторики і філософії, не кажучи вже про фінанси і торгівлю. Італійські гуманісти не вагалися проголосити свою культурну зверхність, що найвідвертіше висловив флорентійський мислитель Нікколо Макіавелі у відомому закликі «звільнити Італію від варварів», останній частині свого «Правителя»¹⁶. Він мав на увазі знакову для флорентійців та більшості італійців подію тих часів – вторгнення 1494 р. французького короля Карла VIII до Італії, яке започаткувало період «варварських» вторгнень із півночі й поклало кінець Кватроченто – добі найвищого розквіту італійського Відродження. Ще боліснішим ударом стала катастрофа наступного покоління – захоплення Риму німецькими солдатами імператора Священної Римської імперії Карла V. На власних очах італійське Відродження зазнавало руйнації під ударами північних варварів, а добре обізнані з класичною старовиною гуманісти могли порівнювати захоплення вічного міста німцями 1527 р. із загарбанням Рима готами 476 р., щоб ще раз переконатися, в якій стороні світу розташовані природні землі варварів¹⁷.

За кілька століть від Ренесансу до Просвітництва культурні та фінансові центри Європи перемістилися з Риму, Флоренції та Венеції, «з їхніми скарбами і скарбницями, до динамічніших на тоді Парижа, Лондона й Амстердама. Вольтер бачив Європу з Парижа XVIII ст. зовсім по-іншому, ніж на неї дивився з Флоренції Мак'явелі у XVI ст. Саме Вольтер

був у передніх лавах філософів-просвітників, які розвивали й артикулювали власний погляд на Європу, дивитись із заходу на схід, а не з півдня на північ. Ось так вони і здійснили концептуальну переорієнтацію Європи, передавши нам її у спадок, через що ми тепер дивимося на Європу їхніми очима; чи, радше, ми пасивно успадкували Європу, яку вони активно переглянули. Так само як нові центри Просвітництва замінили старі осередки Відродження, колишні варварські та відсталі землі перемістилися з півночі на схід. Просвітництво мусило винайти Західну Європу та Східну Європу одним махом як взаємодоповнювальні поняття, означивши одну через протиставлення і суміжність із іншою»¹⁸.

Необхідно відзначити, що подорожі із Західної до Східної Європи відіграли вагомую роль у концептуальній переорієнтації континенту. Землі Східної Європи у XVIII ст. були досить маловідомі й рідко відвідувані, тож у свідомості кожного мандрівника містилася не розкреслена ментальна карта, яку він міг вільно доповнювати коментарями, прикрашати, уточнювати й переукладати. Головними операціями цього ментального картографування були об'єднання і порівняння – уможливне об'єднання земель Східної Європи у зв'язну цілісність та їх порівняння із землями Західної Європи, щоб таким чином встановити поділ континенту за рівнем розвитку¹⁹.

Східна Європа, яка, згідно з сучасними уявленнями, розташована на схід від німецько-польського або німецько-чеського мовного кордону, в епоху Просвітництва в уяві західноєвропейських мандрівників була відносно відсталим (порівняно з цивілізованим Заходом) регіоном, вважає американський славіст Ларі Вулф²⁰. Вони бачили в Східній Європі перехідну територію між Заходом і диким Сходом. Цей ареал в очах людини доби Просвітництва перебував на шляху до цивілізації, проте уявлялося, що досягнення в цьому напрямі поверхневі, в глибині ж усе ще знаходиться варварство. Виходячи з цього, дана частина Європи розглядалася як територія, де співіснували дикість і цивілізація²¹. Л. Вулф інтерпретує Східну Європу з позиції західної переваги, те, як західні просвітителі уявляли та зображували її на картах, слід розуміти навіть як підготовку до захоплення Заходом володінь і до його

територіальної експансії у східному напрямку (поділ Польщі, похід Наполеона в Росію, загарбницька політика Третього рейху). Головну увагу вчений зосередив на тих рисах, яких набув поділ «Захід – Схід» від кінця XVIII ст., коли, під впливом просвітницького проекту релігійні відмінності в уяві секуляризованих еліт починають відігравати значно меншу роль²².

Для унаочнення даної тези відомий український історик Ярослав Грицак звернувся до прикладу «Таблиці народів» (Völkertafel), яка зберігається у Відні, в Австрійському музеї народного мистецтва. Таблиця має підзаголовок «Короткий опис народів, розташованих в Європі, та їх властивостей». Анонімний художник представив у «Таблиці» десять європейських народів в образах іспанця, француза, італійця, німця, англійця, шведа, поляка, угорця, росіянина («московита») й дивовижного турко-грека («турок або грек»). Під кожною фігурою подано головні властивості кожного народу: від занять війною і любов'ю аж до найтиповішої – смерті. Для нашої теми є важливою та обставина, що «Таблиця» має виразно західно-східний поділ. Його втілено не лише у самому групуванні народів (поляк, угорець, московит і «турко-грек» наприкінці списку), але й у виразній тенденції зображувати «західні» народи у більш позитивному світлі, аніж народи «східні». Отож у тій частині таблиці, де йдеться про інтелектуальні здібності, іспанця представлено «розумним і мудрим», француза – «обережним», італійця – «гострим на умисл», німця – «дотепним», англійця – «вишуканим». Мірою наближення до східного кінця таблиці ці здібності девальвуються: поляк є «мало обачним», угорець «іще менш (обачним)», а в московита обачності «взагалі немає». Коли ж, відповідно до цієї таблиці, іспанець помирає «у ліжку», француз «на війні», італієць «у монастирі», то поляк закінчує життя «у стайні», московит «у снігу», а «турко-грек» «в обмані»²³.

«Таблиця народів» відображає той спосіб мислення, що його описує Л. Вулф. Вона підсумовує головні етнічні стереотипи, описи котрих можна знайти у літературі ще з рубежу XVI-XVII ст. Тому її можна вважати першим своєрідним опитуванням громадської думки на європейському континенті. Якщо це так, то, очевидно, Просвітництво не «винайшло» нічого прин-

ципово нового – воно радше скористалося вже готовим набором стереотипів, що його припасли європейці задовго перед тим. Заслугою просвітителів було включення цього набору в цілісний і потужний дискурс, що визначив спосіб мислення європейських інтелектуалів і політиків у XIX та XX ст.²⁴

Аргументи Л. Вулфа не завжди видаються безперечними. Вчений об'єднує країни та регіони у поняття «Східна Європа», тоді як сам термін ще не з'явився в джерелах, які він аналізує²⁵. Таким чином, він ризикує спроектувати на XVIII ст. уявлення про простір, яке, можливо, виникло лише в XIX ст. На відміну від Вулфа, німецький історик Ганс Лемберг (1933-2009) датує виникнення поняття «Східна Європа» тільки XIX ст.²⁶ Це можна пояснити тим, унаслідок програної Наполеоном війни проти Росії отримав поширення термін «Східна Європа». Впродовж 1812-1815 рр. війська в Європі рухалися переважно у напрямку з Заходу на Схід. Поступово поняття «Схід» перестало асоціюватися зі східним узбережжям Середземного моря чи з Китаєм, стало складатися уявлення про ворота на схід біля кордонів Пруссії²⁷.

В Російській імперії протиставлення Західної і Східної Європи постало під час дискусії між російськими західниками та слов'янофілами (40-ві - 50-ті рр. XIX ст.)²⁸. Згодом для обґрунтування такого дуалістичного підходу до європейського минулого більшість істориків застосовували культурно-релігійні критерії. Візантійсько-греко-православний спадок визначав еволюцію однієї частини континенту; романо-германська, католицька чи протестантська, цивілізація позначалася на іншій. Але як бути з регіоном, який культурно та релігійно належав до Заходу, але за звичкою вважався частиною Східної Європи? Ставала очевидною певна двозначність термінології²⁹.

Х. Лемберг наголошував, що аж до початку Першої світової війни термін «Східна Європа» здебільшого вживався як синонім поняття «Росія». На користь цієї тези свідчило панування Росії над великою територією Польщі. Ще у XVIII ст. в німецьких, англійських і французьких джерелах Росія відносилася не до Східної, а до Північної Європи. Тут позначався вплив античної картини світу, яка виходила з поділу землі на «цивілізований

Південь» і «варварську Північ». За твердженням дослідника, у середині XVIII ст. поняття «Східна Європа» ще не існувало. На відміну від Л. Вулфа, він характеризував зауваження, які стосуються XVIII ст., про те, що Росія перебуває «на сході», як «окремі зрозумілі винятки»³⁰.

Вирішальними подіями, що визначили переміщення Росії з Півночі на Схід, були Віденський конгрес (1814-1815 рр.) і Кримська війна (1853-1856 рр.), вважає Х. Лемберг. Вчений підкреслює, тим самим повторюючи думку Л. Вулфа, що цей процес не був «просто поверхневою зміною термінології, у ньому відбилася зміна політико-ідеологічного світогляду великих частин Європи»³¹. Переробка ментальної карти Європи включала в себе звуження поняття «Північна Європа» до германського мовного ареалу. Назва території «Північ» поступово набула позитивної конотації і стала синонімом назви «Скандинавія». У свою чергу категорія «Схід» зазнала розширення. Це було пов'язано з тим, що в XIX ст. національно-мовні критерії поступово прийшли на зміну таким критеріям поділу Європи, як державна система та античні традиції в освіті. У нове визначення Східної Європи зробила істотний внесок славістика, яка визнала цю територію цариною своїх досліджень і описувала її як культурно-історичну сутність³².

Чеський вчений Ярослав Бідло (1867-1937 рр.) вважав, що єдина історія слов'янських країн є неможливою, оскільки Європа ще за часів раннього середньовіччя розділилася на два культурні світи: романо-германський і греко-слов'янський. До останнього належать не всі слов'янські народи, а лише православні. Неправославні – чехи, словаки, поляки, словени, хорвати – представляють у своїй сукупності західноєвропейський, або романо-германський, культурний світ. Таким чином, Бідло відкидав можливість спільної історії слов'ян, оскільки римська (західна) і візантійська (східна) культури розділили слов'ян політично і культурно, вже не кажучи про пізніші поділи Турецької, Австрійської і Російської імперій. Вирішуючи проблему єдиної історії Східної Європи зі штадпункту культурного розвитку, Бідло доводив, що поняття Східна Європа включає в себе Візантійську імперію з Балканським півостровом, а пізніше й Росією, а також усім, що

підпадало під їхній візантійсько-слов'янський вплив³³.

На думку дослідника середньовічної історії Польщі, відомого методолога та теоретика історії, професора Варшавського університету Марселя Гандельсмана (1882-1945 рр.), поняття Східна Європа змінювалося в міру розширення впливів римської культури. Чим далі на Схід вона поширювалася, тим більше звужувався ареал «європейського сходу». Наприклад, до впровадження християнської культури богемці і поляки належали до Сходу, після – до Західної Європи. Сфера візантійських впливів упродовж століть постійно зменшувалась³⁴.

Опонент професора Гандельсмана, професор Берлінського університету Отто Гетш (1876-1946 рр.), відомий дослідник історії Росії, Польщі, східноєвропейських країн та США, біограф російської імператриці Катерини II, вважав, що поняттям візантійсько-слов'янської культури не можна означувати зміст історії Східної Європи. Хоча російська історія зазнала візантійських впливів, проте якби Росія століттями не здійснювала у своєму внутрішньому розвитку колонізаційне просування, що супроводжувалося розширенням і зміцненням держави, вона змогла б перейти ті ж самі процеси, що були основою розвитку Західної Європи – реформацію, просвітництво тощо. Брак державно-політичної культури завадив Росії стати на цей шлях, аніж вплив візантійської церкви. Це і є, на думку Гетша, основна відмінність в історичному розвитку Росії та Європи³⁵.

Що ж стосується Європи, то найважливішим чинником її культурного розвитку в середньовіччі і за нових часів було поступове просування західної культури, як культури цементуючої і більш розвинутої, у географічному просторі, який означається поняттям Європа. З початку VI ст. цей чинник стає визначальним у поділі Європи на Західну і Східну. Східну Європу в цьому контексті Гетш розуміє, як оформлену єдність країн, що перебували або перебувають під впливом культури північних земель, або західної культури. Цей вплив поширюється на більшість слов'янських, у тому числі й східнослов'янських народів. Звичайно, окремі східні народи не одночасно і не з однаковою силою втягувалися в орбіту культурних впливів Заходу. Та все ж Східна Європа з цьо-

го погляду (йдеться не про територіальну і мовно-етнічну сутність, а про рівень цивілізації), все одно являла собою спільність, хоча й мішану і строкату. Тому, на думку професора Гетша, спільна історія слов'янства як об'єкт наукових досліджень неможлива³⁶.

Теоретичне обґрунтування авторської концепції щодо змісту концепту «Східна Європа» О. Гетш виклав у своїй статті «Державотворення та конституційний розвиток в історії німецько-слов'янського Сходу» (1911 р.). Він зауважив, що на відміну від географів, які вважали, що Східна Європа розпочинається тільки на кордоні Німецької імперії, історик мусить під Східною Європою розуміти область від Ельби до Уралу. Як ж історичні процеси й події на думку вченого дозволяли виокремити цей регіон як Східну Європу? Насамперед, він відзначив той факт, що з раннього середньовіччя землі на схід від Ельби до Дніпра були «поділені й окуповані різними племенами й племінними об'єднаннями слов'янського світу». Далі він наголосив на фактах проникнення на цю територію німецьких елементів, а з півночі – скандинавських. Хоча спочатку німецька експансія, у зв'язку з боротьбою за домінування, принесла певні труднощі, але в цілому, на думку науковця, вона «дала великий історичний поштовх для розвитку регіону», що не тільки позначилось на німецькій Серединній Європі, а й спонукало до виокремлення германсько-слов'янського Сходу³⁷.

Крім німецького фактора, вчений визначив ще два чинники, що суттєво вплинули на історію Східної Європи. Монголо-татарський, на його думку був рівнозначний німецькому за силою, але по суті діяв інакше і, перш за все, мав вплив на російсько-слов'янське державотворення протягом 1223-1480 рр. У подальшому на Східну Європу, нехай і меншою мірою, але все ж вагомий вплив мало османсько-ісламське проникнення з Півдня, яке на певний час замінило німецьке і приблизно до XVIII ст. було дієвим. Для О. Гетша Східна Європа була не географічним регіоном, а історико-культурною конструкцією, послуговуючись сьогодишньою термінологією можна сказати ментальною. Як історик, О. Гетш ментально пов'язував цей регіон, перш за все, з домінуванням слов'ян і залежністю його розвитку від зовнішніх впливів і чи не в першу чергу німецького³⁸.

Прикметно, що в 1920-ті рр. коли в Європі багато політиків та інтелектуалів все ще сподівалися на трансформацію більшовицького режиму в Росії та її швидке повернення до сім'ї цивілізованих націй, в концепціях Східної Європи, що їх розробляли польські, угорські, чеські, балканські історики, ще знаходилося місце Росії, хоча, як підкреслював, наприклад, у своїй лекції на V світовому конгресі істориків в Брюсселі (1923 р.) польський історик Оскар Халецький, Східна Європа – це суто географічне поняття, а в цивілізаційному відношенні вона ділиться на західну частину, як органічну, хоча й самотню, складову Західного світу, та східну, що перебуває в цивілізаційному просторі Московської Русі (Росії) з її візантійсько-ординською традицією. На міжнародному конгресі істориків в Осло в 1928 р. О. Халецький говорив про традицію федерації на території Русі (Рутенії) з XII-XIII ст., що вплинула на розвиток державного устрою Речі Посполитої³⁹.

Своєрідним проміжним підсумком дискусії щодо визначення Східної Європи та її регіоналізації стала книжка Клауса Цернака «Східна Європа. Вступ до її історії», яка вийшла у 1977 р. Клаус Цернак (1931-2017) запропонував виділити чотири регіони східноєвропейської історії: Східно-Сердинна Європа, Південно-Східна Європа, Північно-Східна Європа східно-слов'янсько-російський/руський регіон⁴⁰.

Основою Східно-Серединної Європи він визначив області розселення «західних слов'ян в їх історичних змінах», провівши західну межу по лінії Ельба – Заале – Богемський ліс, а на Сході до областей «культурного впливу ягелонської Польщі-Литви» в тому числі й на східнослов'янські території. Ще менш чітко К. Цернак визначив північну межу, яку трактував як «перехідну зону до Північно-Східної Європи» й включив до неї стару Ліфляндію. На півдні він пропонував до Східно-Серединної Європи зарахувати Угорщину, Зібенбург, Каринтію й Словенію, а також обидві Хорватії. Об'єднуючим елементом для цього регіону східноєвропейської історії К. Цернак назвав збереження певних елементів «старих основ буржуазних національних держав Версальської системи» і утвердження ознак «соціалістичних народних демократій в союзній системі радянсько-російської гегемонії». Але Східно-Серединну

Європу «породила» колонізація в пізнє середньовіччя, внаслідок якої Брандербург, на думку К. Цернака, був більше пов'язаний з Богемією, Польщею чи Ліфляндією, ніж з Вестфалією. Він також наголосив на необхідності позбутися інтерпретацій Східно-Серединної Європи як «Міжєвропи» – місця експансії великих імперій, або «санітарного кордону» – політично обтяженого поняття. З поміж усіх регіонів Східної Європи, на думку історика, Східно-Серединна Європа була простором, де німці найактивніше приймали участь, але німецький чинник був тільки «периферійним», хоча й динамічним і відігравав як конструктивну, так і деструктивну функцію⁴¹.

Ще в період Стародавнього світу виникло поняття «Центральна Європа»⁴², пов'язане з дефініцією «Центр Європи». Витоки Центральної Європи як історичного регіону можна віднести до Х ст. З-поміж факторів, що надали регіону спільних рис науковці виділяють поступове прийняття християнства, формування середньовічних королівств, імміграція німців та ряд новацій в сільському господарстві та економіці. В результаті цих процесів сформувалися основні етнокультурні особливості регіону. Королівства Польща, Богемія та Угорщина сформувалися в цей період, коли з'явилася лояльність еліти не лише до свого сеньйора, тобто короля, але й до політичного суб'єкта, який символізувала корона. Таким чином, лояльність феодальних еліт виходила за межі присяги на вірність правителю, і вони почали ототожнювати себе з наприклад, з «Короною Королівства Польського» (*Corona Regni Poloniae*), поняттям, яке включало в себе уявлення про спільну історію та територію⁴³.

Впродовж щонайменше кількох століть Центральна Європа у першу чергу асоціювалася у свідомості сучасників зі Священною Римською імперією германської нації. Водночас, цей строкатий конгломерат ніколи не становив єдиної держави, але охоплював міцними підвалинами спільної історичної традиції, культури і правосвідомості Австрію, країни Бенілюксу, Німеччину, сучасну Чеську Республіку (Чехія, Моравія, колишня «австрійська» Сілезія), Швейцарію, а інколи й західні території Польщі (Помор'я і Сілезія) і північний схід Франції⁴⁴.

Поступово контури регіону коригувалися і до теперішнього часу позначилися більш виразно. Типовою є схема виокремлення регіонів Європи по лініях північ-південь, захід-схід і по діагоналі. Усередині цієї схеми проводять додаткові лінії поділу, що відповідають уможливленим конструкціям поділу Європи на субрегіони. Такий підхід міститься в класифікаційній схемі Ганса-Дітріха Шульца. Відповідно до цієї схеми Центральна Європа представлена двома варіантами: 1) як центр перетину напрямків захід-схід і північ-південь; 2) як центр із периферією навколо нього⁴⁵. Однією зі складностей є те, що центральноєвропейська дискусія ведеться одночасно на кількох рівнях – науковому, історіософському, художньому, межі котрих не завжди вирізняються чіткістю. Центральноєвропейський дискурс – колективний проект, в основі якого суб'єктивні відчуття «Центральних Європ». Це – своєрідний інтелектуальний, неодноразово переписуваний, палімпсест. Саме тому цілісність осмислення Центральної Європи накладається на чисельні винятки⁴⁶.

Термін «Центральна Європа» опинився в центрі наукового дискурсу порівняно нещодавно. Він – «пізня дитина» інтелектуальних пошуків, виявлена десь між європейським Заходом та Сходом. Його відкривачі – чеські, польські та угорські інтелектуали, які, піднявшись над своїми націями, знайшли в ній нову велику батьківщину. Утім, мова йтиме не стільки про «відкриття» Центральної Європи, як про її «винайдення». Адже дискусія про Центральну Європу поза географією. Білоруський історик Ярослав Шимов відзначав: «Центральна Європа – не географічна очевидність, а історична, до певної міри історико-ідеологічна концепція. Немає жодних природних кордонів – морів, великих річок чи гірських хребтів, які б відокремлювали цей регіон від західних, східних чи південних сусідів (єдиний виняток – північ, де природним кордоном є Балтійське узбережжя). Зате є цілий ряд історичних подій і процесів, які дозволяють уявити Центральну Європу, вичленивши її з європейської мозаїки, відділити від західної і східної частин світу»⁴⁷.

Чи не першими термін «Центральна Європа» його почали вживати німецькі автори, починаючи з 40-х рр. XIX ст., для обґрунтування гегемонії Німеччини на території між

Західною Європою і Східною, репрезентованою Росією. Вони сприймали цей регіон як простір для власної культурної, економічної і політичної експансії⁴⁸.

У відповідь на німецьку «редакцію» Центральної Європи, а також під впливом турецької загрози з'явилися концепції слов'янського світу у вигляді різних варіантів панславізму (Франтішек Палацкі, Адам Чарторийський, Ласло Телекі, Лайош Кошут та ін.). З їхньої точки зору – це територія, що єднає розрізнені народи, передусім чехів, поляків, румунів, угорців та австрійців на території між Німеччиною та Росією⁴⁹. З самого початку ця концепція включала в себе два політичних мотиви – об'єднавчий та ізоляціоністський. З одного боку, вона виконувала інтегруючу роль по відношенню до народів регіону, підкреслюючи спільність їх долі та необхідність згуртованості. З іншого боку, в основі цього імперативу лежав захист, перш за все, від Росії та Німеччини. Так, у 1848 р. лідер чеського національного руху Франтішек Палацкій писав: «вздовж кордонів Російської імперії живе багато народів – слов'яни, румуни, угорці, німці. Ніхто з них окремо не має достатньо сил, щоб протистояти могутньому сусіду. Вони можуть це зробити, лише об'єднавшись»⁵⁰. Так звана «стиснутість» між Росією та Німеччиною стає головним мотивом цієї концепції⁵¹.

Науково-історичне обґрунтування концепції Центральної Європи як історичного субконтиненту спробував зробити О. Халецький 1950 р., коли позначив Центральну Європу як перехідну зону між Заходом і Сходом і навіть запропонував її внутрішній поділ на Західно- і Східно-Центральну Європу⁵².

Наприкінці XIX ст. в німецькому суспільно-політичному дискурсі з'являється нове поняття – «Серединна Європа». Уявлення про неї почало створюватися після того, як у 1871 р. «кров'ю і залізом» бісмарківська Німеччина об'єднала в єдиний райх північні частини колись могутньої Священної Римської імперії – «Серединну Європу». У цей період з'явились реальні можливості для більш тісного зближення Німеччини з іншою германською імперією – Австро-Угорщиною. Обидві імперії – Гогенцоллернів і Габсбургів – традиційно відмежовувалися як від Західної, так і Східної Європи, тому для позначення розділених держав і виникло поняття «Серединна Європа» («Mitteleuropa») ⁵³.

Прихильники цього поняття спиралися на німецький контроль над Mitteleuropa, в першу чергу Австрією, на сподівання завдати військової поразки Франції та Росії і на майбутню велич, яку планувалося розділити з англосаксонськими державами. Популяризатори цього варіанту не мали сумнівів щодо німецької цивілізаційної місії у Східній Європі, а суперництво з Францією й відкидання лібералізму та “ідей 1789 р.” спонукало їх розрізняти Abendlich (напівзахідну) і Westlich (західну) цивілізації⁵⁴.

На противагу «німецькій редакції» концепції Серединної Європи своє бачення Східної Європи сформував відомий український історик і громадсько-політичний діяч Михайло Драгоманов (1841-1895 рр.). Застосувавши географічний критерій, він визначив Східну Європу як окремий регіон – величезний простір між Карпатами та Уральськими горами⁵⁵. Утворення Східної Європи він пов’язував з розвитком «європейської цивілізації» в Середземноморському басейні, що охоплював Балкани і Туреччину, а також велику Сарматську рівнину⁵⁶.

Починаючи з 80-х рр. XX ст. дискусія навколо ідеї Серединної Європи пожвавилась, особливо після публікації перекладеного на багато європейських мов есе угорського медієвіста Е. Сюча «Три історичні регіони Європи». Триває вона й понині. При чому відмінність позицій і підходів у цій дискусії суттєвим чином зумовлюється актуальним політичним інтересом. Причина, в силу якої учасники дискусії не можуть дійти згоди про те, яку частину історичного та соціального ландшафту називати «Центральною Європою», – пише сучасний політолог Айвер Нейман, – полягає в тому, що Центральна Європа просто створюється в результаті цієї дискусії⁵⁷.

Словосполучення «Східно-Центральна Європа» (в українському варіанті – «Центрально-Східна Європа») вперше вжив Томаш Гарріг Масарик – перший президент Чехословаччини, як альтернативу німецькому слову «Mitteleuropa» (Серединна Європа) з його присмаком німецького та австрійського імперіалізму. Політик визначав Центрально-Східну Європу як «землі між Сходом і Заходом», тобто між Росією і Німеччиною⁵⁸.

У 1933 р. в Будапешті угорські історики випустили перший номер щорічного наукового журналу, давши йому назву, яку згодом було визнано особливо вдалою, – «Archivum Europae Centro-Orientalis». Так вперше з'явився вислів «Центрально-Східна Європа». Згодом він знайшов широке застосування, особливо в роботах істориків цього регіону, які емігрували під час другої світової війни до США, де вони у величезній більшості знайшли гарячий прийом у багатьох американських університетах. Тут роль першорядної важливості відіграв вже згадуваний О. Халецький Його дисертація, опублікована 1930 р., «Межі та розділи європейської історії» – поглиблене дослідження, проведене у найширшому контексті історії та географії всього європейського континенту у сукупності з метою відстояти англійську назву «East Central Europe»⁵⁹.

Вчений проаналізував проблематику поділу Європи в найширшому європейському контексті. На його думку, можна говорити про Західну Європу, в принципі романську і германську, і Східну Європу, насамперед слов'янську, але таку, що, по суті, вирізняється дуже великим різноманіттям народів і націй. Автор віддавав перевагу системі з чотирьох частин. Поряд із Заходом і Сходом він виділяв велику Центральну Європу, що складається з двох різних елементів – Центрально-Західної Європи, що об'єднує німецькомовні країни, і Центрально-Східної Європи, розташованої приблизно між Німеччиною і Росією. Росія в його очах становила окремий континент – Євразію⁶⁰. По суті під терміном «Центрально-Східна Європа» О. Халецький розуміє частину Центральної Європи в тому ж сенсі, як її розглядав Т. Масарик – у певному протиставленні з німецькомовними країнами, як західною частиною Центральної Європи⁶¹.

Чому Халецький вдався саме до терміна «Центрально-Східна Європа»? Вочевидь, це пов'язано з традиційною амбівалентністю польського політичного, історичного та філософського дискурсу: для поляків, поряд із переконанням щодо своєї належності до цивілізації Заходу, було традиційно сильним й почуття причетності до певного «романтичного, але дикого» простору Сходу (передусім, Правобережної України), що знайшло глибоке відображення в польській культурі та

ментальності як фантомний (після поділів Речі Посполитої) феномен «орієнталізації» і зумовлене присутністю в польській історичній та політичній свідомості фантомних кордонів та східного простору Речі Посполитої («втраченої Атлантиди»). Водночас, в польське розуміння Центрально-Східної Європи включається, як правило, також регіон колишньої держави Тевтонського ордену (від Східної Померанії до сучасних територій Латвії та Естонії)⁶².

У 1979 р. угорський історик-медієвіст Ено Сюч (1928-1988рр.), самвидавом опублікував дослідження під назвою «Три історичних регіони Європи». Згідно теорії вченого, починаючи з II тис. н.е. на європейському континенті дедалі виразніше промальовуються три регіони. Якщо на географічній карті, писав історик, точками позначити скупчення західних економічних і соціально-політичних елементів, то на схід від Рейну густота точок знижуватиметься, поки за Ельбою ці кількісні зміни не набудуть якісного характеру, а за межею західного християнства точки практично не зникнуть. Проміжну зону, що відрізняється і від Заходу, і від Сходу Європи, Сюч запропонував називати Центральною Європою⁶³. Ядром Центрально-Східної Європи, на думку вченого виступають Богемія, Угорщина і Польща, де з XIII по XV ст. відбулася глибока вестернізація, що проникла в базові соціально-культурні структури й справила вирішальний вплив на зазначені країни: наступні зміни вже не змогли похитнути ці підвалини. Західна модель визначалася, передусім, малими самоврядними громадами (зародками громадянського суспільства) та їх правами і свободами, а керівним принципом міжособових відносин був контракт⁶⁴. На думку угорського історика, відособленість Центрально-Східної Європи від Заходу і Сходу зумовлена різним розумінням співвідношення держави, влади і суспільства. З одного боку, запозичені у Заходу цивілізаційні зразки мали в регіоні неглибоке коріння і свої специфічні риси (наприклад, у становій системі Польщі та Угорщини домінантне становище посіло дрібне дворянство). З іншого, у цій частині Європи не прижилися східні зразки (одержавлення всього суспільства)⁶⁵. Погоджуючись із наявністю структурних відмінностей між Західною Європою в традиційному розумінні та Угорщиною, Богемією або Поль-

щею, Сюч ставив під сумнів бінарну опозицію «Схід-Захід», припустивши наявність перехідної зони, в якій західні суспільні та культурні особливості проявлялися поверхнево, але яка, тим не менш, явно відрізнялася від Сходу⁶⁶.

Незважаючи на всі старання науковців, концепція «Центрально-Східної Європи» залишається дискусійною і не отримала скільки-небудь серйозного визнання за межами вузького кола її прихильників, що можна пояснити очевидною штучністю самого терміна. Як ми вже зазначали, на світанку європейської історії склався не меридіональний, а широтний поділ Європи на цивілізований Південь і варварську Північ. Цей поділ пережив Середньовіччя, епоху Відродження і зберігався аж до століття Просвітництва. Значною мірою, хоча і з інших причин, він зберігає сенс навіть у наш час. Історію Литви і Польщі, наприклад, цілком можна розглядати в контексті історії Північної Європи або історії Балтійського регіону. Точно так само історію Богемії/Чехії можна розглядати в контексті історії Священної Римської імперії німецької нації, імперії Габсбургів або німецької *Mitteleuropa*, а історію Угорщини – в контексті історії Балкан або, ширше, – історії Південно-Східної Європи⁶⁷. «Центрально-Східна Європа» – модифікований варіант концепту «Центральна Європа», але, як справедливо зауважують сучасні дослідники, «можна описати регіональний поділ Європи, взагалі не вдаючись до поняття Центрально-Східна Європа». Очевидним є лише те, що «Центральна Європа існує як ідеологічний феномен»⁶⁸.

Необхідно також враховувати, що в різні історичні епохи «Центрально-Східна Європа» мала різні географічні межі, що саме по собі не дає змоги використовувати це поняття для позначення комплексу описуваних територій протягом усієї їхньої історії. «Розпливчастість» поняття «Центрально-Східна Європа» і «множинність» його значень визнають автори колективної монографії (французькі і польські) під однойменною назвою, що побачила світ у 2009 р.⁶⁹ Французькі вчені нерідко використовують інші назви для позначення цього регіону: «Центральна Європа», «Східна Європа», «Східна і Центральна Європа», «Центральна і Східна Європа», «Центральний схід Європи» і навіть «Серединна Європа». У вступі Є. Ключовський зазначає

наступне: «Говорячи про Центрально-Східну Європу, ми наголошуємо не стільки на географічному положенні, тобто на знаходженні в центрі континенту між Атлантикою та штучним, умовним кордоном – Уралом, скільки на приналежності до типу цивілізації, достовірно підтвердженій історією»⁷⁰.

Доволі оригінальну версію стосовно назви досліджуваного регіону запропонував відомий польський історик Єжи Ключовський (1924-2017 рр.). Виклад фактажу і аргументів науковець почав з того, що у другій половині I тис. н.е. на руїнах стародавнього середземноморського світу сформувалися два основні цивілізаційні кола – західне і східне. В обох випадках основною культурною сполучною ланкою стало християнство, з латинською мовою на Заході та грецькою на Сході. Впродовж IX і особливо X ст. ці два кола значно розширилися на північ шляхом християнізації язичницьких слов'яно-угорсько-скандинавських територій. До 1000 р. чітко окреслились кордони нової християнської Європи. Поряд із західним і східним християнством, які розуміються як цивілізаційні кола, постало т. зв. «нове християнство», що поширилось на язичницьких теренах Центрально-Східної Європи з обох центрів – Риму і Константинополя. Спочатку поверхнево, а потім все більше укорінюючись. Власне цю територію дослідник називає «Молодшою Європою» в сенсі її відносної цивілізаційної молодості⁷¹.

З часу офіційного прийняття християнства, нова або молода Європа стала своєрідною культурною периферією старого (західноєвропейського – I. В.) світу. Водночас посилюються взаємозв'язки між двома частинами Європи. Процеси вестернізації і, відповідно, візантинізації що дедалі більше поглиблювалися впродовж наступних століть, відбувалися на тлі перетворень у кожній країні і давали своєрідні, часто оригінальні результати. Доба середньовіччя, як прекоаний Є. Ключовський, стала вирішальною для «європеїзації» або «входження в Європу» центральноєвропейських країн і водночас для закладання основ їхніх національних культур⁷².

Українська наукова спільнота активно використовує концепт Центрально-Східної Європи, але існує певна лінгвістична колізія. І. Піляєв вважає доречним переклад терміна з англійської East-Central Europe та німецької Ostmitteleuropa як

«східна частина Центральної Європи», тобто без врахування Австрії, Німеччини та пострадянських країн; балканські країни він відносить до Південно-Східної Європи, оскільки вони тривалий час були під впливом Османської імперії⁷³. Термін *Central and Eastern Europe* дослівно перекладається як «Центральна та Східна Європа» і теж використовується у вітчизняному науковому дискурсі. Більшість дослідників, однак, ототожнюють термін *East Central Europe* з українським «Центрально-Східна Європа», як це перекладають здебільшого лінгвісти, або «Східно-Центральна Європа». Саме вираз «Центрально-Східна Європа» у його широкому значенні, на думку І. Паніної є більш влучним і доречним⁷⁴.

Автори підручника з історії Центрально-Східної Європи, що вийшов друком у 2001 р. за редакцією Леоніда Зашкільняка, судячи зі змісту посібника і фізико-географічної характеристики регіону, розглядають його в доволі широкому діапазоні, включно з Балканським півостровом⁷⁵, який по суті відноситься вже до Південно-Східної Європи.

На думку Ігора Піляєва, географічним критерієм розмежування між Центральною (і ширше, Центрально-Східною) та Південно-Східною Європою є Балкани, а історичним критерієм – перебування протягом тривалого історичного часу під владою чи протекторатом Османської імперії, де їхні самостійні зв'язки з християнською Європою були практично обірвані (Сербія, Албанія, Болгарія, Румунія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія). Сюди ж, на думку дослідника, з певними застереженнями, можна віднести Грецію та Кіпр. Традиційною релігією переважної більшості населення цих країн є православ'я або іслам, лише переважна меншість належить до західно-християнських конфесій (католицизму і протестантизму)⁷⁶.

Отже, починаючи з часу появи терміну «Центрально-Східна Європа» (XVIII ст.) даний інтелектуальний конструкт зазнав значної еволюції в сенсі його виокремлення та характерних особливостей. З моменту його появи у науковому дискурсі, він поступово змістився з політико-ідеологічної у науково-дослідницьку парадигму. За весь час існування науковцями накопичені солідні фактологічні і теоретико-

методологічні напрацювання, що є свідченням непідробного як науково-дослідницького інтересу так і суспільно-політичної актуальності дослідження історичного минулого цього обширного регіону, який впродовж століть перебував під різними цивілізаційними впливами, що визначило його історичну та етнокультурну специфіку.

Ключові слова: *дихотомія «Схід – Захід», Центрально-Східна Європа, Східна Європа, Центральна Європа, Середина Європа, Молодша Європа, середні віки.*

Примітки:

¹ Історія Центрально-Східної Європи: навч. посібник / За ред. Л. Зашкільняка – Львів: ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2001. – С. 7.

² Font M. The emergence of East Central Europe and approaches to internal differentiation // *Medieval East Central Europe in a comparative perspective. From frontier zones to lands in focus.* – London – New York: Routledge, 2016. – P. 24.

³ Шаншиєва Л. Н. Немецкие историки о концепции Центральной Европы // *Политическая наука.* – 2001. – № 4. – С. 78.

⁴ Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – С. 16.

⁵ Історія Центрально-Східної Європи: навч. посібник. – С. 7.

⁶ Pattberg T. The East-West dichotomy. The conceptual contrast between Eastern and Western Cultures. – New York, 2009. – P. 8.

⁷ Папа І. «Між сходом та заходом»: Центрально-Східна Європа в середні віки у дослідженнях д-ра Ф. Дворніка // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Т. 22. На пошану професора П. Ф. Лаптіна. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 136.

⁸ Longworth P. The Making of Eastern Europe. – New York: Palgrave Macmillan, 1992. – P. 15.

⁹ Папа І. «Між сходом та заходом»: Центрально-Східна Європа в середні віки у дослідженнях д-ра Ф. Дворніка. – С. 136.

¹⁰ Curta F. Eastern Europe, East Central Europe: A Brief History of Words // *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages* / Ed. F. Curta. – Michigan: The University of Michigan Press, 2005. – P. 3.

¹¹ Longworth P. The Making of Eastern Europe. – P. 8.

¹² Hodos G. H. The East-Central European Region: An Historical Outline. – Westport-Connecticut-London: Praeger, 1999. – P. 19.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Горський В. Де шукати Європу? (Погляд з позиції українського сьогодення) // Наукові записки НаУКМА. – 1999. – Т. 8: Філософія. Право. – С. 11.

¹⁵ Папа І. «Між сходом та заходом»: Центрально-Східна Європа в середні віки у дослідженнях д-ра Ф. Дворніка. – С. 137.

¹⁶ Нікколо Мак'явеллі. Державець // Флорентійські хроніки. Державець. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 485-487.

¹⁷ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К.: Критика, 2009. – С. 28.

¹⁸ Там само. – С. 29.

¹⁹ Там само. – С. 30.

²⁰ Там само. – С. 29.

²¹ Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2001. – № 4. – С. 7.

²² Грицак Я. Післямова // Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К.: Критика, 2009. – С. 561.

²³ Там само. – С. 562.

²⁴ Там само. – С. 563.

²⁵ Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе. – С. 7.

²⁶ Там само.

²⁷ Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – № 19. – С. 334.

²⁸ Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – С. 16.

²⁹ Там само.

³⁰ Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе. – С. 7.

³¹ Там само. – С. 8.

³² Там само.

³³ Потульницький В. Проблема спільного минулого слов'янських народів у контексті дискусій між провідними європейськими вченими в першій половині 1930-х років // Славистична збірка. – Київ, 2015. – Вип. 1: збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – С. 161-162.

³⁴ Там само. – С. 162.

³⁵ Там само. – С. 163.

³⁶ Там само.

³⁷ Барвінська П. І. Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX – початку XXI ст. – Одеса: Одеськ. націон. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2012. – С. 40.

³⁸ Там само.

³⁹ Піляєв І. С. Концепція регіону Центрально-Східної Європи: актуальний погляд // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 116 (Частина I). – С. 36.

⁴⁰ Барвінська П. І. Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX – початку XXI ст. – С. 287.

⁴¹ Там само. – С. 288.

⁴² Шаншиєва Л. Н. Немецкие историки о концепции Центральной Европы // Политическая наука. – 2001. – № 4. – С. 151.

⁴³ Struve K. The Germans and Central Europe in the Pre-modern Era // The Politics of Ethnicity in Central Europe. – London: Macmillan Press, 2000. – P. 51.

⁴⁴ Кірсенко М. Східно-Центральна Європа: від геополітичних фантомів до історичної реальності і геополітичної перспективи // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С. 26.

⁴⁵ Schuiz H.-D. Räume sind nicht, Räume werden gemacht: zur Genese «Mitteleuropas» in der deutschen Geographie // Ewopa regional. – Leipzig, 1997. – № 5. – S. 8.

⁴⁶ Секо Я. Дискурс Центральної Європи в публіцистиці 1980-х – початку 1990-х років // Україна – Європа – Світ. – 2017. – Вип. 19. – С. 25.

⁴⁷ Шимов Я. Центральная Европа: небольшие народы в поисках «большой родины» // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 6. [електронний ресурс]. Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nz/2007/6/czentralnaya-evropa-nebolshie-narody-v-poiskah-bolshoj-rodiny.html>

⁴⁸ Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. – С. 334.

⁴⁹ Горський В. Де шукати Європу? (Погляд з позиції українського сьогодення). – С. 12.

⁵⁰ Цит. за: Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. – С. 334.

⁵¹ Там само.

⁵² Кржен Я. Центральная Европа в европейском историко-географическом контексте // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 6. [электронный ресурс]. Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nz/2007/6/czentralnaya-evropa-v-evropejskom-istoriko-geograficheskom-kontekste.html>

⁵³ Там само.

⁵⁴ Дейвіс Н. Європа: історія. – К.: Основи, 2001. – С. 41.

⁵⁵ Драгоманов М. Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – С. 170.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Горський В. Де шукати Європу? (Погляд з позиції українського сьогодення). – С. 12.

⁵⁸ Curta F. Eastern Europe, East Central Europe: A Brief History of Words. – P. 1.

⁵⁹ Клочовски Е. Вступление // История Центрально-Восточной Европы. – СПб.: Евразия, 2009. – С. 10.

⁶⁰ Там само. – С. 11.

⁶¹ Піляєв І. С. Концепція регіону Центрально-Східної Європи: актуальний погляд. – С. 36.

⁶² Там само. – С. 37.

⁶³ Сюч Э. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. – М., 1996. – С. 152.

⁶⁴ Піляєв І. С. Концепція регіону Центрально-Східної Європи: актуальний погляд. – С. 37.

⁶⁵ Стобецкий Р. Центрально-Восточная Европа в польском публичном дискурсе вчера и сегодня // Славяноведение. – 2019. – № 3. – С. 61.

⁶⁶ Тренчени Б. К востоку от рая. Дебаты о Центральной Европе в современной Венгрии // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 6

(56). [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nz/2007/6/k-vostoku-ot-roya-debaty-o-centralnoj-evrope-v-sovremennoj-vengrii.html>

⁶⁷ Носков В. В. Изобретая Центрально-Восточную Европу: к выходу в свет коллективного труда польских и французских историков «История Центрально-Восточной Европы» // Диалог со временем. – Вып. 32. – М., 2010. – С. 329.

⁶⁸ Миллер А. И. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 52. – С. 76.

⁶⁹ История Центрально-Восточной Европы. – СПб.: Евразия, 2009.

⁷⁰ Клочовски Е. Вступление. – С. 18.

⁷¹ Kłoczowski J. Młodsza Europa: Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza. – Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1998. – S. 12.

⁷² Ibidem. – S. 13.

⁷³ Піляєв І. Специфіка регіону Центрально-Східної Європи в контексті глобальних тенденцій модернізації соціуму // Віче. – Жовтень 2013. – № 20. – С. 21.

⁷⁴ Паніна І. Проблема концептуалізації регіону Центрально-Східної Європи в сучасних міжнародних відносинах. – С. 83.

⁷⁵ Історія Центрально-Східної Європи: навч. посібник / За ред. Л. Зашкільняка – С. 9-10.

⁷⁶ Піляєв І. С. Концепція регіону Центрально-Східної Європи: актуальний погляд. – С. 43.

УДК 930:316.422(100)«195/20»

Микола ГЛІБІЩУК

**Дискусії щодо поняття «модернізація»
у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.**

У сучасній українській історіографії набуває неабиякої популярності такий напрям дослідження як історія понять. Фундатором цієї наукової школи у західній історичній науці був відомий німецький вчений Райнгард Козеллек. У 1970-х роках він спільно з О. Бруннером та В. Конце став одним з ініціаторів, видавців та найактивніших авторів багатотомного видання «Фундаментальні історичні поняття» (Geschichtliche Grundbegriffe), яке мало великий вплив на розвиток історичної науки та започаткувало створення німецької школи історичної семантології. Проте чимала частина не лише українських, але й зарубіжних істориків використовують ті чи інші дефініції без їх належного осмислення. Це призводить до втрати їх первинного змісту. Частина вчених, публіцистів, журналістів вживаючи те чи інше поняття не звертають увагу на його справжній сенс (революція, імперія, імперіалізм, нація, націоналізм тощо). Тому у цій статті ми спробуємо проаналізувати як західні науковці впродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. розмірковували над смыслом терміну «модернізація».

Слід зазначити, що теорії модернізації є міждисциплінарним підходом та спробою окреслити проблеми розвитку людської ойкумени. Кожна наукова дисципліна робить свій внесок у вивчення ключових проблем модернізаційного переходу. Це, у свою чергу, обумовлює те, що соціологи акцентували свою увагу на типових перетвореннях і структурних диференціаціях, «соціальних

© Глібіщук М.

Друкуються за: Дискусії щодо поняття «модернізація» у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. *Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання* / Під загал. ред. проф. О.І. Сича. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. Ч. II. С. 70-83.

Глібіщук Микола Васильович - кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

реквізитах» демократичного розвитку; економісти вивчали технологічну, інвестиційну, зовнішньоекономічну політику, підкреслюючи, значення збільшення виробничих інвестицій для досягнення сталого економічного зростання; політологи аналізували роль політичних сил, еліт, групових інтересів у процесі політичної мобілізації, надавали велике значення можливостям політичних систем, традиціям, національним особливостям тощо. Все це не могло не вплинути на концептуалізацію самого змісту вказаного вище визначення¹.

На наш погляд, про поняття «модернізації» слід говорити у трьох значеннях. У першому, найбільш загальному, це синонім усіх прогресивних соціальних змін, коли суспільство рухається вперед відповідно до визнаної шкали. Цю категорію можна використовувати для будь-якого періоду історії людської цивілізації. Вихід людини з печер та побудова перших примітивних будівель – такий же приклад модернізації, як прихід машин на зміну гужовому транспорту. Проте такий зміст поняття «модернізація» нас не буде цікавити, оскільки воно недостатньо специфічне.

Друге значення вказаної вище дефініції – це синонім «сучасності», тобто комплекс політичних, соціальних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбувалися на Заході починаючи з XVI ст. і досягнули свого апогею у XIX-XX ст. Це процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, домінуючий вплив капіталізму, поширення індивідуалізму тощо. «Модернізація» у цьому сенсі означає досягнення сучасності, модерності, процес перетворення традиційного, дотехнологічного суспільства у соціум, для якого характерні досягнення науки і техніки, раціональні та світські відносини, а також складні соціальні структури. Класичними соціологічними працями щодо цієї проблематики є дослідження таких вчених, як Ф. Тенніса, Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса².

Німецький соціолог Ф. Тенніс охарактеризував модернізацію як перехід від «спільноти» до «суспільства». Під час цього процесу, на його думку, традиція, віра та дух співдружності поступаються місцем динаміці, науці і комерціалізації. Дещо схожий підхід запропонував інший знаний вчений Е. Дюркгейм.

Він вважав, що це перехід від однієї форми співіснування до зовсім відмінної. У домодерних суспільствах з менш розвиненим поділом праці існує залежність між індивідом та соціумом. У них люди діють, як правило, відповідно до стандарту, керуючись однаковими уявленнями і традиціями. Таким чином, виникає певне єднання між людьми. У суспільствах, що модернізуються, де розподіл праці ускладнюється, збільшується залежність осіб, тобто кожна людина стає залежною від результату праці іншої. Отже, між ними встановлюється органічна солідарність³.

Слід зазначити, що праці всесвітньовідомого науковця М. Вебера надали новий поштовх дискусіям щодо модернізації. Основа його теорії – це раціоналізація, яка складається з двох аспектів. З одного боку, відбувається «розчаклування світу»: суспільство поступово звільняється від «віри в чудеса», роль міфу та магії стають другорядними і у підсумку перемагає розум. З іншого, раціоналізація пов'язана з практичним освоєнням навколишнього світу. Також прибічником прогресу був і К. Маркс. Однак він не вважав прогрес проектом, що може бути реалізований при буржуазному ладі, а вбачав у ньому неминучість радикальних перетворень соціальних відносин. Хоча Маркс переконував, що капіталістичне суспільство повинне розвиватися, однак як тільки ця ціль буде досягнута, основи цієї форми суспільного устрою слід революціонізувати⁴.

Останнє значення терміну «модернізація» характеризує намагання відсталих країн наздогнати у своєму розвитку провідні держави, які існують з ними у той же історичний період в межах єдиного глобального світу. Іншими словами, це рух від периферії до сучасного світу. Теорії модернізації, неомодернізації та конвергенції використовують цю категорію саме у цьому вузькому розумінні.

Однак навіть це останнє визначення викликало жваві дискусії серед дослідників теорій модернізації. Тому головна теза, яку намагатимемося розкрити у цій розвідці, що дане поняття не є сталим і представники різних наукових шкіл вкладали у цю дефініцію різне змістове наповнення.

Впродовж другої половини XX ст. були сформовані наукові підходи, прихильники яких мали різні погляди як до артикуляції самого терміну, так і до характерних рис самого

процесу. Скажімо, представники класичних модернізаційних досліджень (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) не зважаючи на різну дисциплінарну приналежність, поділяли низку теоретико-методологічних основ еволюційного та структурно-функціоналістського характеру, що спричинило появу першої теоретичної конструкції лінійної моделі вивчення модернізації (У. Ростоу, М. Леві, С. Блек). Ця генерація вчених вважала, що модернізація – лінійний процес, який передбачав перехід традиційних, аграрних суспільств до модерних, індустріальних. Такий підхід розглядав процес модернізації як революційний, що буде пов'язаний з радикальними трансформаціями у кожній царині суспільного життя⁵.

Зауважимо, що така модель породжувала уявлення про модернізацію як глобальне поширення сучасних ідей, інститутів та технологій із європейського центру по усьому світу, так і ендегенним розвитком неєвропейських суспільств. Також ці перетворення вважалися еволюційним шляхом, який проходить певні етапи чи періоди модернізації. Все це, на думки цих науковців, мало привести до поступової уніфікації усіх суспільств, а самий процес розглядався як позитивний, невідворотний. Усі масштабні зміни ці теоретики асоціювали з капіталістичним розвитком⁶.

Наступний етап розвитку модернізаційної парадигми (кінець 1960-х – 1970-х рр.) відбувався у несприятливому середовищі, оскільки реалізація на практиці ідей теоретиків цього підходу наштовхнулася на низку перепон. Не зважаючи на те, що еліти новостворених держав намагалися модернізувати свої країни, інституціональні структури та колективна ментальність не відповідали цим завданням. Це, а також ідеологічні чинники та зміна політичного клімату на Заході, призвели до масової критики теорій модернізації.

Опоненти цього концепту звернули увагу на численні упущення, методологічні проблеми та ідеологічну тенденційність модернізаційної перспективи: європоцентризм, наївний еволюціонізм, примітивний аналіз проблеми співвідношення між «традицією» та «модерном» тощо. Більше того, формуються нові теоретичні концепції (теорія залежності та світ-системний аналіз), прихильники яких активно критикували

та сформували нову альтернативу цим підходам. Молодше покоління західних вчених висловлювало критичні судження стосовно універсалізму; не розуміння негативного впливу капіталізму на економіку країн «третього світу»; ігнорування міжнародного та зовнішньоекономічного контекстів тощо⁷. Однак такі зауваження виявилися корисними для розвитку і вдосконалення школи модернізації. Прихильники модернізаційної парадигми спрямували свої зусилля на усунення вказаних теоретичних недоліків⁸.

Перспективним напрямом стала розробка моделі так званої часткової модернізації. Її пов'язували з проникнення сучасних соціокультурних практик і цінностей у слабо розвинуті суспільства, тобто з механізмом дифузії та наявності різноманітних контактів між суспільствами, які перебувають на різних етапах розвитку⁹. На думки прихильників цього підходу, у процесі часткової модернізації можуть виникати суперечності як між самими інститутами, так і у середині них. Вони вважали, що модернізацію слід включати у міжнародний контекст, визнаючи у якості важливої умови цього процесу протистояння між прогресивними суспільствами та «країнами-послідовниками». Суть цієї модернізаційної моделі у визнанні можливості «гальмування» деяких соціумів на етапі часткової модернізації. Таким чином, цей концепт визнавав право на існування ще одного, хай навіть неповноцінного, шляху до модерності. Також це свідчило про деякий відхід від лінійного історичного процесу у бік визнання можливості багатолінійної динаміки¹⁰. Яскравим прикладом таких змін стала поява книги відомого західного дослідника Барінгтона Мура *«Соціальні витоки диктатури та демократії»*, яка побачила світ у 1966 році¹¹.

Новий етап розвитку модернізаційної парадигми починається в 1980-х рр. Дослідники продовжили використовувати термінологію класичних студій, дотримуватися тези про ідею модернізації як благо для традиційних суспільств тощо. Однак з'являються суттєві відмінності, оскільки у цей час негативне ставлення до соціокультурної традиції змінюється на гнучку позицію щодо її ролі у процесі модернізації. Завдяки цьому відбулась відмова від уявлення про модернізаційні перетворення як шлях до створення західних інститутів та визнано можливість власних оригінальних проєктів. Відтепер вже ніхто

не розглядав традицію та модерність як два взаємовиключні концепти; вони не тільки співіснують, але й проникають один в одного та змішуються між собою¹².

Слід зазначити, що у цей період відбуваються суттєві методологічні зрушення. У модернізаційних дослідженнях 1980-х рр. все більше уваги приділяли аналізу конкретних прикладів. Замість того, щоб ілюструвати теорію унікальними випадками, фахівці починають використовувати певні приклади для аналізу теоретичних конструкцій.

Кращим зразком нового підходу була праця знаного американського вченого С. Хангтінгтона, який займався дослідженням демократичних процесів у країнах, що розвивалися¹³. Автор вступив у полеміку проти прямолінійних схем демократизації суспільства. Він запропонував більш складний підхід для аналізу цього явища. У додаток до економічного зростання, Хангтінгтон включив у предмет вивчення соціальну структуру, зовнішнє середовище та культурний контекст. Згідно його концепції, у період зростання економіки, держави вступають у зону переходу, в якому традиційним політичним інститутам все складніше обслуговувати нові функціональні потреби. На його думку, тільки економічне зростання не може детермінувати заміну традиційних структур на демократичну. Замість лінійного руху до західної ліберальної демократії уряди опиняються перед вибором низки різних альтернатив. Тепер їхнє майбутнє залежить від вибору політичної еліти. Іншими словами, економічне багатство – необхідна умова для демократії, але не єдина¹⁴.

Хангтінгтон доповнив модернізацію важливою соціальною складовою. На його думку, без впливових автономних спільнот у суспільстві не можливо встановити справжній демократичний устрій. Без таких елементів, як стверджував американський дослідник, у жодній державі неможливий перехід до ліберальної демократії. Погоджуючись з іншим відомим дослідником Б. Муром, якого ми згадували вище, Хангтінгтон говорив: «Немає буржуа, немає демократії».

Третій важливий чинник для розуміння поняття модернізація – це середовище. Як стверджував американський вчений, демократизація є наслідком поширення британського і американського впливу у світі. Хангтінгтон виокрем-

лював прямі та опосередковані інструменти для поширення демократії. Четвертий чинник, на думку американського науковця, культурне середовище. Досліджуючи вплив релігії на політичну культуру, Хангтінгтон підмітив високу кореляцію між протестантизмом та демократією.

Як бачимо, для цієї наукової школи, яскравим представником якої був Хангтінгтон, сутність поняття «модернізація» зводилася до низки чинників, поєднання яких забезпечувало модернізаційний стрибок тієї чи іншої держави.

Щодо сучасної західної науки, то теоретичне ядро новітньої версії модернізації ґрунтується на наступних принципах:

1. Можливість національних моделей модернізації, які мають власні соціокультурні особливості.

2. Визнання конструктивної, позитивної ролі соціокультурної традиції під час модернізаційного переходу; надання їй статусу додаткового фактору розвитку.

3. Більша, ніж раніше, увагу зовнішнім, міжнародним факторам, глобальному контексту.

4. Акцентування уваги не на анонімних законах еволюції, а на ролі соціальних акторів (колективів та індивідів), які завжди володіють можливістю забезпечити зростання або трансформацію ситуації за допомогою вольового втручання.

5. Інкорпорація в теоретичну модель чинника історичної випадковості; визнання необхідності розгляду трансформаційних процесів в рамках конкретної «історичної констеляції». Акцент на просторово-часовий горизонт акторів, відповідно до якого вибудовуються нові лінії розвитку.

6. Відмова від трактування модернізації як єдиного процесу системної трансформації. Визнання можливості такої різниці у поведінці сегментів конкретного суспільства в умовах модернізації.

7. Усвідомлення некоректності інтерпретації модернізації як безперервного процесу. Визнання необхідності більш уважного ставлення до такого аспекту динаміки модернізації, як циклічна природа даного процесу¹⁵.

Чудовою ілюстрацією цих нових тенденцій є книга двох зарубіжних вчених – Ганса ван дер Лоо та Вільяма Расна. У їх розумінні, «модернізація» – це комбінація, переплетіння таких

процесів, як диференціація, раціоналізація, індивідуалізація, освоєння (мається на увазі підкорення індивідом природніх і біологічних бар'єрів)¹⁶.

Підбиваючи підсумки цієї наукової розвідки, хотілося б зацентувати увагу на двох аспектах. По-перше, «модернізація» є ключовою категорією для осмислення модерної історії людства, адже будь-яка країна світу так чи інакше, однак змушена була реагувати на виклики, які були пов'язані з цим історичним процесом. По-друге, це поняття упродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. декілька разів змінювало своє змістове наповнення і прихильники тієї чи іншої наукової школи намагалися відстоювати свою точку зору.

Ключові слова: модернізація, теорія модернізації, Макс Вебер, модернізаційна парадигма, західна наука.

Примітки:

¹ Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. М.: РОССПЭН, 2006. С. 53.

² Штомпка П. Социология социальных изменений. М.: Аспект Пресс, 1996. С. 170.

³ Ван дер Лоо Х., ван Райен В. Модернизация. Проект и парадокс. Ab Imperio. 2002. №1. С. 37-38.

⁴ Ван дер Лоо Х., ван Райен В. Указ. соч. С. 39.

⁵ Побережников И. В. Теория модернизации: основные этапы эволюции. С. 227-228.

⁶ Побережников И. В. Теория модернизации. С. 228-229.

⁷ Теория и методология истории. Учебник для вузов. М.: Изд-во «Учитель», 2014. С. 138-139.; Побережников И. В. Теория модернизации: основные этапы эволюции. С. 232.

⁸ Побережников И. В. Теория модернизации. С. 234.

⁹ Побережников И. В. Теория модернизации. С. 234.

¹⁰ Побережников И. В. Теория модернизации. С. 235.

¹¹ Мур Б. Социальные истоки диктатуры и демократии. М.: Изд. дом. Высшей школы экономики, 2016. 488 с.

¹² Побережников И. В. Теория модернизации. С. 235.

¹³ Хангтингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М.: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

¹⁴ Побережников И. В. Теория модернизации. С. 237.

¹⁵ Цит. за: Побережников И. В. Теория модернизации. С. 243-244.

¹⁶ Ван дер Лоо Х., ван Райен В. Модернизация. Проект и парадокс. Ab Imperio. 2002. №1. С. 33-64.; Van Der Loo H., Van Reijen W. Modernisierung. Projekt und Paradox, trad. du néerl. München, 1992, 280 p.

УДК 930:81'42

Андрій МІНАЄВ

**Науковий текст у методології
соціально-гуманітарного пізнання**

Надзвичайно важливе значення у соціально-гуманітарних науках має текст. Звісно, неправомірно було б вважати, що тільки представники соціально-гуманітарних наук оформлюють результати своїх досліджень у тексти. Однак особливе значення текстів для останніх пояснюється тим, що, власне, гуманітарне пізнання має тестову природу. Не можна не погодитись із справедливістю думки чернівецького історика Є. Сахновського про те, що *«текст – первісна реальність і вихідна позиція гуманітарних дисциплін, їх безпосередній предмет дослідження, так само як і його результат... Одним із головних наслідків здійсненого в кінці ХХ ст. «лінгвістичного повороту» в гуманітарних дисциплінах стало усвідомлення того факту, що предмет їх дослідження – не світ як такий (минулий чи сучасний), а його мовна інтерпретація із наперед заданими мовними кодами і смислами. Більше того, кінцевий продукт праці гуманітарія (монографії, статті, огляди тощо) – так само мовна інтерпретація»*¹. Такий особливо тісний зв'язок гуманітаристики із текстом зумовлює й дуже прискіпливу увагу соціально-гуманітарної наукової спільноти до структури та якості наукового тексту. Характеристичні окремих (найбільш важливих, з точки зору автора цієї статті) структурних елементів наукового тексту соціально-гуманітарного дослідження і присвячена ця розвідка.

© Мінаєв А.

Друкується за: Науковий текст соціально-гуманітарного дослідження. Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання / Під загал. ред. проф. О.І. Сича. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. Ч. II. С. 70-83.

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Російські науковці І. Савельєва та А. Полетаєв, розглядаючи зміст поняття «класика» в соціально-гуманітарних науках, пропонують якість наукової роботи характеризувати по трьох напрямках, таких як наукова новизна, науковий зміст і досконалість форми². Цей підхід доцільно використати й при розгляді характерних рис та особливостей загалом наукового тексту в соціально-гуманітарному дослідженні.

Наукова новизна. На думку вітчизняного науковця С. Гончаренка, це поняття передбачає формулювання певного здобутого результату, якого раніше не існувало в науці; отже, наукова новизна результату визначається лише мірою вивчення проблеми³. Таким чином, під науковою новизною в загальному розумінні варто мати на увазі першість в розробці нової концепції, методу, підходу до проблеми, способу вирішення дослідницького завдання, а також створення напрямку, дисциплінарної галузі тощо; якщо наукова праця містить хоча б одну з перерахованих характеристик, то у відповідній науковій галузі вона може бути визнана значною або видатною⁴. Формулюючи наукову новизну дослідження, автору необхідно врахувати висновки всіх попередніх досліджень, при цьому виділяючи свій власний новаторський підхід, який і повинен визначати подальший розвиток наукового знання⁵.

Варто повністю погодитись також із думкою згаданого вище С. Гончаренка у тому, що, хоча наукова новизна як окрема методологічна характеристика дослідження належить до його результатів (а, отже, дати остаточну відповідь про новизну можна лише після завершення наукової роботи), однак науковець не повинен згадувати про новизну лише наприкінці пройденого шляху, а, натомість, необхідність одержання нового знання має визначати весь хід дослідження, починаючи зі стадії обґрунтування актуальності і визначення об'єкту та предмету дослідження. Натомість *«після завершення ж дослідження необхідно... дати конкретну відповідь на питання: що зроблено такого, чого не досягли інші і якщо переконливої відповіді немає, то виникає серйозний сумнів у смислі і цінності»* даного наукового тексту⁶.

Загальновідомо, що науковець-представник соціо-гуманітарних наук вивчає наукові факти своєї предметної галузі за допомогою джерел. Як відзначав всесвітньо відомий філософ

М. Гайдеггер, *«експерименту природознавства відповідає в історико-гуманітарних науках критика джерел. Ця назва означає тепер весь комплекс пошуків, співставлень, перевірки, оцінювання, збереження і тлумачення джерел»*⁷. Саме тому, будь-яке нове знання в цих науках виникає, по-перше, у співставленні з попереднім знанням і, по-друге, може безпосередньо стосуватись роботи науковця з джерельною базою; в останньому випадку наукова новизна в соціально-гуманітарних науках може досягатись або завдяки отриманню і впровадженню в науковий обіг нових джерел, або завдяки новому «прочитанню» вже відомих джерел (за допомогою нових методів, прийомів тощо). Саме такий варіант наукової новизни, мабуть, мав на увазі відомий російський педагог В. Краєвський, коли відзначав, що *«новизна з'являється внаслідок нового структурування вже наявних елементів згідно з новими завданнями відповідно до нових етапів розвитку науки і суспільства»*⁸. У ширшому розуміння нове наукове знання можна визначати в трьох вимірах: 1) новизна отриманого результату (відкриття нового історичного явища, виявлення нової історичної закономірності, формулювання теорії, концепції тощо); 2) новизна процесу (методи та прийоми дослідження, які є або взагалі новими, або вперше застосованими до даної проблеми); 3) новизна запропонованої ідеї (постановка проблеми, формулювання дослідницьких завдань, обґрунтування гіпотези)⁹.

Доцільно підкреслити, що, порівняно з уже відомими науковими даними, результати дослідження можуть конкретизувати відоме, уточнювати, розширювати, доповнювати або докорінно перетворювати його. Розуміння цього дає можливість виділити три рівні новизни: конкретизація (коли уточнюються вже відомі дані), доповнення (коли відбувається розширення вже відомих підходів та привнесення певних нових акцентів) і, нарешті, перетворення (коли отриманий результат приносить якісь принципово нові положення щодо попередньо наявних знань)¹⁰.

Нарешті варто відзначити, що новизна може бути а) суб'єктивною (тобто такою, яка визначається особистою оцінкою самого автора наукового тексту та/або якоюсь частиною наукової спільноти), б) об'єктивною (відповідає

існуючій науковій реальності), в) абсолютною (отримання раніше невідомого знання) та г) відносною (забуте, відкинуте чи проігнороване раніше знання, актуалізоване на новому етапі дослідницької діяльності)¹¹.

Поняття наукової новизни тісно пов'язане з уявленням про **актуальність проблеми**. Поняття «актуальний» означає *«важливий для свого часу; який відповідає найважливішим потребам сучасності, злободенний, болючий, пекучий»*¹². Варто зауважити, що в наукових дослідженнях визначення актуальності має подвійне значення: по-перше, характеризує сучасний стан дослідження обраної науковцем теми та необхідності розв'язання пов'язаних із нею невирішених проблем, і, по-друге, характеризує, власне, персональні якості автора як науковця¹³. Наукова актуальність передбачає певну процедуру обґрунтування, що означає навести підкріплені доказами вагомі наукові доводи на користь теми дослідження. Актуальність можна вважати обґрунтованою, якщо знайдені переконливі аргументи, які свідчать про те, що дослідження по даній темі має бути проведене неодмінно й негайно, оскільки остання є своєчасною й необхідною¹⁴. В структурі актуальності можна виділити такі її різновиди як а) суспільна актуальність, б) наукова і в) практична. Суспільна актуальність визначається значенням теми для суспільного життя, наукова – станом розробки теми та її місцем у сучасних наукових дослідженнях (тобто перебуванням її у тренді чи, навпаки, «на узбіччі» науково-дослідницького процесу), практична – можливістю бути застосованою при вирішенні конкретних практичних дослідницьких та/або викладацьких цілей¹⁵. Наприклад, актуальність в історичному дослідженні (історична актуальність) може бути визначена як *«значимість, потрібність, корисність вивчення якоїсь наукової історичної проблеми в інтересах науки, стійкий інтерес до неї як у науковій спільноті, так і в суспільстві загалом»*¹⁶. При цьому варто підкреслити, що соціальна актуальність зазвичай вказується, однак не виділяється при цьому в окремий від наукової актуальності пункт; що ж стосується практичної актуальності, то в сучасних текстах вітчизняних наукових досліджень вона зазвичай формулюється як «практичне значення отриманих результатів» і виноситься в окремий структурний елемент

вступної частини, не пов'язаний із формулюванням актуальності. Ну і, поза сумнівами, науковець повинен усвідомлювати, що актуальність дослідження у жодному разі не можна плутати зі злободенністю чи кон'юктурою, адже справжнє наукове дослідження несумісне із кон'юктурними підходами¹⁷.

Наостанок необхідно вказати, що, за словами згаданих вище І. Савельєвої та А. Полетаєва, для того, щоб наукова робота не лише була визнана видатною, але й «класичною», «її новизна повинна виявлятися перспективною для дисципліни й рано чи пізно стимулювати нові дослідження у відповідному напрямку. Отож, такий науковий текст повинен пропонувати передові і потужні концептуальні методи аналізу, які дозволяють сформулювати нові наукові завдання або вирішувати невирішені досі теоретичні проблеми, що, в свою чергу, створює можливість для принципово нових емпіричних досліджень»¹⁸.

Науковий зміст тексту. Він певною мірою співвідноситься з науковою новизною, але у ньому присутні і інші важливі компоненти, пов'язані із розкриттям об'єкту та предмету дослідження.

Під об'єктом дослідження розуміється певний фрагмент реальності (як об'єктивної (фізичної, біологічної, соціальної, історичної та ін.), так і суб'єктивної, розумової), на вивчення якої спрямоване наукове пізнання¹⁹. Саме об'єкт як фрагмент реальності обирається дослідником для відображення в його свідомості; однак при цьому, об'єкт, як правило, виявляється «непідйомним» для одного дослідника, оскільки (внаслідок необмеженої кількості різних проявів та взаємозв'язків, які неминуче лишаються за межами поля зору конкретного науковця), не вміщується повністю в його дослідницький кругозір. Тому дослідник переходить до розгляду об'єкту не в усій сукупності його проявів, а в обмеженому вигляді – формулює предмет²⁰. На відміну від об'єкту, предмет дослідження є більш вузьким і конкретним і (за вдалим визначенням вітчизняних науковців С. Важинського та Т. Щербака) «являє явище або процес, що знаходиться в межах об'єкта та розглядається як елемент, частина об'єкта дослідження»²¹. Отож, варто розуміти, що предмет є лише якоюсь окремою частиною об'єкту, виділеною з останнього

дослідником, і яка співвідноситься з об'єктом як частина із цілим; саме на предмет і спрямована основна увага науковця, адже предметом дослідження визначається тема наукового дослідження²². Нерідко досліднику-початківцю важко визначити об'єкт і предмет його дослідження, він їх плутає, міняє місцями, або ж формулює однаково, лише жонглюючи різними словами.

Існує достатньо тривала історія суперечок між науковцями різних дисциплін щодо відмінностей між природничим та соціально-гуманітарним науковим пізнанням; не торкаючись змісту цих суперечок, варто, утім, відзначити, що проблема визначення та співвідношення об'єкта та предмета дослідження вважається однією з визначальних у розподілі наук на природничі, технічні та суспільні (соціально-гуманітарні): *«перші вивчають притаманні природі об'єктивні закономірності, другі здійснюють проектування засобів діяльності», треті ж «аналізують як закономірності соціального життя, так і її ціннісні стани та мотиви діючих суб'єктів. Тут конструюються різні предмети пізнання та в різний спосіб»*²³.

Усе, що автор тексту хоче і може сказати про об'єкт і предмет свого дослідження, визначається його **«темою» і «ремою»**²⁴. Темою називають ту частину інформації про об'єкт/предмет, що не містить новизни, тобто, те, що вже є відомим, вихідне положення; можна сказати, що тема – це те, про що говорить текст. Натомість, рема – те, що містить основну (нову) інформацію, тобто те, що саме говорить цей автор про об'єкт/предмет. Поза сумнівами, вміти виділяти і розпізнавати тему і рему необхідно для логічно правильної побудови наукового тексту, адже структурованість (зв'язність, логічність, цілісність викладу) є його невід'ємним атрибутом. Загальновідомим є те, що структура сучасних науково-дослідних текстів з соціально-гуманітарних дисциплін складається, як правило, з двох основних блоків, де перший являє історичний і логічний аналіз використаної наукової літератури з досліджуваної проблематики для виявлення стану попередньої розробки проблеми, натомість другий блок містить основну інформацію цього наукового тексту. У даній

структурі перший блок – це тема, а другий являє собою рему, яка і містить нову інформацію про об'єкт/предмет дослідження; однак при цьому варто пам'ятати, що повнота наукового змісту дослідження існує лише в поєднанні з першим блоком тексту, темою. Тому, якщо другий блок тексту не несе в собі принципово нової наукової інформації (тобто те, що про предмет і об'єкт дослідження говорить цей автор, не відрізняється від того, що про них говорили чи говорять інші автори), можна сказати, що «в тексті тема є, однак реми немає»; у випадку ж, якщо ще й назва, об'єкт та предмет дослідження визначені нечітко та логічно незграбно, то про такий текст можна сказати, що «в ньому немає ні реми, ні теми».

Науковий зміст дослідження передбачає вміння автора відібрати відповідний матеріал, здійснити якісні наукові **аналіз та синтез** об'єкту та предмету дослідження та інтерпретувати отримані результати. Аналіз у науковому дослідженні означає логічний прийом та дослідницький метод, яким предмет дослідження розумово або практично розкладається на складові елементи, кожен з яких досліджується окремо як частина розчленованого цілого; потім виділені таким чином елементи поєднуються за допомогою іншого логічного прийому та дослідницького методу – синтезу – в ціле, збагачене новими знаннями²⁵. Синтез, таким чином, завжди пов'язаний з аналізом, який є початком будь-якого дослідження; для повного розуміння кожного окремо виділеного елементу лише аналізу недостатньо, адже вивчати елементи необхідно у їхній єдності та взаємодії, а для цього – відновити розчленоване аналізом ціле за допомогою синтезу²⁶. Отже, за допомогою аналізу проблема (предмет) наукового дослідження ділиться на складові частини (окремі питання, аспекти, сторони досліджуваного явища), які, після їхнього вивчення поєднуються синтезом в єдине ціле. Будь-яке наукове дослідження передбачає отримання відповідних висновків (авторської інтерпретації отриманих результатів) відповідно до сформульованих автором мети і завдань; ось саме висновки і базуються повністю на «синтетичному знанні», тобто такому знанні, яке розширює попередній науковий досвід і конструює щось нове.

Нарешті необхідно відзначити, що науковий зміст має насамперед відповідати наявній **науковій парадигмі**. Поняття «парадигма» було запроваджено видатним американським істориком та філософом науки Томасом Куном в книзі «Структура наукових революцій». Як писав сам Т. Кун, *«парадигма – це те, що об'єднує членів наукової спільноти, і, навпаки, наукова спільнота складається з людей, які визнають парадигму... остання може бути виявлена... шляхом ретельного вивчення поведінки членів цієї спільноти»*²⁷. Парадигма являє собою сформовану історично та визнану на кожному етапі розвитку науковою спільнотою систему понять, уявлень, наукових зразків та досягнень, які визначають модель постановки та вирішення наукових проблем; при цьому будь-який критерій науковості має сенс тільки в межах певної парадигми, а зміна останньої призводить до наукових революцій. Таким чином, саме наукова парадигма забезпечує спадковість та безперервність розвитку науки.

Згідно з концепцією Куна, в кожній науковій дисципліні парадигма включає три основних елементи: по-перше, це критерії та норми (за Т. Куном, «цінності»), що поділяються науковою спільнотою та за якими оцінюються результати наукової діяльності; по-друге, це моделі, теорії та концепції (за Т. Куном, «закони природи» і «концептуальні моделі»), які використовуються у науковій спільноті для опису і пояснення функціонування об'єкту даної наукової дисципліни; нарешті, по-третє, це певні наявні зразки розв'язання наукових проблем (за Т. Куном, «серцевина» наукової парадигми)²⁸. Вимога щодо відповідності тексту дослідження наявній науковій парадигмі насамперед стосується наукового змісту, однак не може не впливати й на форму викладу.

Форма викладу. Людям, безпосередньо не пов'язаним із науково-дослідницькою діяльністю в соціально-гуманітарних науках, може здаватись, що наукові тексти не потребують особливого стилю викладу. Пов'язано це із низкою чинників, починаючи від того, що впродовж дуже тривалого проміжку часу соціогуманітарні розвідки (наприклад, історіописання) сприймалися суспільством як певні різновиди белетристики, і закінчуючи частими «міграціями» нефаківців у соціально-гуманітарні науки (лінгвістику, історію, культурологію та

ін.), що призвело до масового поширення псевдонаукових («фольк-наукових») текстів. Інколи таке враження може мимоволі посилюватись і окремими фаховими науковцями-гуманітаріями, особливо якщо їхні висловлювання з цього приводу вихоплювати з контексту. Наприклад, британський історик Дж. Тош вказував наступне: *«Історичні праці відрізняються широким різноманіттям літературних форм. Три основних методи – опис, розповідь та аналіз – можна поєднувати у різний спосіб, і кожен новий проект по-новому ставить питання про їхнє співвідношення. Відсутність чітких правил частково відображає гігантське різноманіття дослідницьких тем; не існує єдиної літературної форми, здатної висловити всі аспекти людського минулого»*²⁹. З цим важко не погодитись; більше того, варто згадати, що науковець-гуманітарій, автор наукового тексту, повинен (принаймні, в ідеалі) володіти певними літературними здібностями або ж хоча б навичками. Однак, далеко не кожен дослідник є водночас письменником, і стандартні вимоги щодо наукового тексту, окрім інших наслідків, ще й покликані допомогти науковцю оформити результати його дослідження у відповідний, стандартизований за формою викладу текст. Тому при всій різноманітності літературних форм варто пам'ятати, що наукові тексти пишуться особливим науковим стилем, який суттєво відрізняється від розмовного та літературного (особливо останнє стосується вітчизняної наукової традиції, яка у цьому відношенні суттєво відрізняється від західної, де наукові тексти за стилістикою часто наближені до популярних). На пострадянському просторі науковець-гуманітарій у своїх розвідках насамперед звертається до колег за цехом, а не до масового читача; отже, тексти, написані науковим стилем, відрізняються тим, що обслуговують наукову сферу суспільної діяльності та призначені для передавання наукової інформації підготовлених та зацікавлених аудиторії³⁰. При цьому науковий стиль має низку спільних рис, що виявляються незалежно від жанрів тексту (монографія, наукова стаття, наукова доповідь, курсова чи магістерська робота, дисертація, підручник і т. ін.), що дозволяє говорити про специфіку стилю в цілому. Тому, по-перше, тексти наукового стилю відображають етапи

наукової розумової діяльності автора, який, спираючись на факти, висуває певну гіпотезу, що пояснює досліджуване явище, знаходить способи її перевірки, докази, осмислює загальну систему наукових знань³¹; по-друге, основними ознаками наукового стилю є абстрагованість, узагальненість, підкреслена логічність, однозначність і точність, ясність і об'єктивність викладу, доказовість, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причинно-наслідкових зв'язків, висновки та ін.³².

Варто наголосити на деяких основних характерних особливостях, притаманних науковим формам викладу³³. Насамперед, варто підкреслити **первинність писемної мови щодо усної** (пояснюється це тим, що більшість усних жанрів, таких як наукові доповіді, дискусії, виступи в ЗМІ та ін. із часом все одно підлягають письмовій фіксації). Доцільно також наголосити, що для наукового стилю характерна **унормованість** (окрім загальнолітературної, використовуються загальнонаукова та галузева наукова термінологія, а необхідність суворого дотримання норм літературної мови, водночас, поєднується з уникненням експресивних можливостей останньої) та **наявність певних обмежень для сприйняття** (адже кожна наукова галузь має свою лексику й термінологію, яка в її межах постійно розвивається одночасно із розвитком самої галузі, однак зазвичай є закритою для впливів з боку нефаківців, а також від запровадження нової, авторської термінології без крайньої необхідності). При цьому, в структурі наукового тексту **велику роль відіграють відповідні слова та лексичні конструкції**, вживання яких також вказує на специфіку тексту. Наприклад, широко використовується **безособовість мови як наслідок прагнення об'єктивності** («було досліджено...», «з'ясовано»), **третя особа однини** («автор доходить висновку»), **вставні слова і словосполучення, які увиразнюють логіку мислення та послідовність і композиційну зв'язність викладу** («поперше», «відповідно», «отже», «насамперед», «передусім», «зрештою», «до того ж» «між тим, як», «в той час, як»), **фрази-зв'язки для з'ясування причинно-наслідкових відносин** («попри те, що», «з огляду на те, що», «тому що», «тим не менш» і

т.ін.), вступні слова і словосполучення, що містять вказівку на джерело повідомлення («на думку», «на переконання», «за повідомленням», «з точки зору», «відповідно до» та ін.).

Науковий стиль викладу передбачає **точність та однозначність висловлювань, відсутність підтексту при одночасному непрямому або прихованому оцінюванні** (неприпустимість «езопової мови» та різних натяків, пряме і однозначне висловлення власної думки при уникненні категоричних висловлювань та надмірно емоційно забарвлених суджень).

Нарешті, науковий текст неможливо уявити без наведення посилань на інші праці та цитат. Існують загальні вимоги до цитування³⁴: цитата неодмінно повинна пояснюватись, «обігруватись» автором тексту, являти собою підтвердження певних авторських положень; цитата має наводитися в лапках, точно по тексту, без довільного скорочення і спотворень думок (пропуски фрагментів позначаються трьома крапками); повинно бути оформлене обов'язкове посилання на джерело; при цитуванні не за першоджерелом (коли першоджерело важкодоступне), слід неодмінно вказувати: «цит. за: ...».

Наостанок доцільно погодитись із думкою І. Савельєвої та А. Полетаєва про те, що риторичні досягнення наукового тексту підвищують його шанси бути визнаним в якості видатного (класичного), однак головну роль все ж таки відіграє науковий зміст тексту, а не стиль написання, адже відомо, що багато класичних робіт не відрізняються вишуканістю стилю, а навпаки, написані дуже важкою мовою і складні для сприйняття³⁵.

Отже, якість наукового тексту соціально-гуманітарного дослідження можна характеризувати, виходячи з трьох основних його компонентів: наукової новизни, наукового змісту та досконалості форми. Наукова новизна (із якою тісно пов'язана актуальність), є одним із ключових елементів тексту наукового дослідження, визначаючи, власне, саму доцільність його здійснення та підпорядковуючи собі не лише постановку проблеми, але й результати. Науковий зміст визначається такими чинниками, як формулювання об'єкта та предмета дослідження, його темою та ремою, а також відповідністю

здійсненого дослідження наявній науковій парадигмі. Нарешті, форма викладу зумовлена наявністю стандартних вимог щодо мови та стилю наукового тексту. При цьому варто розуміти, що кожен із названих компонентів (наукова новизна, науковий зміст і форма викладу наукового тексту) повинен бути взаємним доповненням іншим, перебувати з ними в нерозривному взаємозв'язку; вміння створювати та підтримувати такий взаємозв'язок у процесі здійснення дослідження та створення наукового тексту і є ключовим показником фахової майстерності науковця-гуманітарія.

Ключові слова: науковий текст, методологія дослідження, соціально-гуманітарне пізнання, наукова новизна, актуальність проблеми, науковий зміст, об'єкт та предмет дослідження, аналіз і синтез, наукова парадигма, форма викладу, науковий стиль.

Примітки:

¹ Сахновський Є. Гуманітарний контекст історичного пізнання. *Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання* / Під загал. ред. проф. О.І. Сича. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. Ч. I. С. 12.

² Савельєва И.М., Полетаев А.В. Классическое наследие. М.: Изд. дом Гос. ун-та - Высшей школы экономики, 2010. С. 66.

³ Гончаренко С. Про формування наукової новизни в дисертаціях. *Шлях освіти*. 2005. №2. С. 2.

⁴ Савельєва И.М., Полетаев А.В. Вказ. праця. С. 66.

⁵ Слесарев М.Ю. Рекомендации по составлению раздела «Введение» к магистерской, кандидатской или докторской диссертации. *Вестник МГСУ*. Том 13. Выпуск 5 (116). С. 663.

⁶ Гончаренко С. Вказ. праця. С. 2.

⁷ Хайдеггер М. Время картины мира. *Новая технократическая волна на Западе*. М.: Прогресс, 1986. С. 98.

⁸ Цит. за: Гончаренко С. Вказ. праця. С. 2.

⁹ Гончаренко С. Вказ. праця. С. 3. Тут варто наголосити, що самий С. Гончаренко застосовує ці виміри наукового знання до педагогічних наук, однак, на думку автора цієї статті, їх цілком правомірно розширити й на весь комплекс соціально-гуманітарних наук.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Новий тлумачний словник української мови: У 3-х томах. 42000 слів / Укл.: Яременко В., Сліпущко О. 2-ге вид., випр. Київ: Видавництво «Аконіт», 2008. Том 1 «А-К». С. 23.

¹³ Слесарев М.Ю. Вказ. праця. С. 660.

¹⁴ Коршунова Н.Л. Актуальность темы исследования и процедура её обоснования. *Гуманитарный вектор*. 2013. № 1(33). С. 8.

¹⁵ Див. докл.: Коршунова Н.Л. Вказ. праця. С. 9-12.

¹⁶ Актуальность историческая. *Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь* / Отв. ред. А.О. Чубарьян. М.: Аквилон, 2014. С. 13.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Савельева И.М, Полетаев А.В. Вказ. праця. С. 66-67.

¹⁹ Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук / под общ. ред. д-ра филос. наук, проф. В.В. Миронова. М.: Гардарики, 2006. С. 489.

²⁰ Див. докл.: Карякин Ю.В. Объект и предмет науки. *Успехи современного естествознания*. 2008. №1. С. 76-79.

²¹ Важинський С.Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. С. 15.

²² Там само.

²³ Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук... С. 489.

²⁴ Див. докл: Тема и рема. Светуньков С.Г, Хан Т.В. *Логико-гносеологическая терминология в экономике: краткий словарь*. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2004. URL: <http://sergey.svetunkov.ru/study/theory/temarema.phtml> (дата перегляду: 13.06.2019).

²⁵ Анализ. Кондаков Н.И. *Логический словарь-справочник*. Второе, исправ. и доп. изд. М.: Наука, 1975. С. 34-35.

²⁶ Синтез // Кондаков Н.И. Вказ. праця. С. 543.

²⁷ Кун Т. Структура научных революций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 226.

²⁸ Див.: Савельева И.М., Полетаев А.В. Вказ. праця. С. 282.

²⁹ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. / Пер. с англ. М. Издательство «Весь мир», 2000. С. 131.

³⁰ Владимірова Т.Л. Язык и стиль научного текста: учебное пособие. Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2010. С. 5.

³¹ Питимірова Н.Е. Особенности текста научного стиля. *Молодой ученый*. 2015. №7. С. 987. URL <https://moluch.ru/archive/87/16950/> (дата перегляду: 14.08.2019).

³² Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови: Навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2007. С. 44.

³³ Тут і далі див. докл.: Владимірова Т.Л. Вказ. праця. С.5-10; Мацько Л. І., Кравець Л. В. Вказ. праця. С. 44-48; Питимірова Н.Е. Вказ. праця. С. 987-988.

³⁴ Див. докл.: Кудінов І.О. Основи наукового цитування. URL: <https://www.donnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/8/2019/08/Kudinov-I.O.-Osnovi-naukovogo-czituvannya.pdf> (дата перегляду: 10.06.2019).

³⁵ Савельєва І.М., Полетаєв А.В. Вказ. праця. С. 67.

Наукове видання

**Всесвітня історія:
матеріали для поглибленого вивчення.
Для студентів спеціальностей
“Історія та археологія” і
“Середня освіта (історія)”.
Чернівці: Чернівецький нац. ун-т,
2024. Ч. I. 270 с.**

Комп'ютерна верстка - Мінаєв А.В.

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології
та міжнародних відносин Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича (протокол № 8 від 29 травня 2024 р.)*

ДЛЯ НОТАТОК

